

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Γ. Χάλκος-Δ. Σαλαμούρης** : Παλιννόστηση και περιθωριοποίηση στην Ελλάδα
- **Γ. Μαγούλιος** : Το διαβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο
- **Μ. Γείτονα** : Διαχρονική διερεύνηση των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, 1975-2000
- **Δ. Σωτηρόπουλος** : Στερεότυπα και η αναίρεσή τους
- **Μ. Τζανάκης-Μ. Σαββάκης** : Τόποι ως σύμβολα κοινωνικών ορίων: Σπιναλόγκα και Λέρος
- **Γ. Καραφύλλης** : Charles Peirce και John Dewey για την εκπαιδευτική θεωρία
- **Σ. Μαυρίδης** : Βιβλιοθήκη, συγγράμματα και η τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα
- **Γ. Ψαχαρόπουλος-Σ. Τασούλας** : Γενικές Εξετάσεις και η τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα
- **Βιβλιοκριτικές**
- **Περιλήψεις άρθρων (Summaries)**

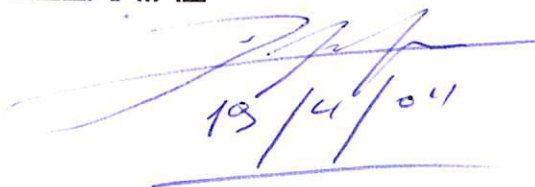
ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Ι΄

Τεύχος 36

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

19/4/01

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Γεώργιος Χάλκος, Δημήτριος Σαλαμούρης: Παλιννόστηση και παράγοντες οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης	5
Γιώργος Μαγούλιος: Το διαβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης (1989-1999)	27
Μαίρη Γεϊτονα: Διαχρονική διερεύνηση των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, 1975-2000	55
Δημήτρης Σωτηρόπουλος: Στερεότυπα: Όροι ύπαρξης και παρεμβάσεις για την αναίρεσή τους	71
Μανώλης Τζανάκης, Μάνος Σαββάκης: Οι τόποι ως ιστορικοπολιτισμικά αντιπαραδείγματα και ως σύμβολα κοινωνικών ορίων: Σπιναλόγκα και Λέρος	87
Γρηγόρης Καραφύλλης: Φιλοσοφικές αντιλήψεις του Charles Peirce και του John Dewey για την εκπαιδευτική θεωρία	127
Σάββας Μαυρίδης: Βιβλιοθήκη, συγγράμματα και τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα	157

Γιώργος Ψαχαρόπουλος, Στέργιος Τασούλας: Προσδιοριστικοί παράγοντες της επίδοσης των μαθητών της Γ΄ Λυκείου στις Γενικές Εξετάσεις 2000	185
Βιβλιοκριτικές	203
Περίληψεις προηγούμενων τευχών	213
Περίληψεις στα Αγγλικά (Summaries in English)	225

Παλιννόστηση και παράγοντες οικονομικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης: Όψεις του προβλήματος και προτάσεις πολιτικής*

Γεώργιος Ε. Χάλκος**, Δημήτριος Σ. Σαλαμούρης***

Περίληψη

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να εξετάσει τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων παλιννοστούντων από την πρώην ΕΣΣΔ και το βαθμό που αυτά τα χαρακτηριστικά αποτελούν παράγοντες επηρεασμού της οικονομικοκοινωνικής τους ένταξης στην ελληνική αγορά εργασίας. Σε δείγμα 6.994 παλιννοστούντων τα δημογραφικά χαρακτηριστικά δείχνουν έναν υγιή δημογραφικό πληθυσμό (πυραμίδα ηλικιών), με ικανοποιητικό επίπεδο επαγγελματικής εμπειρίας και εκπαίδευσης. Το επίπεδο ανεργίας σε όλες τις ομάδες ηλικιών και για τα δύο φύλα είναι υψηλότερο από το μέσο επίπεδο ανεργίας στην Ελλάδα. Οι πιο σημαντικοί λόγοι που συντελούν στην αυξημένη ανεργία προκύπτει ότι είναι η ανεπαρκής γνώση της Ελληνικής γλώσσας και η δυσκολία προσαρμογής στην πραγματικότητα της ελεύθερης αγοράς στην Ελλάδα. Γενικά, τα αποτελέσματα υποδεικνύουν έντονα σημάδια κοινωνικού αποκλεισμού.

* Η παρούσα μελέτη αξιοποίησε στοιχεία από τη βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε από τον Αναπτυξιακό Σύνδεσμο Δυτικής Αθήνας με τη συνδρομή της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού (Γ.Γ.Α.Ε.) και πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1998-2000.

** Επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

*** Υποψήφιος διδάκτωρ στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

I. Εισαγωγή

Την τελευταία δεκαπενταετία το μεταναστευτικό ρεύμα των παλιννοστούντων Ελλήνων από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα δημιούργησε μια ιδιαίτερη πληθυσμιακή ομάδα στην Ελληνική κοινωνία που εμφανίζει έντονα χαρακτηριστικά κοινωνικού αποκλεισμού. Η υποδοχή ενός τόσο μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος μέσα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα ανέδειξε την έλλειψη κατάλληλων υποδομών και ολοκληρωμένης πολιτικής για την ομαλή κοινωνική και επαγγελματική ένταξη στην τοπική κοινωνία. Τα προβλήματα που αντιμετώπισαν σχετίζονται κυρίως με προβλήματα απασχόλησης, αλλά και με μία σειρά από άλλες δυσκολίες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ομαλή προσαρμογή στην Ελληνική οικονομικοκοινωνική πραγματικότητα και την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας της Ελληνικής κοινωνίας.

Ένα σημαντικό μέρος από τους παλιννοστούντες Ελληνοπόντιους εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Δυτικής Αττικής λόγω των σχετικά φτηνών ενοικίων αλλά και των αυξημένων ευκαιριών απασχόλησης, που παρουσιάζονταν στην περιοχή λόγω της ύπαρξης βιομηχανιών αλλά και πλήθους μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Οι Ελληνοπόντιοι αποτελούν πληθυσμιακή ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με το διαφορετικό κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό σύστημα από το οποίο προέρχονται. Με την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα αντιμετώπισαν οξύτατα προβλήματα στέγασης, απασχόλησης, επικοινωνίας και πολιτισμικών συγκρούσεων. Τα προβλήματα αυτά χρειάζονται άμεση και αποτελεσματική αντιμετώπιση ώστε να επιτευχθεί η ομαλή ένταξη των ομάδων αυτών στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και να αποφευχθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός και η περιθωριοποίησή τους.

Η μελέτη αυτή στοχεύει στη διερεύνηση των δημογραφικών και ιδιαίτερα των κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού καθώς επίσης και του βαθμού ένταξής του στην τοπική κοινωνία. Στο βαθμό που τα ευρήματα-αποτελέσματα αυτής της έρευνας επιτρέπουν, προτείνονται συγκεκριμένες ενέργειες για το σχεδιασμό μιας ευρύτερης, ρεαλιστικής κοινωνικής πολιτικής, που θα οδηγήσει στην άμβλυση των οξυμένων και ιδιαίτερων προβλημάτων που αντιμετωπίζει αυτή η κοινωνική ομάδα.

Σε διεθνές επίπεδο υπάρχει μια σειρά επιστημονικών μελετών σχετικών με τα μεταναστευτικά κινήματα της τελευταίας εικοσαετίας. Ο Rainer Münz (1996), σε μία επισκόπηση του μεγέθους και της γεωγραφίας της μετανάστευσης προς και εντός της Ευρώπης

για το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, η μετανάστευση επηρεάζει το πληθυσμιακό μέγεθος και τη δομή του σε μεγαλύτερο βαθμό από την ισορροπία γεννήσεων-θανάτων. Έτσι αυτό εξηγεί και τη συνεχώς αυξανόμενη σημασία που αποδίδεται από τους ερευνητές κατά την τελευταία εικοσαετία σε θέματα που αφορούν τη διεθνή μετανάστευση.

Οι Michael Bloss *et al.* (1997) διερεύνησαν την επίδραση-απόδοση των μεταναστευτικών πολιτικών στην αγορά εργασίας της Σουηδίας και της Ελβετίας. Συγκεκριμένα, σύγκριναν το εισόδημα και την απασχόληση ομάδων μεταναστών σε σχέση με το συνολικό εισόδημα και απασχόληση των ντόπιων, εστιάζοντας στα κοινωνικά-δημογραφικά χαρακτηριστικά και τις πολιτικές εκπαίδευσης. Κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η Ελβετία εφήρμοσε πολιτικές οι οποίες ήταν οικονομικά προσδιορισμένες, όπου οι μετανάστες θεωρούνταν ως προσωρινοί φιλοξενούμενοι χωρίς να έχει αναπτύξει πολιτικές προσαρμογής των μεταναστών στην τοπική κοινωνία. Αντίθετα, στην περίπτωση της Σουηδίας, ιδιαίτερη προσοχή είχε αποδοθεί στη μακροχρόνια ένταξη των μεταναστών στην τοπική κοινωνία, δίνοντας μικρότερη έμφαση σε οικονομικά θέματα και μεγαλύτερη σε ανθρωπιστικά.

Οι Harvey Krahn *et al.* (2000), μελετώντας δείγμα 525 μεταναστών οι οποίοι είχαν διευθυντικές θέσεις πριν την άφιξή τους στον Καναδά, διερεύνησαν θέματα που αφορούσαν την πρόσβαση σε υψηλές θέσεις στην Καναδική αγορά εργασίας. Από τα αποτελέσματα προκύπτει ότι οι μετανάστες είχαν υψηλότερα επίπεδα ανεργίας, μερικής απασχόλησης και προσωρινής απασχόλησης από τους Καναδούς, παρότι είχαν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Η Ευγενία Δρούκα (1998) θέτοντας το θέμα της μετανάστευσης των Αλβανών στην Ελλάδα υπογραμμίζει τον ειδικό χαρακτήρα της. Σχολιάζει τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την ελληνική μεταναστευτική πολιτική την οποία και χαρακτηρίζει ως βραχυπρόθεσμη και αναποτελεσματική, επικεντρωμένη σε περιπτώσεις αντικρουόμενων λύσεων. Σε αυτό το άρθρο υποστηρίζεται ότι παρά την κοινή πίστη ότι η Ελληνική Κοινωνία δεν είναι ξενοφοβική ή ρατσιστική στην περίπτωση των Αλβανών εμφανίζονται τέτοια φαινόμενα. Επίσης προσεγγίζει το αμφιλεγόμενο θέμα της εγκληματικότητας των Αλβανών. Ο Michael Banton (1999) ισχυρίζεται ότι, όταν εθνικά διαφοροποιημένες ομάδες μεταναστών εγκαθίστανται σε βιομηχανικές κοινωνίες, η εθνική βία είναι αναμενόμενο να αυξηθεί, λόγω του ανταγωνισμού που προωθείται από τις διαδικασίες της εθνικής ολοκλήρωσης.

Η Gabriella Lazaridis (1996), αξιολογεί τις ομοιότητες και τις διαφορές στις εργασιακές θέσεις των εργαζόμενων Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα. Καταγράφει τις εμπειρίες των μεταναστών αυτών και τις αντιδράσεις τους σε σχεδιασμένες πολιτικές που είτε τους βοηθάνε είτε τους αποκλείουν. Συμπεραίνει ότι η Ελληνική πολιτεία απέτυχε να λάβει μέτρα για την καταπολέμηση της παράνομης ανεργίας (με εξαίρεση την επιβολή ποινών στους εργοδότες που απασχολούν παράνομους μετανάστες, και τη δημιουργία ειδικού σώματος για την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης στα σύνορα). Επίσης, υποστηρίζει ότι έχει γίνει περιορισμένη προσπάθεια για να ενταχθούν οι Αλβανοί μετανάστες στην τοπική κοινωνία.

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών υπάρχει μεγάλη μεταναστευτική ροή από τις ανατολικές Ευρωπαϊκές χώρες λόγω των εθνικών εντάσεων και της αυξημένης φτώχειας. Η Krystyna Iglicka (2001), μελετά τη μετανάστευση από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην Πολωνία. Σχετικά με τη μετανάστευση στην Ελλάδα έχουν γίνει διάφορες ερευνητικές προσπάθειες (Κασιμάτη, 1992, Βεργέτη, 1998, Σταματιάδης *et al.*, 1999, Τσουκαλά, 1994, Τερζίδης, 1995, Μαυρέα, 1998, Γεώργας και Παπαστυλιανού, 1993). Σε αυτές τις μελέτες καταγράφονται πληροφορίες σχετικά με κοινωνικά-δημογραφικά στοιχεία των παλιννοστούντων, τους λόγους παλιννόστησης, το επίπεδο εκπαίδευσης, το βαθμό ένταξης στην ελληνική πραγματικότητα κ.λπ.

Στις ενότητες που ακολουθούν, περιγράφεται ο τρόπος διενέργειας της προσέγγισης-καταγραφής της ομάδας στόχου, συγκεκριμενοποιούνται οι κύριοι παράγοντες που οδηγούν σε κοινωνικό αποκλεισμό και ιδιαίτερα στον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, και τέλος, προτείνονται πολιτικές που θα συντελέσουν στην κοινωνική και οικονομική-επαγγελματική προσαρμογή και ενσωμάτωση των παλιννοστούντων στον ελληνικό κοινωνικό ιστό.

II. Μεθοδολογική Προσέγγιση

Σε αυτή την έρευνα-καταγραφή¹ του πληθυσμού διενεργήθηκαν προσωπικές συνεντεύξεις και διανεμήθηκαν ατομικά ερωτηματολόγια. Για την καταγραφή χρησιμοποιήθηκαν συνεντευκτές, οι οποίοι εργάστηκαν στους Δήμους της Δ. Αττικής². Το ατομικό ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε ήταν κατάλληλα σχεδιασμέ-

νο ώστε να μας δώσει: ατομικά στοιχεία (ονομαστικά ερωτηματολόγια) του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, δημογραφικά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά εκπαίδευσης και απασχόλησης καθώς επίσης και στοιχεία προσδιοριστικά του βαθμού ένταξης στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Οι ερωτήσεις σχεδιάστηκαν με δυνατότητα ημικατευθυνόμενων απαντήσεων, εφόσον έπρεπε να γίνει στατιστική επεξεργασία και ανάλυση των στοιχείων για τη δημιουργία δυναμικής βάσης δεδομένων. Πρέπει να αναφερθεί ότι, παράλληλα με τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων διενεργούνταν και προσωπικές συνεντεύξεις. Το κυριότερο από τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι συνεντευκτές είχε να κάνει με τη δυσπιστία και καχυποψία από την πλευρά των παλιννοστώντων. Κάποιοι αρνούσαν ότι είναι οι ίδιοι Πόντιοι, άλλοι φοβήθηκαν πιθανό διωγμό τους. Οι περισσότεροι όμως πείστηκαν για τα θετικά αποτελέσματα που θα έχει γι' αυτούς η συγκεκριμένη ενέργεια, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στο ότι οι συνεντευκτές μιλούσαν στη γλώσσα τους.

Στην παρούσα εργασία γίνεται μία πρώτη προσπάθεια καταγραφής του πληθυσμού-στόχου στη Δυτική Αττική και περιλαμβάνει τον πληθυσμό που εντοπίστηκε και δέχτηκε να καταγραφεί. Καταγράφηκαν συνολικά 6.994 άτομα, 3.436 άντρες και 3.558 γυναίκες. Το σύνολο αυτού του πληθυσμού αποτελεί το δείγμα πάνω στο οποίο εκπονήθηκε η παρούσα μελέτη.

III. Αποτελέσματα

Τα δεδομένα που προέκυψαν από την καταγραφή και η συνδυαστική χρήση τους, αποτυπώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Παλιννοστώντων Ελληνοποντίων, καθώς επίσης την εξέλιξη της κοινωνικοοικονομικής κατάστασής τους, όπως αυτή διαμορφώνεται κατά το πρώτο διάστημα εγκατάστασης στην Ελλάδα. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία (Πίνακας 1), το μεγαλύτερο μέρος των Παλιννοστώντων προέρχεται από το Καζαχστάν (44,34%), τη Ρωσία (26,53%) και τη Γεωργία (25,53%), ενώ σε πολύ μικρότερο ποσοστό προέρχονται από το Ουζμπεκιστάν, το Κυργιστάν και την Αρμενία. Οι Έλληνες που διέμεναν στο Καζαχστάν και στη Γεωργία είχαν διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό την ελληνικότητά τους (Ελληνική ιθαγένεια, ήθη, δομή οικογένειας). Με την κατάρρευση του Σοσιαλιστικού καθεστώτος, η αβέβαιη πολιτική κατά-

σταση, η διαρκώς επιδεινούμενη οικονομική κρίση, οι εστίες πολέμου και οι εθνικιστικές εξάρσεις, κατέστησαν τους Έλληνες ευάλωτη εθνική μειονότητα. Έτσι εξηγείται το υψηλό ποσοστό μετανάστευσης από τις δύο αυτές χώρες. Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού δηλώνει μόνιμη εγκατάσταση στη Δυτική Αττική. Μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού εντοπίζεται στον Ασπρόπυργο (73,1%) στο Αιγάλεω (7,8%) και στην Αγία Βαρβάρα (7%) και στο Περιστερί (3,6%). Στην ερώτηση με ποιο κριτήριο επέλεξαν τη Δυτική Αθήνα ως τόπο εγκατάστασης, το 80% απάντησε ότι υπήρχαν συγγενείς και φίλοι, γεγονός που εξηγεί και τη δημιουργία νοικοκυριών από τη συστέγαση πυρηνικών οικογενειών και ατόμων.

Όπως προκύπτει από μια σειρά από εργασίες, ο κύριος λόγος που οδήγησε σε μετανάστευση είναι κυρίως η επιθυμία τους να επιστρέψουν στην ιστορική τους πατρίδα αλλά και η φυγή συγγενών και φίλων. Συγκεκριμένα, σε έρευνα που ολοκληρώθηκε το 1992 σε δείγμα 5.477 ατόμων και που διερεύνησε το λόγο μετανάστευσης των παλινοστούντων στην Ελλάδα, προέκυψε ότι ο μισός περίπου πληθυσμός μεταναστών (49%) ηλικίας από 15 ετών και πάνω έφυγε από την πρώην Σοβιετική Ένωση, επειδή έφυγαν συγγενείς και συμπατριώτες με τους οποίους συνυπήρχε, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό (23%) ήθελε να ζήσει στην πατρίδα³. Επίσης, σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 204 ατόμων,

Πίνακας 1
 Δημοκρατίες προέλευσης και δήμοι εγκατ/σης στη Δυτ. Αττική

Δημοκρατίες / Χώρες προέλευσης		Δήμοι εγκατ/σης στη δυτική Αττική	
Ρωσία	26,53%	Ασπρόπυργος	73,1%
Καζακιστάν	44,34%	Αιγάλεω	7,8%
Γεωργία	25,53%	Αγία Βαρβάρα	7%
Ουζμπεκιστάν	1,90%	Άγιοι Ανάργυροι	1,6%
Κυργιστάν	0,5%	Ζεφύρι	1,4%
Άλλες Χώρες	1,10%	Ίλιον	1,5%
Δεν Απάντησαν	0,10%	Καματερό	1,6%
Σύνολο	100%	Περιστερί	3,6%
		Πετρούπολη	1,3%
		Χαϊδάρι	0,3%
		Δεν Απάντησαν	0,8%
		Σύνολο	100%

Άνδρες	3.436
Γυναίκες	3.558
Σύνολο	6994

βρέθηκε ότι ο κύριος λόγος μετανάστευσης μεγάλου ποσοστού ατόμων άνω των 18 ετών ήταν η επιθυμία τους να ζήσουν στην πατρίδα (25% για την Αττική και 23% για την Ξάνθη). Δόθηκαν επίσης απαντήσεις που δηλώνουν το σύνδρομο της μειονότητας, όπως «έφυγαν όλοι οι Έλληνες» (16% για την Αττική και 7% για την Ξάνθη). Ακόμη σαν λόγος παρουσιάστηκε το μέλλον των παιδιών τους, με τη συντριπτική πλειοψηφία να επιθυμεί τη διατήρηση του ελληνικού τρόπου ζωής (γλώσσα, θρησκεία, ήθη, έθιμα) και το γάμο με έλληνα-ελληνίδα (15% για την Αττική και 3% για την Ξάνθη)⁴.

Στην παρούσα εργασία και από τις απαντήσεις που δόθηκαν προκύπτει ότι, ο κύριος λόγος που τους ανάγκασε σε μετανάστευση φαίνεται να είναι το σύνδρομο της μειονότητας. Η επιλογή της Ελλάδας ως χώρα εγκατάστασης (αντί οποιασδήποτε άλλης χώρας), συνίσταται στο ότι πάντοτε θεωρούσαν την Ελλάδα «ιστορική τους πατρίδα». Έτσι ερμηνεύεται και το υψηλό ποσοστό (65%) της απάντησης «επειδή είμαι Έλληνας», στην ανοικτή ερώτηση «λόγος ερχομού στην Ελλάδα». Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι άλλοι παράγοντες που συντέλεσαν στην απόφασή τους αυτή, είναι η παλινοστροφή άλλων συγγενών (20%) και ο πόλεμος και η πολιτική αστάθεια (10%).

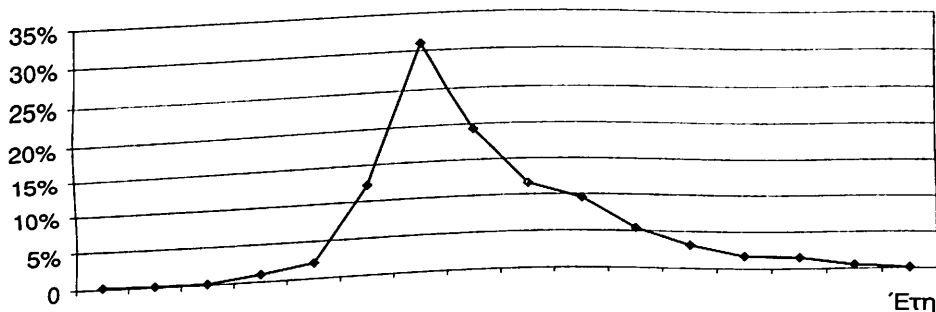
Όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση, διαπιστώνεται ότι στη χώρα προέλευσης είχαν δημιουργήσει ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης, αφού στην πλειονότητά τους είχαν εξασφαλισμένη εργασία και στέγη, ενώ η ανεργία κυμαινόταν σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Γενικά μπορούμε εύκολα να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η οικονομική τους κατάσταση στην πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν ικανοποιητική και η μετανάστευσή τους στην Ελλάδα δεν είχε ισχυρό οικονομικό κίνητρο (μόνο 1% απάντησε ότι η μετανάστευσή του οφειλόταν σε οικονομικούς λόγους). Σχετικά με την οικονομική κατάσταση των Παλινοστούντων στην Ελλάδα, από την παρούσα εργασία προκύπτει ότι υπήρχαν δυσκολίες στην εξεύρεση εργασίας (όπως αναλύεται εκτενέστερα στη συνέχεια) αλλά και ότι στην πλειονότητά τους λαμβάνουν χαμηλότερο επίπεδο μισθών και ημερομισθίων από το ντόπιο πληθυσμό. Σε άλλες εργασίες αναφορικά με την οικονομική κατάσταση των παλινοστούντων, προκύπτουν διαφορετικά συμπεράσματα.

Συγκεκριμένα, με τη χρήση ερωτηματολογίων σε δείγμα 1.831 νοικοκυριών, διερευνήθηκε η οικονομική κατάσταση των Ποντίων. Τα συμπεράσματα έδειξαν πως παρά το μεγάλο πρόβλημα εξεύρεσης εργασίας που αντιμετωπίζουν, έχουν ως κύρια εισοδηματι-

κή πηγή την εργασία τους (74%), ενώ τα επιδόματα καλύπτουν ένα ποσοστό της τάξης του 26%. Βέβαια, το ύψος του εισοδήματος του νοικοκυριού ανά μήνα είναι χαμηλό. Έτσι, μόνο το 5,5% δηλώνει εισοδήματα πάνω από 200.000 δραχμές μηνιαίως, ενώ το 56,4% των νοικοκυριών κατατάσσεται στα πολύ χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια μέχρι 100.000 δραχμές μηνιαίως. Τέλος το 48,1% δήλωνε εισοδήματα από 100.000-200.000 δραχμές το μήνα⁵. Αρκετές διαφορές παρουσιάζουν τα αποτελέσματα μελέτης που έγινε σε διαφορετικό δείγμα 102 νοικοκυριών. Σύμφωνα με αυτήν, το μεγαλύτερο ποσοστό (37,25%) δηλώνει εισοδήματα από 100.000-200.000 δραχμές το μήνα, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό (21,57%) δηλώνει 200.000-250.000 δραχμές μηνιαίως. Το 15,69% κατατάσσεται στο μηνιαίο εισόδημα των 250.000-300.000 δραχμών το μήνα και 16,67% στο μηνιαίο εισόδημα άνω των 300.000 δρχ. το μήνα. Τέλος, μόνο το 6,86% κατατάσσεται στα πολύ χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια κάτω των 100.000 δρχ. μηνιαίως⁶.

Όσον αφορά τη ροή επαναπατρισμού, παρατηρούμε ότι μειώνεται σταθερά από το 1990 έως σήμερα (Διάγραμμα 1). Συγκεκριμένα, το 83,6% του συνόλου του δείγματος εγκαθίσταται στην Ελλάδα την περίοδο 1989-1993, ενώ μόνο το 12,3% την περίοδο 1994-1999.

Διάγραμμα 1
Ροή επαναπατρισμού παλλινოსτούντων ελληνοπόντιων από την πρώην ΕΣΣΔ

Αυτό οφείλεται στο ότι αφενός αρχίζει και ηρεμεί η πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στις χώρες προέλευσης και αφετέρου η πραγματικότητα στην Ελλάδα δεν επαλήθευσε τις προσδοκίες τους. Όσον αφορά την εξέλιξη της οικονομικής τους κατάστασης

στην Ελλάδα, το 43% απήντησε ότι είναι χειρότερη, το 34% η ίδια, το 22% καλύτερη, ενώ 1% δεν απάντησε.

Από την ανάλυση των δημογραφικών χαρακτηριστικών (Πίνακας 2) προκύπτει ότι το 61,09% αφορά οικογενειακή μετακίνηση, ενώ το 38,1% ατομική. Όσον αφορά τους διαζευγμένους (3,4%) παρατηρείται ότι στην πλειονότητά τους ήταν παντρεμένοι με αλλοεθνείς, οι οποίες δεν τους ακολούθησαν στην απόφασή τους να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα. Το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού (65,12%) ανήκει στην πιο παραγωγική ηλικία των 20-49 ετών.

Οι επαγγελματικές δραστηριότητες του Ελληνισμού ήταν σχετικά περιορισμένες σε εύρος και προσανατολισμένες σε δραστηριότητες του πρωτογενή τομέα. Συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων απασχολούνταν σε οικογενειακές αγροτικές μικροεπιχειρήσεις, κατά δεύτερο λόγο στη βιομηχανία, ενώ ελάχιστα στο εμπόριο και την κτηνοτροφία. Αυτό φυσικά δεν είναι τυχαίο αλλά έχει να κάνει κυρίως με τη γενικότερη στρατηγική της κεντρικής διοίκησης της πρώην ΕΣΣΔ για εξειδίκευση της οικονομικής δραστηριότητας ανά Δημοκρατία, με λογική συνέπεια την ανάπτυξη δραστηριοτήτων-δεξιοτήτων του Ελληνισμού ανάλογα με την περιοχή που διέμενε.

Πίνακας 2
Οικογενειακή κατάσταση κατά φύλο και ηλικία

[Ανδρες (Α), Γυναίκες (Γ)]					
Ομάδες ηλικιών	Άγαμοι (%)	Έγγαμοι (%)	Χήροι (%)	Διαζ/μένοι (%)	Σύνολο A + Γ (%)
14-19	4,86	0,11	0,00	0,00	4,98
20-29	16,07	5,02	0,03	0,14	21,26
30-39	3,97	15,11	0,31	1,03	20,43
40-49	1,54	20,15	0,50	1,24	23,43
50-59	0,34	9,06	0,67	0,50	10,58
60-69	0,23	7,42	1,64	0,34	9,64
70-89	0,20	5,06	4,25	0,17	9,68
Σύνολα	27,2	61,09	7,4	3,4	(Α) (Γ) 49,1 50,9

Αυτή η πολιτική κεντρικού σχεδιασμού της οικονομικής δραστηριότητας βεβαιώνεται και από τα στοιχεία που προέκυψαν

στην παρούσα έρευνα. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η πλειονότητα των παλιννοστούντων στη Δ. Αθήνα προέρχεται από τις Δημοκρατίες του Καζαχστάν και της Γεωργίας. Στο Καζαχστάν οι Ελληνοπόντιοι απασχολούνταν κυρίως σε βιομηχανικές δραστηριότητες που σχετίζονταν με την αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου της περιοχής, ενώ σε μικρότερο βαθμό ασχολούνταν στη γεωργία και στις υπηρεσίες. Στη Γεωργία ο Ελληνισμός έχει βαθιές ρίζες. Υπάρχουν αγροτικές περιοχές με αμιγώς Ελληνικές κοινότητες με κύρια ασχολία τη γεωργία. Το συνεχώς αυξανόμενο αστικό τμήμα του πληθυσμού των Ελληνοποντίων της Γεωργίας, απόρροια της βιομηχανικής ανάπτυξης, προέρχεται από τις αγροτικές περιοχές και απασχολείται στη βιομηχανική παραγωγή και σε μικρότερο βαθμό στις υπηρεσίες. Ο κεντρικός σχεδιασμός ανάπτυξης συγκεκριμένων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας στις περιοχές αυτές, σε συνδυασμό με την προσανατολισμένη τεχνική εκπαίδευση στους κλάδους αυτούς, οδήγησε στη δημιουργία αυστηρά ειδικευμένου εργατικού δυναμικού.

Έρευνα με θέμα την απασχόληση των Ποντίων μεταναστών έδειξε ότι το 62,29% για την Αττική και το 58,79% για την Ξάνθη αποτελούν οι απασχολούμενοι, ενώ το 29,97 (Αττική) και 36,68 (Ξάνθη) αποτελούν οι άνεργοι⁷. Αξιοσημείωτη διαφορά ειδικά στα ποσοστά των εργαζομένων παρουσιάζει άλλη έρευνα που έγινε για το ίδιο θέμα σύμφωνα με την οποία το 26,6% εργάζονται, το 28,6% ζητούν εργασία, το 2,5% είναι συνταξιούχοι, το 21% είναι μαθητές, το 6,8% ασχολείται με τα οικιακά, το 0,2% είναι εισοδηματίες, το 8% είναι νήπια και το 6% είναι κάτι άλλο⁸.

Σύμφωνα με έρευνα που έγινε στα άτομα που δεν εργάζονται, βγήκαν ορισμένα συμπεράσματα για το φύλο, την ηλικία και την οικογενειακή τους κατάσταση. Τα αποτελέσματα αυτά έδειξαν ότι σχετικά με το φύλο, το 59% των ανέργων είναι γυναίκες και το 41% άντρες, στην πλειονότητά τους από 24-49 ετών, δηλαδή στην πιο παραγωγική ηλικία. Σημαντικό ποσοστό των ανέργων (70%) αποτελείται από έγγαμους, ενώ το 28% αποτελούν οι υπεύθυνοι νοικοκυριού. Όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσής τους, το μεγαλύτερο ποσοστό ανήκει στην κατηγορία που έχουν απολυτήριο μέσης εκπαίδευσης. Στη συνέχεια, το 22,5% αποτελούν οι πτυχιούχοι ανώτερης, το 14,1% πτυχιούχοι ανώτατης, το 12% απόφοιτοι μέσης τεχνικής, το 7,6% απόφοιτοι του δημοτικού, το 4,2% δεν έχουν τελειώσει το δημοτικό και το 2,4% είναι φοιτητές ή σπουδαστές. Σχετικά με την περιφερειακή τους κατανομή, βλέπουμε πως το 60% βρίσκεται στην Αττική, το 14% στη

Θεσσαλονίκη, το 8,3% στην Κατερίνη, το 3,5% στην Καβάλα, το 2,5% στην Ξάνθη, το 8,2% στην Κομοτηνή και το 3,4% στη Δράμα. Αναφορικά με την εργασιακή τους εμπειρία η έρευνα έδειξε ότι το 75% εργαζόταν πριν την αναχώρηση από τη Σοβιετική Ένωση, ενώ το 25% δεν είχε απασχοληθεί⁹.

Με την εγκατάστασή τους στη Δυτική Αττική θα αναμένετο να απορροφηθούν σχετικά εύκολα από την πληθώρα των βιομηχανικών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων που εδρεύουν στην περιοχή. Αυτό όμως δεν κατέστη εφικτό κυρίως λόγω της ασυμβατότητας των επαγγελματικών τους δεξιοτήτων με τις ανάγκες της τοπικής αγοράς εργασίας.

Πίνακας 3
Ανεργία κατά ηλικία και φύλο

Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	% Ανδρών	% Γυναικών	% Συνόλου
14-19	22	22	44	0.88	0.88	1.77
20-29	236	332	568	9.47	13.32	22.79
30-39	136	392	528	5.46	15.73	21.19
40-49	171	413	584	6.86	16.57	23.43
50-59	91	243	334	3.65	9.75	13.40
60-69	119	201	320	4.78	8.07	12.84
70-	51	63	114	2.05	2.53	4.57
Σύνολο	826	1.666	2.492	33.15	66.85	100

Επιπροσθέτως, όπως αναλύεται στη συνέχεια, σημαντικοί ανασταλτικοί παράγοντες στην προσπάθεια επαγγελματικής ένταξης είναι η προέλευσή τους από διαφορετικό πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα αλλά και η μη επαρκής γνώση της Ελληνικής γλώσσας. Έτσι, παρατηρείται το ποσοστό ανεργίας στις ηλικίες 20-29, 30-39, 40-49 ετών να είναι 22,79%, 21,19%, 23,43% αντίστοιχα (Πίνακας 3). Στις υπόλοιπες ηλικίες τα ποσοστά ανεργίας των Παλιννοστούντων εμφανίζονται ιδιαίτερα αυξημένα σε σχέση με το γηγενή πληθυσμό. Σε σύνολο 2.492 ατόμων που δήλωσαν άνεργοι, οι άνδρες αντιστοιχούν στο 33,15%, ενώ περισσότερο πλήττονται οι γυναίκες με ποσοστό 66,85% επί του συνόλου.

Επίσης, αναφορικά με την ερώτηση «θέση στο επάγγελμα στην Ελλάδα σήμερα» (Πίνακας 4) διακρίνουμε ότι το 41,12% του συνόλου των απασχολουμένων ανήκει στην κατηγορία μισθωτός-ημερομίσθιος, το 35,63% στην κατηγορία άνεργος, το 1,36% δη-

Πίνακας 4
Θέση στο επάγγελμα στην Ελλάδα σήμερα

Θέση στο επάγγελμα	% Ανδρών	% Γυναικών	% Συνόλου
Αυτοαπασχολούμενος	1,04	0,31	1,36
Εργοδότης	0,13	0,06	0,19
Μισθωτός - Ημερ/σθιος	26,78	14,34	41,12
Συνταξιούχος	3,80	5,79	9,59

λώνει αυτοαπασχολούμενος, ενώ οι μη απασχολούμενοι –για διάφορους λόγους– ανέρχονται στο 12,11%.

Επίπεδο εκπαίδευσης

Σύμφωνα με έρευνα που έγινε σε δείγμα 5705 ατόμων με θέμα το επίπεδο εκπαίδευσης, προκύπτει ότι το ποσοστό των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (ανώτερης και ανώτατης) φτάνει ένα αρκετά υψηλό επίπεδο, ίσο με 27% (με 10% να έχουν ανώτατη και 17% ανώτερη εκπαίδευση). Ταυτόχρονα 3,2 είναι φοιτητές, 36% είναι κάτοχοι απολυτηρίου Μέσης Εκπαίδευσης και 12,5% είναι κάτοχοι πτυχίου Μέσης Τεχνικής Σχολής. Το ποσοστό των κατόχων απολυτηρίου δημοτικού είναι 10%, ενώ το ποσοστό των αναλφάβητων ανέρχεται στο 11%. Γενικά, η εκπαιδευτική κατάσταση των Ποντίων χαρακτηρίζεται ικανοποιητική, αν λάβει κανείς υπόψη την ιδιάζουσα θέση που είχαν στην εκεί κοινωνία. Εμφανίζονται βέβαια ορισμένες διαφορές στο εκπαιδευτικό επίπεδο κατά φύλο. Ειδικότερα στην ανώτερη εκπαίδευση το ποσοστό των γυναικών πλησιάζει το διπλάσιο του αντίστοιχου ποσοστού των ανδρών (64% έναντι 36%)¹⁰.

Έρευνα σε δείγμα 5.704 ατόμων διερεύνησε το εκπαιδευτικό επίπεδο ανά δημοκρατία προέλευσης. Από τα αποτελέσματα προέκυψε ότι οι προερχόμενοι από το Καζαχστάν παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά στο επίπεδο της ανώτερης εκπαίδευσης (21% έναντι 12% και 15% αντίστοιχα για τη Γεωργία και τη Ρωσία) και στο επίπεδο της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης (16% έναντι 8% και 19% αντίστοιχα). Αντίστροφα, στα χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης (δημοτικού ή αναλφάβητων) έχουν έντονη παρουσία οι προερχόμενοι από τις δημοκρατίες της Γεωργίας και της Ρωσίας. Ειδικότερα, από τη Γεωργία το 25% δε φοίτησε σε σχολείο και από τη Ρωσία το 19% είναι απόφοιτοι δημοτικού. Τέλος, στις δυο τελευταίες βαθμίδες (δημοτικού ή αναλφάβητοι) κατατάσσεται το

41% από τη Γεωργία και το 26% από τη Ρωσία, ενώ από το Καζαχστάν είναι μόνο το 7%¹¹.

Παρατηρώντας το επίπεδο εκπαίδευσης των παλιννοστώντων (Πίνακας 5) θα μπορούσε να θεωρηθεί ικανοποιητικό. Συγκεκριμένα, το 15,96% των γυναικών και το 11,88% των ανδρών έχουν πτυχίο ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης. Συνολικά, τα άτομα που έχουν επίπεδο μέσης και μέσης τεχνικής εκπαίδευσης ανέρχονται στο 40,01% του πληθυσμού, ενώ τα άτομα με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης ανέρχονται στο 44,74%. Τα στοιχεία αυτά έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αναλογιζόμενοι ότι το Ελληνικό στοιχείο αποτελούσε μια πολύ μικρή μειονότητα στο σύνολο των εθνοτήτων που συνθέτουν τον πληθυσμό των δημοκρατιών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και τους διωγμούς που υπέστησαν στην εβδομηντάχρονη παρουσία τους στις χώρες αυτές εξαιτίας της προσπάθειάς τους να διατηρήσουν τα εθνικά τους χαρακτηριστικά.

Παρ' όλα αυτά, αν παρατηρήσουμε τον Πίνακα 6, διαπιστώνουμε σημαντικά προβλήματα απορρόφησης του επιστημονικού δυναμικού στην Ελληνική Οικονομία. Για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, επί συνόλου 6.994 ατόμων, τα 2.492 ή 36%, είναι άνεργοι. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα αποτελέσματα, όπως προκύπτουν από τον πίνακα 6 και αφορούν την ανεργία ανά επίπεδο εκπαίδευσης. Είναι εμφανές ότι άτομα με ανώτερη ή ανώτατη εκπαίδευση πλήττονται σε μεγαλύτερο βαθμό από τους απόφοιτους μέσης και τεχνικής εκπαίδευσης, ενώ οξυμένο εμφανίζεται το πρόβλημα και στους απόφοιτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό συμβαίνει καθώς α) πολλοί από αυτούς έχουν ειδικεύσεις που δεν ανταποκρίνονται στην Ελληνική αγορά εργασίας εξαιτίας της διαφορετικής οργάνωσης των παραγωγικών δραστηριοτήτων στην πρώην ΕΣΣΔ, όπου υπήρχε στενή σύνδεση και προσαρμογή του περιεχομένου της εκπαίδευσης με τις προσφερόμενες θέσεις εργασίας και β) ιδιαίτερα οι απόφοιτοι Ανώτατης-Ανώτερης, Μέσης και Μέσης Τεχνικής εκπαίδευσης αντιμετωπίζουν προβλήματα σχετικά με την αναγνώριση-αντιστοίχιση των πτυχίων τους στην Ελλάδα.

Συγκεκριμένα, το 46,82% των γυναικών είναι άνεργες με υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Επίσης σύμφωνα με τα στοιχεία της παρούσας έρευνας διαπιστώνεται α) ένα υψηλό ποσοστό ετεροαπασχόλησης και υποαπασχόλησης στην κατηγορία των πτυχιούχων ανώτατης και ανώτερης εκπαίδευσης και β) μία έντονα εκφρασμένη επιθυμία

τους να απασχοληθούν σε εργασίες σχετικές με την ειδικότητά τους.

Γνώση της Ελληνικής Γλώσσας

Αν δεχθούμε ότι ένας από τους προσδιοριστικούς παράγοντες για εύρεση εργασίας είναι η καλή γνώση της Ελληνικής γλώσσας, τότε εξηγείται τόσο το υψηλό επίπεδο ανεργίας για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης όσο και οι συγκεκριμένες θέσεις στην εργασία που καταλαμβάνουν οι παλιννοστούντες (ανειδίκευτοι εργάτες κ.λπ.). Το γενικότερο συμπέρασμα που προκύπτει (Πίνακας 7) είναι ότι το επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας (γραπτά) είναι χαμηλότερο όσο μεγαλώνει το όριο ηλικίας. Στις ηλικίες 14-19 παρουσιάζεται το μικρότερο πρόβλημα, όπου μόνο το 4,51% αυτής της ηλικιακής ομάδας γνωρίζει «λίγο» την ελληνική γλώσσα, ενώ περίπου 80% δηλώνει ότι τη γνωρίζει «καλά» ή «άριστα». Αυτό συμβαίνει διότι στην πλειοψηφία τους αυτά τα παιδιά έχουν πάρει την πρωτοβάθμια εκπαίδευσή τους στην Ελλάδα. Τα προβλήματα αρχίζουν να γίνονται έντονα στις ηλικιακές ομάδες 20-49, όπου το επίπεδο γνώσης της ελληνικής γλώσσας σε επίπεδο «λίγο, μέτρια», αυξάνεται σημαντικά.

Πίνακας 5
Χαρακτηριστικά εκπαίδευσης [Ανδρες (Α), Γυναίκες (Γ)]

Επίπεδο εκπαίδευσης	Α %	Γ %	Συνόλου %	
Δεν Δήλωσαν	2,53	3,60	3,07	3,07
Αγράμματοι	12,92	17,26	15,13	15,13
Δημοτικό	29,60	23,58	26,54	26,54
Μέση	28,35	24,48	26,38	
Μέση Τεχνική	13,80	13,63	13,63	40,01
Φοιτητής	0,93	1,49	1,22	
Ανώτερη	5,65	9,13	7,42	
Ανώτατη	6,23	6,83	6,53	15,17
		Σύνολα	100	100

Αν συνδυάσουμε τα αποτελέσματα αυτά με τα αποτελέσματα του πίνακα 3, που μας δείχνει ότι το ποσοστό ανεργίας των συγκεκριμένων ηλικιακών ομάδων υπερβαίνει το 60% του συνόλου των ανέργων, συμπεραίνουμε ότι υπάρχει υψηλή συσχέτιση μεταξύ ανεργίας και επιπέδου γνώσης της ελληνικής γλώσσας. Με δε-

Πίνακας 6
Ανεργία κατά επίπεδο εκπαίδευσης [Άνδρες (Α), Γυναίκες (Γ)]

Επίπεδο εκπαίδευσης	(Α)	Άνεργοι		(Γ)	Άνεργοι		(Α+Γ)	Άνεργοι	
		(Α)	(Α) %		(Γ)	(Γ) %		(Α+Γ)	(Α+Γ) %
Ανώτατη	214	56	26.17	243	143	58.85	457	199	0.44
Ανώτερη	194	49	25.26	325	174	53.54	519	223	0.43
Φοιτητές	32	4	12.50	53	11	20.75	85	15	0.18
Μέση	974	206	21.15	871	420	48.22	1845	626	0.34
Μέση Τεχνική	474	104	21.94	485	260	53.61	959	364	0.38
Δημοτικό	1017	271	26.65	839	413	49.23	1856	684	0.37
Αγράμματοι	444	125	28.15	614	226	36.81	1058	351	0.33
Δεν Απάντησαν	87	11	12.64	128	19	14.84	215	30	0.14
Σύνολο	3.436	826	24.04	3.558	1.666	46.82	6.994	2.492	0.36

δομένο ότι αυτές οι ηλικιακές ομάδες ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, καθίσταται προφανές ότι πολιτικές που θα έχουν ως στόχο τη βελτίωση του επιπέδου της ελληνικής γλώσσας από τους παλιννοστούντες αυτών των ηλικιακών ομάδων, είναι επιβεβλημένες.

Για τις ηλικιακές ομάδες από 50 ετών και πάνω, η κατάσταση εμφανίζεται δραματική, αφού μόνο ένα μικρό ποσοστό δηλώνει ότι γνωρίζει ελληνικά σε επίπεδο «καλό ή άριστο», ενώ η πλειονότητα δηλώνει «λίγο ή μέτρια». Τέλος, αυτό που μπορεί να παρατηρηθεί είναι ότι το επίπεδο προφορικής γνώσης των ελληνικών εμφανίζεται ελαφρά καλύτερο σε σχέση με το επίπεδο γνώσης των γραπτών, χωρίς αυτό να επηρεάζει τη γενικότερη άσχημη εικόνα.

IV. Συμπεράσματα - Προτάσεις πολιτικής

Η αλλαγή της πολιτικής κατάστασης των δημοκρατιών της πρώην ΕΣΣΔ δημιούργησε οικονομική παρακμή και κοινωνική αποδιοργάνωση. Οι ομογενείς –κυρίως των ανατολικών δημοκρατιών (π.χ. Καζακστάν, Γεωργίας και Ουκρανίας και λιγότερο της Ρωσίας)– βίωσαν τις πολιτικές και οικονομικές αναταραχές έντονα και

Πίνακας 7
Επίπεδο Γνώσης Ελληνικής Γλώσσας

Ηλικίες	Γραπτά									
	Λίγο	Μέτρια	Καλά	Άριστα	Σύνολο	Λίγο %	Μέτρια %	Καλά %	Άριστα %	Σύνολο %
14-19	16	56	238	45	355	4.51	15.77	67.04	12.68	100
20-29	291	523	490	149	1453	20.03	35.99	33.72	10.25	100
30-39	530	630	234	15	1409	37.62	44.71	16.61	1.06	100
40-49	757	661	163	17	1598	47.37	41.36	10.2	1.06	100
50-59	427	233	60	6	726	58.82	32.09	8.26	0.83	100
60-69	491	130	26	4	651	75.42	19.97	3.99	0.61	100
>70	492	152	24	1	669	73.54	22.72	3.59	0.15	100
Δεν Απ/σαν					133					1.90
Σύνολο	3004	2385	1235	237	6994	42.95	34.10	17.66	3.39	100
Προφορικά										
Ηλικίες	Λίγο	Μέτρια	Καλά	Άριστα	Σύνολο	Λίγο %	Μέτρια %	Καλά %	Άριστα %	Σύνολο %
14-19	5	32	233	75	345	1.45	9.28	67.54	21.74	100
20-29	24	365	814	259	1462	1.64	24.97	55.68	17.72	100
30-39	35	576	761	49	1421	2.46	40.53	53.55	3.45	100
40-49	41	801	740	33	1615	2.54	49.60	45.82	2.04	100
50-59	35	441	242	15	733	4.77	60.16	33.02	2.05	100
60-69	68	476	114	3	661	10.29	72.01	17.25	0.45	100
>70	96	470	100	7	673	14.26	69.84	14.86	1.04	100
Δεν Απ/σαν					84					1.20
Σύνολο	304	3.161	3.004	441	6.994	4.35	45.20	42.95	6.31	100

ως μειονότητα αισθάνθηκαν απειλούμενοι λόγω ιστορικών εμπειριών (διώξεις, εξορίες κ.λπ.) και απροστάτευτοι έναντι των αλλαγών. Επέλεξαν τη μετακίνηση και εγκατάστασή τους στην Ελλάδα που τη θεωρούσαν πάντοτε ιστορική τους πατρίδα. Άλλωστε συντηρούσαν έντονη την εθνική τους συνείδηση, διατηρώντας και την ελληνική ιθαγένεια. Πίστευαν ότι στην Ελλάδα θα βρουν τις συνθήκες που θα τους επιτρέψουν να διαβιώνουν αξιοπρεπώς καλύπτοντας τις ανάγκες τους για απασχόληση, παιδεία, στέγαση, κοινωνική πρόνοια, ασφάλεια κ.λπ.¹².

Τα δημογραφικά τους στοιχεία, όπως καταγράφηκαν και παρουσιάστηκαν παραπάνω, δείχνουν έναν δημογραφικά υγιή πληθυσμό (πυραμίδα ηλικιών) σε παραγωγική ηλικία, με επαγγελματική εμπειρία και επίπεδο εκπαίδευσης αρκετά υψηλό (κυρίως για τους προερχόμενους από το Καζακστάν). Τα στοιχεία δείχνουν ότι θα μπορούσε η ελληνική αγορά εργασίας να απορροφήσει σχετικά εύκολα και με ελάχιστο κόστος (επαγγελματικές καταρτίσεις) τους παλιννοστούντες που βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία. Εντούτοις, τα ποσοστά ανεργίας που καταγράφονται σε όλες τις ηλικιακές ομάδες και στα δυο φύλα, με έμφαση στη γυναικεία ανεργία, είναι υψηλά και κατά πολύ υψηλότερα από το μέσο ποσοστό ανεργίας για τον υπόλοιπο πληθυσμό της Ελλάδας. Δραματική είναι η παρατήρηση ότι στο σύνολο των απασχολούμενων ομογενών η συντριπτική πλειοψηφία τους δηλώνει ετεροαπασχόληση ή υποαπασχόληση.

Το πρόβλημα της ανεργίας οξύνεται περισσότερο εφόσον καταγράφονται άνεργοι οι υπεύθυνοι-αρχηγοί των νοικοκυριών, ενώ δεν υπάρχει, πέραν της εργασίας, καμία άλλη πηγή εσόδων. Επίσης η ανεργία εντοπίζεται περισσότερο στα άτομα με υψηλό δείκτη μόρφωσης και επαγγελματικής εμπειρίας. Από τους βασικούς λόγους για τα υψηλά ποσοστά ανεργίας των ομογενών συμπολιτών μας είναι η ελλιπής γνώση της ελληνικής γλώσσας και η δυσκολία προσαρμογής στην οικονομική πραγματικότητα της ελεύθερης αγοράς στην Ελλάδα. Η δυσκολία προσαρμογής είναι μεγαλύτερη, καθώς ο ερχομός τους και η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα έγινε σε μια εποχή με σημαντικές ανακατατάξεις στην παραγωγική διαδικασία και κατ' επέκταση στις ανάγκες σύγχρονων ειδিকেύσεων στην αγορά εργασίας¹³. Αν στα παραπάνω προστεθούν η καχυποψία της ελληνικής κοινωνίας να τους εντάξει και οι έντονες ψυχολογικές διεργασίες που υφίστανται στην προσπάθεια προσαρμογής τους¹⁴, γίνεται αντιληπτή η αίσθηση της κοινωνικής περιθωριοποίησης, κάτι που σε καμία περίπτωση δεν

θα πρέπει η ελληνική πολιτεία να αφήσει να γίνει πραγματικότητα και βίωμα.

Γι' αυτό, η ενίσχυση και επέκταση των υφιστάμενων δομών και συστημάτων επαγγελματικής και κοινωνικής ένταξης κρίνεται απαραίτητη. Για την εξάλειψη των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού απαιτείται οργανωμένη, μεθοδική και ολοκληρωμένη πολιτική παρέμβασης που θα κινητοποιεί και θα συντονίζει τους αρμόδιους φορείς και υπηρεσίες και θα αξιοποιεί τις υπάρχουσες δομές τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο. Το περιεχόμενο αυτής της πολιτικής πρέπει να περιλαμβάνει την ανάπτυξη δυνατοτήτων απασχόλησης, την αντιμετώπιση των προβλημάτων στέγασης και την υλοποίηση προγραμμάτων εκπαίδευσης-κατάρτισης. Οποιαδήποτε παρέμβαση για την επίλυση των παραπάνω προβλημάτων, προϋποθέτει τον προσδιορισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των παλιννοστούντων που θα οδηγήσει στον αποτελεσματικό σχεδιασμό των ενεργειών πολιτικής. Στην κατεύθυνση αυτή αξιοποιήσιμη είναι και η εμπειρία που έχει συσσωρευτεί στα Κέντρα Κοινωνικής και Επαγγελματικής Ένταξης Παλιννοστούντων και η οποία προκύπτει από τη συνεχή και άμεση επαφή με τα προβλήματα της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας¹⁵.

Είναι σημαντικό οι παλιννοστούντες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και στη νόμιμη οικονομία. Η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας προϋποθέτει την έρευνα-μελέτη ανάδειξης και αντιστοίχισης των επαγγελματικών προσόντων των παλιννοστούντων με τη ζήτηση εργασίας από τις τοπικές επιχειρήσεις. Ταυτόχρονα, αναγκαία είναι η εκπαίδευση-επαγγελματική κατάρτιση των παλιννοστούντων με σκοπό την προσαρμογή στην Ελληνική αγορά εργασίας. Πρέπει να τονίσουμε ότι τα οποιαδήποτε προγράμματα εκπαίδευσης πρέπει να συνοδεύονται από την εκμάθηση της Ελληνικής γλώσσας, της οποίας η απουσία αποδεδειγμένα αποτελεί τροχοπέδη στην εύρεση εργασίας. Έτσι, επιδιώκεται το σπάσιμο του ανατροφοδοτούμενου κύκλου του αποκλεισμού των παλιννοστούντων και κατ' επέκταση της ανατροφοδοτούμενης υποβάθμισης των περιοχών υποδοχής τους.

Σημειώσεις

1. Για την καταγραφή του υπό εξέταση πληθυσμού αναπτύχθηκε στενή συνεργασία με τους Δήμους της Δυτικής Αττικής και τους τοπικούς συλ-

λόγους Ποντίων. Για τον εντοπισμό και τη συλλογή των απαραίτητων δεδομένων του υπό εξέταση πληθυσμού ανατρέξαμε αρχικά σε δύο πηγές: α) στα Δημοτολόγια των Δήμων όπου διαμένουν παλινοστούντες, β) στα αρχεία των τοπικών συλλόγων Ποντίων. Η αναζήτηση και η αξιοποίηση δεδομένων και από τις δύο αυτές πηγές έφερε στην επιφάνεια διάφορα προβλήματα. Στα δημοτολόγια των Δήμων διαπιστώσαμε ότι οι πραγματικοί αριθμοί των παλινοστούντων που διαμένουν στους Δήμους δεν εμφανίζονται στα Δημοτολόγια, κυρίως λόγω του ότι, κατά το πρώτο διάστημα μετά την άφιξή τους, φιλοξενούνται σε φιλικά ή συγγενικά τους πρόσωπα, έως ότου εγκατασταθούν κάπου μόνιμα. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις παλινοστούντων, για τους οποίους λάβαμε από τα δημοτολόγια πλήρη στοιχεία διαμονής, δεν μπορέσαμε να τα αξιοποιήσουμε ερχόμενοι σε επαφή μαζί τους, επειδή μία ιδιαιτερότητα του πληθυσμού-στόχου είναι η αυξημένη κινητικότητα που παρουσιάζει ως προς τη μόνιμη κατοικία, εφόσον βρίσκεται σε μία κατάσταση διαρκούς αναζήτησης βιοποριστικών μέσων. Από την άλλη πλευρά, σχετικά με τους τοπικούς συλλόγους Ποντίων διαπιστώθηκε ότι η ένταξη του πληθυσμού-στόχου σε αυτούς έχει περιορισμένη έκταση και μαζικότητα και κατά συνέπεια, τα στοιχεία που μας παρείχαν ήταν ελλιπή και συνεπώς μη αξιοποιήσιμα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας, όπου εντοπίσαμε περίπου 4% των ερωτηθέντων ατόμων να συμμετέχουν σε συλλογικούς φορείς Ποντίων.

2. Η συμβολή των Δήμων και των συλλόγων ήταν ουσιαστική στην προσέγγιση του δείγματος με τρόπο άμεσο έτσι ώστε να εξασφαλίσουμε τη μέγιστη δυνατή ακρίβεια των στοιχείων και κατ' επέκταση τη μεγιστοποίηση της αξιοπιστίας της καταγραφής των αποτελεσμάτων της έρευνας. Συνέβαλαν σε αυτή την κατεύθυνση, προτείνοντάς μας τα κατάλληλα πρόσωπα, που χρησιμοποιήθηκαν ως συνεντευκτές στην καταγραφή. Οι περισσότεροι ήταν και οι ίδιοι Παλινοστούντες, προερχόμενοι από την ομάδα-στόχο, οι οποίοι γνωρίζοντας τη γλώσσα επέτυχαν καλύτερη επικοινωνία με τον υπό εξέταση πληθυσμό, ενώ ήταν γνώστες των συγκεκριμένων περιοχών που παρουσιάζουν μεγάλη συγκέντρωση παλινοστούντων. Η καταγραφή έγινε πόρτα-πόρτα, με όλες τις δυσκολίες που αυτή η μέθοδος συνεπάγεται.

3. Κασιμάτη Κ., 1992, σελ. 79-80.

4. Βεργέτη Μ., 1998, σελ. 91-92.

5. Όπως υποσ. 3

6. Όπως υποσ. 4. Για την κοινωνική ένταξη και την οικονομική ολοκλήρωση των παλινοστούντων Ελληνοποντίων βλέπε επίσης Κ. Τερζίδης, 1995, σελ. 104-111.

7. Βλέπε σχετικά, Σταματιάδης Ι., Σαλαμούρης Δ., Μπουρίτης Γ., 1999.

8. Όπως υποσ. 3. Γενικά για την απασχόληση των παλινοστούντων βλέπε επίσης Κ. Τσουκαλά, 1994. Αναφορικά με την κατάσταση των Βορειοηπειρωτών και των Ποντίων στην Ελλάδα βλέπε Κ. Μαυρέα, 1998.

9. Όπως υποσ. 4.

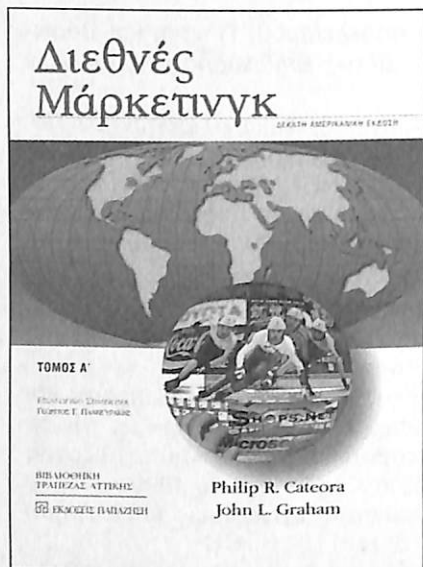
10. Όπως υποσ. 4.
11. Όπως υποσ. 3.
12. ΓΓΑΕ 1992, 1993, 1998.
13. Όπως υποσ. 7.
14. Βλέπε Γεώργας Δ. και Παπαστυλιανού Α., 1993.
15. Σελέκου Ο., 1996. Βλέπε επίσης Μπουρίτης Γ., 1999.

Βιβλιογραφία

- Banton M., «National integration and ethnic violence in Western Europe», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25 (1), 1999, σελ. 5-20.
- Βεργέτη Μ., *Ομογενείς από την Πρώην Σοβιετική Ένωση 1985-1995*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1998.
- Blos M., Fischer P.A. and Straubhaar T., «The impact of migration policy on the labour market performance of migrants: a comparative case study», *New Community* 23 (4), 1997, σελ. 511-535.
- Γ.Γ.Α.Ε., *Πρόγραμμα Ερευνών Αποδημίας - Παλινοόησης του Ελληνικού Πληθυσμού: Παλινοόηση 1971-1986, Αποτελέσματα από τη Μικροαπογραφή 1985-1986*, τόμ. Β', εκδ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, 1992.
- Γ.Γ.Α.Ε., *Πρόγραμμα Ερευνών Αποδημίας - Παλινοόησης του Ελληνικού Πληθυσμού: Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, τόμ. Α', εκδ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, 1993.
- Γ.Γ.Α.Ε., *Κατευθύνσεις Πολιτικής της Γενικής Γραμματείας Απόδημου Ελληνισμού για τον Ελληνισμό της Πρώην Σοβιετικής Ένωσης*, εκδ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, 1998.
- Γεώργας Δ. και Παπαστυλιανού Α., *Επιπολιτισμός Ποντίων και βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές Διεργασίες Προσαρμογής*, εκδ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Αθήνα, 1993.
- Droukas E., «Southern European Immigration: Albanians in Greece», *Journal Of Ethnic and Migration Studies* 24 (2), 1998, σελ. 347-365.
- Iglicka K., «Shuttling from the former Soviet Union to Poland: from "primitive mobility" to migration», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (3), 2001, σελ. 505-518.
- Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πόντιοι μετανάστες από την Πρώην Σοβιετική Ένωση - Κοινωνική και Οικονομική Ένταξη*, εκδ. Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 1992.
- Krahn H., Derwing T., Mulder M. and Wilkinson L., «Educated and Underemployed: refugee integration into the Canadian Labour Market», *Journal of International Migration and Integration*, Winter 2000.
- Lazaridis G., «Immigration to Greece: A critical evaluation of Greek policy», *New Community* 22 (2), 1996, σελ. 335-348.

- Μαυρέα Κ., «Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού: Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 96-97, 1998.
- Μπουρίτης Γ., *Μοντέλο Πιστοποίησης Επαγγελματικών Προσόντων Παλινοστούντων*, Κοινοτική Πρωτοβουλία Απασχόλησης, Άξονας INTEGRA, Πρόγραμμα PREPATRE/In - NET, Αθήνα, 1999.
- Munz R., «A continent of migration: European mass migration after the twentieth century», *New Community* 22 (2), 1996, σελ. 201-226.
- Σελέκου Ο., *Συντονισμός Δήμων Δυτικής Αθήνας: Επεξεργασία Σύστασης Κέντρου Υποστήριξης Επαγγελματικής και Κοινωνικής Ένταξης Παλινοστούντων*, Κοινοτική Πρωτοβουλία Απασχόλησης, Άξονας HORIZON, Πρόγραμμα IRIDE, Αθήνα, 1996.
- Σταματιάδης Ι., Σαλαμούρης Δ., Μπουρίτης Γ., *Έρευνα Δεξιοτήτων και Μελέτη Επαγγελματικών Προσόντων Παλινοστούντων με τη Ζήτηση Εργασίας*, Κοινοτική Πρωτοβουλία Απασχόλησης, Άξονας INTEGRA, Πρόγραμμα PREPATRE/In - NET, Αθήνα, 1999.
- Τσουκαλά Κ., «Παλιννόστηση και Καταμερισμός Εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 84-85, 1994.
- Τερζίδης Κ., «Όψεις του Προβλήματος Κοινωνικής και Οικονομικής Ολοκλήρωσης των Παλινοστούντων Ελληνοποντίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 88, 1995.

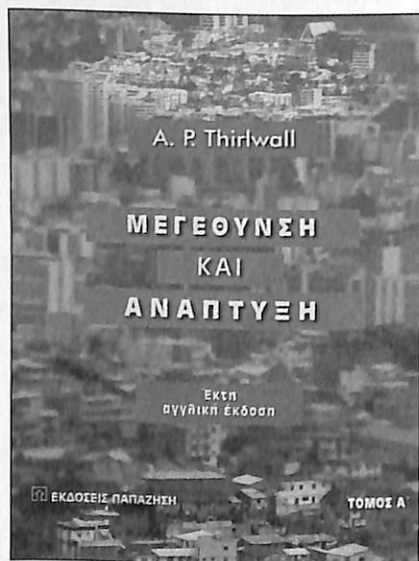
ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

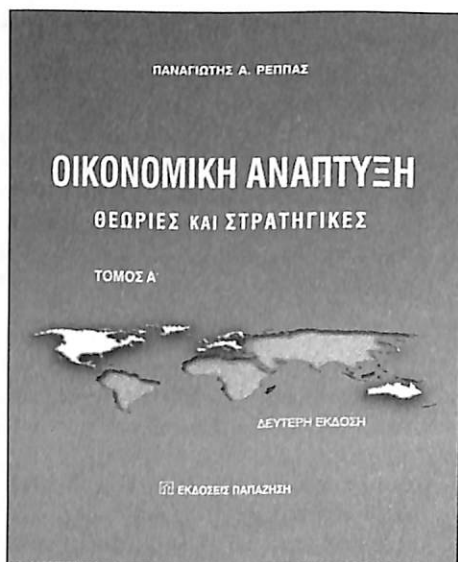
ΤΟΜΟΙ 2

ΤΟΜΟΙ 2

ΤΟΜΟΙ 2

ΤΟΜΟΙ 2

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496-3838 020 fax: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Το διαβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης (1989-1999)

Γιώργος Μαγούλιος*

Περίληψη

Στο άρθρο εξετάζεται το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης 1989-1999. Ειδικότερα διερευνώνται τα αποτελέσματα από την εφαρμογή των σταθεροποιητικών προγραμμάτων στο εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών, ο βαθμός ανοίγματος των οικονομιών, ο βαθμός της περιφερειακής εμπορικής ολοκλήρωσης και οι εμπορικές σχέσεις με την ΕΕ.

Από την ανάλυση των δεδομένων συμπεραίνεται ότι η απότομη απελευθέρωση των αγορών επιδείνωσε τους όρους του εξωτερικού εμπορίου με αποτέλεσμα την αύξηση των ελλειμμάτων στα εμπορικά ισοζύγια. Παρά τα βήματα που έγιναν, η περιφερειακή εμπορική ολοκλήρωση στην περιοχή της Βαλκανικής καθυστερεί, σε αντίθεση με την εμπορική ολοκλήρωση με την Ευρωπαϊκή Ένωση που αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς.

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό εξετάζεται το διαβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης των βαλκανικών οικονομιών στην οικονομία της αγοράς.

Ειδικότερα διερευνώνται το μερίδιο του ενδοπεριφερειακού εμπορίου στο συνολικό εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών,

* Διδάσκων στο Τμήμα Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

το μερίδιο του εξωτερικού εμπορίου τους με την ΕΕ στο συνολικό εξωτερικό τους εμπόριο, το μερίδιο κάθε χώρας στο ενδοπεριφερειακό εμπόριο, ο βαθμός περιφερειακής εμπορικής ολοκλήρωσης και οι εμπορικές σχέσεις με την ΕΕ.

Η προσέγγιση της διερεύνησης στηρίζεται στο θεωρητικό πλαίσιο του διεθνούς εμπορίου στο περιβάλλον της «παγκοσμιοποίησης», καθώς και στο περιεχόμενο και στους ρυθμούς της μεταβατικής διαδικασίας.

2. Θεωρητική προσέγγιση: το διεθνές εμπόριο στο περιβάλλον της «παγκοσμιοποίησης» και της μεταβατικής διαδικασίας

Σύμφωνα με την Κλασική (Ricardo) και Νεοκλασική (Heckscher-Ohlin) θεωρία, η ανάπτυξη και η απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου είναι επωφελής για όλες τις εμπλεκόμενες χώρες και συμβάλλει στην ανάπτυξη των επιμέρους χωρών και της παγκόσμιας οικονομίας.

Υποστηρίζεται ότι τα οφέλη προκύπτουν λόγω της εξειδίκευσης των χωρών σε κλάδους στους οποίους έχουν συγκριτικά πλεονεκτήματα, της διεύρυνσης των καταναλωτικών επιλογών, της αύξησης της ποικιλίας και της διαφοροποίησης των προϊόντων και της σταθερότητας και της ασφάλειας που συνεπάγεται η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο.

Οι επικριτές της αντίληψης αυτής υποστηρίζουν ότι είναι δυνατόν οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών να μη συμβάλλουν στην ισόρροπη ανάπτυξη και να αποβούν υπέρ της μιας και σε βάρος της άλλης χώρας. Οι απόψεις αυτές λαμβάνουν υπόψη τις ατέλειες της αγοράς, τη συσσωρευτική επίδραση των οικονομιών κλίμακας στην παραγωγή, το ρόλο του κόστους μεταφοράς και της γεωγραφίας στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις¹.

Η διαπίστωση ότι «η παγκόσμια οικονομική μεγέθυνση και η αύξηση του διεθνούς εμπορίου της αλληλεξάρτησης και της διεθνοποίησης της παραγωγής έχει ωφελήσει περισσότερο τις αναπτυσσόμενες χώρες» και οι αντιδράσεις των υποανάπτυκτων χωρών, με τη θεωρητική συμβολή της «σχολής της εξάρτησης», οδήγησαν στην προσέγγιση της Νέας Διεθνούς Οικονομικής Τάξης από

τη γενική συνέλευση του ΟΗΕ το 1974, στόχος της οποίας ήταν η αναδιανομή της δύναμης ελέγχου των αγορών υπέρ των υποανάπτυκτων χωρών².

Η απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, ιδιαίτερα μέσα στο περιβάλλον της «παγκοσμιοποίησης», ενίσχυσε τις ανισότητες υπέρ των ανεπτυγμένων χωρών και σε βάρος των υποανάπτυκτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1999 το 1/5 του παγκόσμιου πληθυσμού που κατοικεί στις ανεπτυγμένες χώρες, απορρόφησε το 82% των διεθνών εξαγωγών, ενώ το 1/5 που κατοικεί στις υποανάπτυκτες χώρες μόνο το 1%. Επίσης το 1997 οι αναπτυσσόμενες χώρες με το 10% του πληθυσμού της γης συμμετείχαν μόλις κατά 0,3% στις παγκόσμιες συναλλαγές³.

Μετά το 1989 και την έναρξη της διαδικασίας μετάβασης των βαλκανικών χωρών στην οικονομία της αγοράς, βασικό και κοινό στοιχείο όλων των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων που εφαρμόστηκαν ήταν και η απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου και το άνοιγμά τους στο διεθνή ανταγωνισμό.

Σε όλες τις βαλκανικές χώρες, που βρίσκονται στη διαδικασία μετάβασης από το καθεστώς της σχεδιασμένης οικονομίας στην οικονομία της αγοράς, εφαρμόζονται σταθεροποιητικά προγράμματα υπό την εποπτεία διεθνών οργανισμών, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Παγκόσμιας Τράπεζας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προγράμματα αυτά προέκυψαν από την εμπειρία σταθεροποιητικών προγραμμάτων που υιοθετήθηκαν στη Λατινική Αμερική στη δεκαετία του '80, όπου η εμπειρία έδειξε ότι προϋπόθεση για τον περιορισμό του πληθωρισμού είναι η άμεση μείωση της απασχόλησης, του εισοδήματος και της παραγωγής⁴.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ακόμη και κορυφαίοι εκπρόσωποι των διεθνών οργανισμών αμφισβητούν την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αυτών. Χαρακτηριστικά ο Τζόζεφ Στίγκλιτς σε συνέδριο στην Ουάσιγκτον δήλωσε ότι «είναι καιρός πλέον οι γιατροί να ξανασκεφθούν τις συνταγές που δίνουν», αναφερόμενος στις χώρες της Κ.Α.Ε. αλλά και της Ασίας, αφού όπως ο ίδιος τονίζει, οι «συνταγές αυτές το μόνο που πέτυχαν ήταν να επιδεινώσουν την κρίση»⁵.

Σε επίπεδο οικονομικού σχεδιασμού, οι μεταρρυθμίσεις προσανατολίζονται στην αυστηρή μακροοικονομική διαχείριση, που συνεπάγεται δημοσιονομική πειθαρχία, νομισματική σταθεροποίηση και διαρθρωτικές αλλαγές, με στόχο τον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών μηχανισμών και της αγοράς.

Βασικά χαρακτηριστικά όλων των μεταρρυθμιστικών διαδικα-

σιών είναι η φιλελευθεροποίηση του εξωτερικού εμπορίου και η ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων.

Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον η ανάπτυξη και η προοπτική του ενδοβαλκανικού εμπορίου. Οι λόγοι που συνηγορούν υπέρ της ανάπτυξης του περιφερειακού εμπορίου στη βαλκανική έχουν σχέση με τη γεωγραφική εγγύτητα των χωρών και την ελαχιστοποίηση του κόστους μεταφοράς, την επίδραση των περιφερειακών πολλαπλασιαστών των ανταλλαγών, την εξασφάλιση εσωτερικών και εξωτερικών οικονομιών κλίμακας, την κλαδική σύνθεση των ανταλλαγών, την τάση που παρατηρείται σε γειτονικές χώρες για παρόμοιες καταναλωτικές συνήθειες και προτιμήσεις, τους ιστορικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς δεσμούς μεταξύ των λαών της περιοχής και με την ανάγκη καλλιέργειας και εμπέδωσης κλίματος σταθερότητας, ασφάλειας και συνεργασίας⁶.

3. Το διαβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο (1989-1999)

3.1. Εξαγωγές, εισαγωγές, εμπορικά ισοζύγια

Στους Πίνακες 1 και 2 παρουσιάζονται οι εξαγωγές, οι εισαγωγές, το εμπορικό ισοζύγιο και ο λόγος εξαγωγών και εισαγωγών των Βαλκανικών χωρών κατά τη δεκαετία 1989-1999. Από τη μελέτη των στοιχείων του πίνακα προκύπτει ότι καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας το εμπορικό ισοζύγιο όλων των Βαλκανικών χωρών, μεταβατικών και μη, είναι ελλειμματικό, με εξαίρεση τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη το 1990, '91 και '92, τη Βουλγαρία το 1997, τη Ρουμανία το 1989 και τη Σλοβενία το 1992, που το εμπορικό τους ισοζύγιο είναι πλεονασματικό.

Το 1999 όλες οι Βαλκανικές χώρες, εκτός της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, έχουν υψηλότερο έλλειμμα σε σχέση με το 1989.

Ο λόγος εξαγωγών/εισαγωγών είναι μικρότερος της μονάδας, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας, σε Αλβανία, Ελλάδα, Κροατία, ΠΓΔΜ, Τουρκία και Γιουγκοσλαβία, ενώ είναι μικρότερος της μονάδας στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας, με εξαίρεση τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη κατά τα έτη 1990, '91 και '92, τη Βουλγαρία το 1997, τη Ρουμανία το 1989 και τη Σλοβενία το 1992, όπου ο λόγος εξαγωγών/εισαγωγών είναι μεγαλύτερος της μονάδας.

Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας 1989-1999 τόσο το σύνολο των Βαλκανικών χωρών όσο και οι Βαλκανικές χώρες σε μετάβαση, έχουν μεγάλα εμπορικά ελλείμματα και ο λόγος εξαγωγών/εισαγωγών είναι μικρότερος της μονάδας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Εξαγωγές, εισαγωγές, εμπορικό ισοζύγιο, λόγος εξαγωγών/εισαγωγών των Βαλκανικών χωρών 1989-1999
 (εκ. δολάρια)

Χώρες	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία											
X	ΜΔ	231	73	70	122	141	202	211	141	206	275
M		381	281	524	604	737	976	909	620	795	899
X-M		-150	-208	-454	-482	-596	-774	-698	-479	-589	-624
X/M		0,61	0,26	0,13	0,20	0,19	0,21	0,23	0,23	0,26	0,31
Βοσνία-Ερζεγοβίν.											
X	ΜΔ	1990	2120	495	85	36	52	181	381	511	592
M		1673	1673	429	424	775	950	1941	2400	2547	2543
X-M		37	447	66	-339	-739	-898	-1760	-2019	-2036	-1957
X/M		1,01	1,26	1,15	0,20	0,05	0,05	0,09	0,16	0,20	0,23
Βουλγαρία											
X	2780	2073	2098	2514	2282	3369	5220	4781	4314	4150	3754
M	4974	43342	2683	4346	5849	4685	5469	4891	3880	5044	5163
X-M	-2194	-1269	-585	-1832	-3567	-1316	-249	-110	434	-894	-1409
X/M	0,56	0,62	0,78	0,58	0,39	0,72	0,95	0,98	1,11	0,82	0,73
Ελλάδα											
X	7532	8065	8671	9439	9093	8808	10961	11948	11128	10732	9815
M	15995	19764	21564	22818	20200	20640	25944	28745	27046	28717	25433
X-M	-8463	-11699	-12893	-13379	-11107	-11832	-14983	-16797	-15918	-17985	-15618
X/M	0,47	0,41	0,40	0,41	0,45	0,43	0,42	0,42	0,41	0,37	0,39
Κροατία											
X	ΜΔ	4020	3292	3130	3904	4260	4632	4512	4332	4557	4226
M		5188	3828	3430	4666	5229	7510	7787	9100	8327	7724
X-M		-1168	-536	-300	-766	-969	-2878	-3275	-4768	-3770	-3498
X/M		0,77	0,86	0,91	0,84	0,81	0,62	0,58	0,48	0,55	0,55

ΠΓΔΜ																				
X	ΜΔ	1113	1150	1199	1055	1086	1203	1148	1237	1311	1192									
M		1531	1375	1206	1199	1484	1712	1627	1773	1915	1796									
X-M		-418	-225	-7	-144	-398	-509	-479	-536	-604	-604									
X/M		0,73	0,84	0,99	0,88	0,73	0,70	0,71	0,70	0,68	0,66									
Ρουμανία																				
X		6027	4193	4468	5446	6160	8061	7644	8387	8128	8432									
M		8380	5146	5582	5929	6466	9443	9058	10129	10615	9358									
X-M		-3331	-953	-1114	-483	-306	-1382	-1414	-1742	-2487	-926									
X/M		1,27	0,64	0,80	0,92	0,95	0,85	0,84	0,83	0,77	0,90									
Σλοβενία																				
X	ΜΔ	4120	3870	6700	6241	7232	8389	8312	8372	9034	8505									
M		4730	4130	5900	6866	8026	9845	9429	9357	10068	9889									
X-M		-610	-260	800	-625	-794	-1256	-1117	-985	-1034	-1384									
X/M		0,87	0,94	1,13	0,91	0,90	0,87	0,88	0,89	0,90	0,86									
Τουρκία																				
X		11823	13420	16166	15348	18155	21650	23123	26246	26301	26587									
M		17051	23966	25228	29355	23278	35760	42464	48656	44731	40687									
X-M		-5228	-10546	-9062	-14007	-5123	-14110	-19341	-22410	-18430	-14100									
X/M		0,69	0,56	0,64	0,52	0,78	0,61	0,54	0,54	0,59	0,65									
Γουγκ/βία																				
X		13595	14348	15906	4	57	66	678	1252	1354	715									
M		14829	19224	16922	91	223	383	2397	2855	3010	2146									
X-M		-1234	-4876	-1016	-87	-166	-317	-1719	-1603	-1656	-1431									
X/M		0,92	0,75	0,94	0,04	0,26	0,17	0,28	0,44	0,45	0,33									
Σύνολο Β. Χ.																				
X		46372	55407	55151	43580	49304	60436	62538	65790	66284	64093									
M		61229	89437	82311	75183	71543	97792	109248	115816	115769	105638									
X-M		-14857	-34030	-27160	-31603	-22239	-37356	-46710	-50026	-49485	-41545									
X/M		0,76	0,62	0,67	0,58	0,69	0,62	0,57	0,57	0,57	0,61									

Σύνολο Β.Χ. σε μετάβαση	27017	33922	32702	29546	19139	22341	27825	27467	28416	29251	27691
X	28183	45707	36038	34265	25628	27625	36088	38039	40114	42321	39518
M	-1166	-11785	-3336	-4719	-6489	-5284	-8263	-10572	-11698	-13070	-11827
X-M	0,96	0,74	0,91	0,86	9,76	0,81	0,77	0,72	0,70	0,69	0,70

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics, επεξεργασία στοιχείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Εξαγωγές, εισαγωγές και εμπορικό ισοζύγιο των Βαλκανικών χωρών 1989-1999 (1989=100)

Χώρας	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία											
X	ΜΔ	100	31,6	30,3	52,8	61	87,4	91,3	61	89,2	119
M		100	73,7	137,5	158,5	193,4	256,2	238,6	162,7	208,7	235,9
X-M		100	-138,7	-302,7	-321,3	-397,3	-516	-465,3	-319,3	-392,7	-416
Βοσνία-Ερζεβι											
X	ΜΔ	100	106,5	24,9	4,3	1,8	2,6	9,1	19,1	25,7	29,7
M		100	85,7	22	21,7	39,7	48,6	99,4	122,9	130,4	130,2
X-M		100	1208	178,4	-916,2	-1997,3	-2427	-4756,7	-5456,7	-5502,7	-5289,2
Βουλγαρία											
X	100	74,6	75,5	90,4	82,1	121,2	187,8	172	155,2	149,3	135
M	100	67,2	53,9	87,4	117,6	94,2	109,9	98,3	78	101,4	103,8
X-M	100	-57,8	-26,7	-83,5	-162,6	-60	-11,3	-5	-19,8	-40,7	-64,2
Ελλάδα											
X	100	107,1	115,1	125,3	120,7	116,9	145,5	158,6	147,7	142,5	130,3
M	100	123,5	134,8	142,7	126,3	129	162,2	179,7	169,1	179,5	159
X-M	100	-138,2	-152,3	-158,1	-131,3	-139,8	-177	-198,5	-188,1	-212,5	-184,5
Κροατία											
X	ΜΔ	100	81,9	77,9	97,1	106	115,2	112,2	107,8	113,4	105,1
M		100	73,8	66	89,9	100,8	144,7	150,1	175,4	160,5	148,9
X-M		100	-45,9	-25,7	-65,6	-83	-246,4	-280,4	-408,2	-322,8	-299,5

Όσον αφορά στην εξέλιξη των εξαγωγών (Πίνακας 2) από το 1989 έως το 1999, σημαντική αύξηση παρουσιάζουν η Σλοβενία (106,4%) και η Τουρκία (124,9%). Μικρή αύξηση σημειώνουν επίσης η Βουλγαρία (35%) και η Ελλάδα (30,3%), μείωση των εξαγωγών παρατηρείται στην Αλβανία, με εξαίρεση το 1999, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, στη Ρουμανία και στη Γιουγκοσλαβία, ενώ σχεδόν στασιμότητα των εξαγωγών καταγράφεται στην Κροατία και στην ΠΓΔΜ.

Οι εισαγωγές όλων των Βαλκανικών χωρών παρουσιάζουν αύξηση κατά την εξεταζόμενη περίοδο, με εξαίρεση τη Γιουγκοσλαβία, όπου οι εισαγωγές μειώνονται μετά το 1991 και ιδιαίτερα μετά το 1994 λόγω του πολέμου. Η μεγαλύτερη αύξηση των εισαγωγών παρατηρείται στην Τουρκία (138,6%), στην Αλβανία (135,9%) και στη Σλοβενία (109,1%).

Το 1999 σε σχέση με το 1989 στις Βαλκανικές χώρες συνολικά, αυξήθηκαν οι εξαγωγές κατά 38,2%, οι εισαγωγές κατά 72,5% και το εμπορικό έλλειμμα κατά 179,6%, ενώ στις μεταβατικές οικονομίες αυξήθηκαν οι εξαγωγές κατά 2,5%, οι εισαγωγές κατά 40,2% και το εμπορικό έλλειμμα κατά 914,3%.

Τα παραπάνω στοιχεία αναδεικνύουν μια επιδείνωση των όρων του διεθνούς εμπορίου των Βαλκανικών χωρών και ιδιαίτερα των μεταβατικών οικονομιών κατά την πρώτη δεκαετία της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς.

Η μετάβαση από τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία της αγοράς συνοδεύεται από αυξανόμενα ελλείμματα που οφείλονται στο απότομο άνοιγμα των οικονομιών στη διεθνή αγορά, στην περιορισμένη ανταγωνιστικότητα και στην κατάρρευση σημαντικού μέρους της παραγωγικής βάσης.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Δ.Ν.Τ. (6ος 1991), για τις επιπτώσεις της στροφής προς τις διεθνείς τιμές, η μεταβολή των όρων εμπορίου ήταν στη Βουλγαρία -24%, στη Ρουμανία -31,4%, στην Ουγγαρία -36,7%, στην Τσεχοσλοβακία -30,9% και στην Πολωνία -22,6%.

Μετά την κατάρρευση του ΣΟΑ, βασικό χαρακτηριστικό των χωρών σε μετάβαση είναι η μεταβολή στην κατεύθυνση του διεθνούς εμπορίου και ο αναπροσανατολισμός του προς τη Δύση, σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Με τη μεταβολή αυτή στο πρότυπο του διεθνούς εμπορίου, ένα μέρος των προϊόντων που απελευθερώθηκαν από το εμπόριο εντός του ΣΟΑ, δεν ανταποκρίνονταν στην ποιότητα και στις προδιαγραφές των αγορών της Δύσης και της ΕΕ.

Η προσπάθεια των χωρών της Ανατ. Ευρώπης, να αντισταθμίσουν την απώλεια των παραδοσιακών τους αγορών με την αύξηση των εξαγωγών τους σε άλλες χώρες, συνοδεύτηκε με υποτίμηση των νομισμάτων τους έναντι των νομισμάτων των χωρών της Δύσης, προκειμένου τα προϊόντα τους να καταστούν ανταγωνιστικότερα.

Το μεγαλύτερο όμως μέρος από τα κέρδη σε ανταγωνιστικότητα, που προέκυψαν από την υποτίμηση, αντισταθμίστηκε από τον εγχώριο πληθωρισμό.

Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν από οικονομολόγους, για την προσωρινή διατήρηση των ιδιαίτερων εμπορικών σχέσεων μεταξύ των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, όπως η δημιουργία της ένωσης πληρωμών της Ανατολικής Ευρώπης, προκειμένου να προσαρμοστούν ευκολότερα στα δεδομένα της οικονομίας της αγοράς, δεν υιοθετήθηκαν, κυρίως λόγω των πολιτικών προβλημάτων⁷.

Ένας άλλος παράγοντας που επέδρασε στην επιδείνωση των όρων του εξωτερικού εμπορίου των μεταβατικών οικονομιών ήταν και οι συμφωνίες σύνδεσης με την ΕΕ, οι οποίες εξαιρούσαν ορισμένους κλάδους στους οποίους αυτές είχαν συγκριτικό πλεονέκτημα π.χ. γεωργικά προϊόντα, υφαντουργία, χαλυβουργία.

3.2. Το ενδοβαλκανικό εμπόριο

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται η κατάσταση του ενδοβαλκανικού εμπορίου (εξαγωγές, εισαγωγές, εμπορικό ισοζύγιο) κατά τη δεκαετία 1989-1999. Η Βοσνία-Ερζεγοβίνη, η Βουλγαρία, η Ελλάδα, η Κροατία, η ΠΓΔΜ και η Τουρκία σημειώνουν αύξηση των εξαγωγών και των εισαγωγών τους. Η Αλβανία και η Ρουμανία παρουσιάζουν αύξηση των εισαγωγών και σχεδόν στασιμότητα των εξαγωγών, η Σλοβενία στασιμότητα των εισαγωγών και η Γιουγκοσλαβία μείωση των εξαγωγών και των εισαγωγών από και προς τις άλλες Βαλκανικές χώρες. Το ενδοπεριφερειακό εμπορικό ισοζύγιο της Βουλγαρίας, Ελλάδας, Κροατίας, Ρουμανίας και Σλοβενίας είναι πλεονασματικό, ενώ της Αλβανίας, Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, ΠΓΔΜ, της Τουρκίας (εκτός 1994 και 1998) και της Γιουγκοσλαβίας (μετά το 1992) είναι ελλειμματικό.

Συνολικά οι εξαγωγές και οι εισαγωγές μεταξύ των Βαλκανικών χωρών, μεταβατικών και μη, σημειώνουν αύξηση σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο (1989-1999) και το συνολικό ενδοπεριφερειακό εμπορικό ισοζύγιο είναι πλεονασματικό σχεδόν σε όλα τα χρόνια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Εξαγωγές, εισαγωγές και Εμπορικό Ισοζύγιο των Βαλκανικών χωρών με τις άλλες Βαλκανικές Χώρες, 1989-1999 (εκατ. δολάρια)

Χώρες	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	42	27	46	44	42	50	49
M					141	347	430	325	236	313	373
X-M					-99	-320	-384	-281	-194	-263	-324
Βοσνία- Ερζεγοβ.											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	27	9	16	77	166	206	171
M					233	450	561	944	1109	1167	1051
X-M					-206	-441	-545	-867	-943	-961	-880
Βουλγαρία											
X	438	486	524	632	463	787	1469	1247	1104	1039	1005
M	465	312	431	546	566	1043	604	463	414	587	630
X-M	-27	174	93	86	-103	-256	865	784	690	452	375
Ελλάδα											
X	327	426	450	539	835	932	1220	1625	1076	1675	1756
M	274	340	429	482	475	660	917	941	1178	1166	1136
X-M	53	86	21	57	360	272	303	684	528	509	620
Κροατία											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	987	1007	1099	1262	1310	1139	1110
M					782	620	931	943	1036	1004	852
X-M					5	387	1008	319	274	135	258
ΠΓΔΜ											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	350	428	536	576	589	508	492
M					456	560	699	586	716	730	731
X-M					-106	-132	-163	-10	-127	-222	-239

Ρουμανία																								
X	920	528	421	689	510	555	733	764	665	668	877													
M	362	591	421	477	303	309	484	435	469	527	491													
X-M	558	-63	0	212	207	246	249	329	196	141	386													
Σλοβενία																								
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	1085	1097	1301	1472	1487	1546	1447													
M					767	663	775	790	685	753	741													
X-M					318	434	526	682	802	793	706													
Τουρκία																								
X	294	383	429	468	475	636	894	925	1095	1109	909													
M	719	624	565	648	671	594	1084	1162	1330	770	1000													
X-M	-425	-241	-136	-180	-196	42	-190	-237	-235	339	-91													
Γιουβία																								
X	677	688	669	441	MΔ	MΔ	1	161	182	304	103													
M	527	635	564	664			55	346	322	411	229													
X-M	150	53	105	-223			-54	-185	-140	-107	-126													
Σύνολο Β.Χ																								
X	2656	2511	2493	2769	4774	5478	7315	8153	8346	8244	7919													
M	2347	2502	2410	2817	4394	5246	6540	6935	7495	7428	7234													
X-M	309	9	83	-48	380	232	775	1218	851	816	685													
Σύνολο Β.Χ. σε μετάβαση																								
X	2035	1702	1614	1819	3464	3910	5201	5603	5545	5460	5254													
M	1354	1538	1416	1687	3248	3992	4539	4832	4987	5492	5098													
X-M	681	164	198	132	216	-82	662	771	558	-32	156													

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics, επεξεργασία στοιχείων.

Εξετάζοντας το μερίδιο του ενδοβαλκανικού εξωτερικού εμπορίου κάθε χώρας στο συνολικό εξωτερικό εμπόριο της, κατά τη δεκαετία 1989-1999 (Πίνακας 4), διαπιστώνεται ότι:

Το ενδοβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο της Αλβανίας από το 25,2% του συνολικού εξωτερικού εμπορίου το 1993, έφτασε το 1999 στο 35,94%, σημειώνοντας τη μεγαλύτερη τιμή (42,59%) το 1994.

Πάνω από το 1/3 του συνολικού εξωτερικού εμπορίου της Αλβανίας πραγματοποιείται με τις Βαλκανικές χώρες.

Αντίστοιχα, της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από 51,08% το 1993 έφτασε στο 38,97% το 1999, της Βουλγαρίας από 11,64% το 1989 έφτασε στο 18,33% το 1999, της Ελλάδας από 2,55% το 1989 έφτασε στο 8,20% το 1999, της Κροατίας από 20,64% στο 16,41%, της FYROM από 35,75% το 1993 έφτασε στο 40,93% το 1999, της Ρουμανίας από 6,73% το 1989 έφτασε στο 7,68% το 1999, της Σλοβενίας από 14,12% το 1993 στο 11,89% το 1999, της Τουρκίας από 3,5% το 1989 έφτασε στο 2,83% το 1999 και της Γιουγκοσλαβίας από 4,23% έφτασε στο 11,60% το 1999.

Από τα παραπάνω δεδομένα διακρίνονται τρεις ομάδες χωρών. Οι χώρες στις οποίες το περιφερειακό εξωτερικό εμπόριο αποτελεί μικρό μέρος (έως 10%) του συνολικού εξωτερικού τους εμπορίου και είναι η Τουρκία, η Ρουμανία και η Ελλάδα.

Οι χώρες στις οποίες το περιφερειακό εξωτερικό εμπόριο αντιπροσωπεύει το 10-20% του συνολικού εξωτερικού τους εμπορίου και είναι η Σλοβενία, η Κροατία και η Βουλγαρία. Και, τέλος, χώρες που το ενδοπεριφερειακό εξωτερικό εμπόριο αντιπροσωπεύει πάνω από το 20% και αποτελεί σημαντικό ποσοστό του συνολικού εξωτερικού εμπορίου και είναι η Fyrom, η Βοσνία-Ερζεγοβίνη και η Αλβανία.

Συνολικά σε όλες τις χώρες, με εξαίρεση την Τουρκία, σημειώνεται αύξηση του μεριδίου του περιφερειακού εξωτερικού εμπορίου στο συνολικό εξωτερικό τους εμπόριο. Με την έννοια αυτή βελτιώνεται ο βαθμός ενσωμάτωσης των Βαλκανικών χωρών στο περιφερειακό υποσύστημα της βαλκανικής και ενισχύονται οι προϋποθέσεις της εμπορικής συνεργασίας και της περιφερειακής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της Ε.Ε.

Διερευνώντας το μερίδιο κάθε μιας από τις Βαλκανικές χώρες στο ενδοπεριφερειακό εμπόριο, διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο μερίδιο έχουν οι μη μεταβατικές χώρες, Τουρκία (39,63%) και Ελλάδα (20,76%), ενώ τα μικρότερα μερίδια οι χώρες σε μετάβαση, Αλβανία (0,69%), Fyrom (1,76%), Βοσνία-Ερζεγοβίνη (1,84%), Γιου-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Μερίδιο του ενδοβαλκανικού εμπορίου στο σύνολο του εξωτερικού εμπορίου των Βαλκανικών χωρών (%)
1989-1999

Χώρες	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	25,2	42,59	40,40	32,94	36,53	36,26	35,94
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	51,08	56,59	57,58	48,11	45,84	44,89	38,97
Βουλγαρία	11,64	14,73	19,97	17,17	12,65	22,72	19,39	17,67	18,52	17,68	18,33
Ελλάδα	2,55	2,75	2,90	3,16	4,47	5,40	5,79	6,30	7,55	7,20	8,20
Κροατία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	20,64	17,14	16,71	17,92	17,46	16,63	16,41
ΠΓΔΜ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	35,75	38,44	42,36	41,87	43,35	38,37	40,93
Ρουμανία	6,73	7,27	9,01	11,60	7,14	8,22	6,95	7,17	6,12	6,37	7,68
Σλοβενία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	14,12	11,53	11,51	12,75	12,25	12,03	11,89
Τουρκία	3,5	2,69	2,83	2,69	2,56	2,96	3,44	3,18	3,23	2,64	2,83
Γιουγκοσλαβία	4,23	3,94	3,75	4,63	ΜΔ	ΜΔ	12,47	16,48	12,27	16,38	11,60

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics, επεξεργασία στοιχείων.

γκοσλαβία (1,68%), Βουλγαρία (5,25%), Κροατία (7,04%), Ρουμανία (10,48%) και Σλοβενία (10,83%). (Πίνακας 5).

Στο δείκτη αυτό και στη διάρκεια της δεκαετίας 1989-1999 αποτυπώνονται, εκτός από το επίπεδο ανάπτυξης και την πρόοδο των μεταρρυθμίσεων σε κάθε χώρα και οι επιπλέον δυσκολίες που προέκυψαν από τον πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία.

Για παράδειγμα, το ποσοστό της Γιουγκοσλαβίας στο ενδοπεριφερειακό εμπόριο από 26,41% το 1989 μειώθηκε στο 1,68% το 1999 και η μείωση αυτή παρατηρείται από το 1993 και μετά.

Εκτός της Γιουγκοσλαβίας, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας μειώνεται το μερίδιο της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, ενώ το μερίδιο των υπολοίπων χωρών κυμαίνεται στα ίδια περίπου επίπεδα, με εξαίρεση την Τουρκία που το μερίδιό της στο διαβαλκανικό εξωτερικό εμπόριο από 26,83% το 1989 έφτασε στο 39,63% το 1999, σημειώνοντας αύξηση κατά 12,8%

Το περιφερειακό εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών, ως ποσοστό του συνολικού εξωτερικού τους εμπορίου, από το 4,64% το 1989 έφτασε στο 8,92% το 1999 και ως ποσοστό του εξωτερικού εμπορίου τους με την ΕΕ από 11,56% σε 15,51% αντίστοιχα. Το ποσοστό του εξωτερικού εμπορίου των Βαλκανικών χωρών με την Ε.Ε. στο συνολικό εξωτερικό τους εμπόριο από 40,21% το 1989 έφτασε στο 57,54% το 1999 (Πίνακας 6.).

Όμως, ο ρυθμός αύξησης του ενδοπεριφερειακού εμπορίου είναι μεγαλύτερος από αυτόν του συνολικού εξωτερικού εμπορίου και του εμπορίου με την ΕΕ. Ειδικότερα από το 1987 έως το 1999 το συνολικό εξωτερικό εμπόριο αυξήθηκε κατά 74,8%, το εξωτερικό εμπόριο με την ΕΕ κατά 155,3% και το ενδοπεριφερειακό εμπόριο αυξήθηκε κατά 242,2%.⁸

Η τάση αύξησης του εμπορίου με την Ε.Ε., επιβεβαιώνει τη στρατηγική επιλογή των Βαλκανικών χωρών για την ένταξή τους στις διαδικασίες ολοκλήρωσης της Ε.Ε., αλλά και τη δυνατότητα ανάπτυξης της περιφερειακής συνεργασίας του βαλκανικού οικονομικού χώρου στο πλαίσιο της Ε.Ε.

Αντίστοιχη είναι και η εμπειρία των χωρών της Visegrad, σύμφωνα με την οποία στο εξωτερικό τους εμπόριο επιταχύνθηκε περισσότερο η ολοκλήρωσή τους με την ΕΕ, λόγω της επιλογής ένταξης σε αυτήν, και λιγότερο η ολοκλήρωση εντός της ομάδας.

3.3. Το εξωτερικό εμπόριο με την ΕΕ

Από τον Πίνακα 7, όπου παρουσιάζονται οι εξαγωγές, οι εισαγωγές και το εμπορικό ισοζύγιο των Βαλκανικών χωρών με την

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Μερίδιο των Βαλκανικών χωρών στο ενδοπεριφερειακό εμπόριο (%) (1989-1999)

Χώρες	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	0,6	0,72	0,74	0,65	0,41	0,54	0,69
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	0,42	0,67	0,63	1,23	1,53	1,67	1,84
Βουλγαρία	7,20	4,52	3,18	5,99	6,80	6,66	6,75	5,63	4,51	5,05	5,25
Ελλάδα	21,86	23,27	27,22	28,20	24,52	24,36	23,32	23,69	21,02	21,66	20,76
Κροατία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	7,17	7,85	7,67	7,16	7,39	7,07	7,04
ΠΓΔΜ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	1,88	2,12	1,84	1,61	1,65	1,77	1,76
Ρουμανία	17,67	12,86	8,41	8,78	9,52	10,44	11,06	9,72	10,19	10,29	10,48
Σλοβενία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	11,55	12,62	11,39	10,33	9,76	10,49	10,83
Τουρκία	26,83	31,26	31,61	36,19	37,41	34,28	36,28	38,19	41,24	39,01	39,63
Γιουγκοσλαβία	26,41	28,07	29,56	20,82	0,07	0,23	0,28	1,79	2,26	2,39	1,68
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics, επεξεργασία στοιχείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ποσοστό του διαβαλκανικού εξωτερικού εμπορίου στο σύνολο του εξωτερικού εμπορίου με τον κόσμο και την Ε.Ε.

ΕΤΟΣ	% Διαβαλκανικού εξωτερικού εμπορίου στο συνολικό εξωτερικό εμπόριο	% εξωτερικού εμπορίου με την Ε.Ε. στο συνολικό εξωτερικό εμπόριο	% Διαβαλκανικού εξωτερικού εμπορίου στο εξωτερικό εμπόριο με την Ε.Ε.
1989	4,64	40,21	11,56
1990	4,19	56,07	7,47
1991	4,36	51,58	8,46
1992	4,88	52,61	9,28
1993	7,71	51,98	14,84
1994	8,87	54,11	16,39
1995	8,75	55,88	15,66
1996	8,78	55,44	15,84
1997	8,72	54,89	15,88
1998	8,60	56,91	15,12
1999	8,92	57,54	15,51

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics, επεξεργασία στοιχείων.

Ευρωπαϊκή Ένωση, προκύπτει αύξηση τόσο των εξαγωγών όσο και των εισαγωγών στις περισσότερες χώρες, με εξαίρεση τη Γιουγκοσλαβία, όπου μειώνονται μετά το 1993, την Κροατία, που οι εξαγωγές της προς την ΕΕ είναι στάσιμες μετά το 1997 και την Ελλάδα, που παρουσιάζει χαμηλό ρυθμό αύξησης των εξαγωγών, λόγω της στροφής του εξαγωγικού της προσανατολισμού προς τις Βαλκανικές αγορές μετά το 1989.

Το εμπορικό ισοζύγιο όλων των Βαλκανικών χωρών με την ΕΕ είναι ελλειμματικό με αυξητικές τάσεις καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας.

Το 1999 σε σχέση με το 1989 οι εξαγωγές των Βαλκανικών χωρών προς την ΕΕ αυξήθηκαν κατά 91%, οι εισαγωγές κατά 152,7% και το εμπορικό έλλειμμα αυξήθηκε κατά 368,5%.

Αντίστοιχα οι εξαγωγές των μεταβατικών χωρών αυξήθηκαν κατά 97,4%, οι εισαγωγές κατά 183,5% και το εμπορικό έλλειμμα αυξήθηκε κατά 1665%.

Το μερίδιο της Ε.Ε. στο συνολικό εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών, κατά τη δεκαετία 1989-1999, κυμαίνεται μεταξύ 41,96% (Fyrom) και 82,79% (Αλβανία).

Με εξαίρεση τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη (46,37% και τη Fyrom

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Εξαγωγές, εισαγωγές και εμπορικό ισοζύγιο των Βαλκανικών χωρών με την Ε.Ε. (1989-1999)
(εκατ. Δολάρια).

Χώρας	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	89	109	160	181	124	191	258
M					527	572	754	694	519	658	721
X-M					-438	-463	-594	-513	-395	-467	-463
Βοσνία-Ερζεβίη											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	34	14	29	80	168	253	364
M					120	141	226	715	946	1048	1090
X-M					-86	-127	-197	-635	-778	-795	-726
Βουλγαρία											
X	543	713	849	1059	1090	1564	2013	1913	1942	2137	2054
M	1803	1608	1316	1413	1908	2379	2098	1780	1628	2325	2638
X-M	-1260	-895	-467	-354	-818	-815	-85	113	314	-188	-584
Ελλάδα											
X	4882	5187	5526	6116	5637	4706	6709	6488	5846	5729	4806
M	10015	12729	13001	14525	12076	13831	18213	18656	17800	19222	16715
X-M	-5133	-7542	-7475	-8409	-6439	-9125	-11504	-12168	-11954	-13493	-11909
Κροατία											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	2214	2531	2672	2302	2220	2172	2088
M					2585	3096	4664	4625	5403	4942	4376
X-M					-371	-565	-1992	-2323	-3183	-2770	-2288
ΠΓΔΜ											
X	MΔ	MΔ	MΔ	MΔ	364	361	409	491	456	578	533
M					402	551	688	630	650	695	721
X-M					-38	-190	-279	-139	-194	-117	-188

(41,96%), σε όλες τις άλλες Βαλκανικές χώρες το μερίδιο της Ε.Ε. στο εξωτερικό τους εμπόριο είναι πάνω από 50% (Πίνακας 8).

Το 1999 τα μεγαλύτερα μερίδια της Ε.Ε. στο εξωτερικό εμπόριο σημειώνονται στην Αλβανία (82,79%), Σλοβενία (67,57%), Γιουγκοσλαβία (66,82%), Ρουμανία (62,81%) και στην Ελλάδα (61,05%).

Στη διάρκεια της δεκαετίας 1989-1999, αυξάνεται το μερίδιο της Ε.Ε. στο εξωτερικό εμπόριο όλων σχεδόν των Βαλκανικών χωρών. Ο ρυθμός αύξησης είναι πολύ μεγαλύτερος στις χώρες σε μετάβαση και μικρότερος στην Τουρκία και στην Ελλάδα, όπου το μερίδιο παραμένει σχεδόν σταθερό.

Η αύξηση του μεριδίου της Ε.Ε. στο εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών σε μετάβαση οφείλεται, εκτός των άλλων, στη διάρρηξη των σχέσεων των χωρών της Κ.Α.Ε. στο πλαίσιο του Σ.Ο.Α., στην απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου και στη στρατηγική επιλογή τους για τη συνεργασία με την Ε.Ε., στην προοπτική ένταξής τους σε αυτήν.

3.4. Βαθμός ανοίγματος των Βαλκανικών οικονομιών

Εξετάζοντας το βαθμό ανοίγματος των Βαλκανικών οικονομιών (ποσοστό εξωτερικού εμπορίου στο ΑΕΠ), (Πίνακας 9), το 1999 καταγράφονται χώρες με ποσοστό κάτω του 50%, όπως είναι η Ελλάδα (28,17%), η Αλβανία (31,72%) και η Τουρκία (36,22%) και χώρες με ποσοστό πάνω από 50%, όπως η Ρουμανία (52,32%), Βοσνία-Ερζεγοβίνη (71,25%), Βουλγαρία (71,91%), Fyrom (85,37%) και Σλοβενία (91,97%).

Διαπιστώνεται ικανοποιητικός βαθμός ανοίγματος των βαλκανικών οικονομιών, στοιχείο που υποδηλώνει τη δυνατότητα ένταξής τους σε ένα περιφερειακό βαλκανικό σχηματισμό.

Το 1995 σε σχέση με το 1999, οι εξαγωγές ως ποσοστό του ΑΕΠ (Πίνακας 10) σημειώνουν μείωση σε Αλβανία, Βουλγαρία, Ελλάδα, ΠΓΔΜ, Ρουμανία και Σλοβενία και αύξηση σε Βοσνία-Ερζεγοβίνη και Τουρκία.

4. Συμπεράσματα

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορούν να εξαχθούν τα παρακάτω συμπεράσματα όσον αφορά στις τάσεις και τις προο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
 Το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών με την Ε.Ε. ως ποσοστό του συνολικού
 εξωτερικού εμπορίου (%)

Χώρες	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	84,84	77,56	77,58	78,12	84,49	84,48	82,79
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	30,25	19,11	25,49	37,46	40,05	42,54	46,37
Βουλγαρία	30,25	42,86	45,28	36,03	36,87	48,95	38,46	38,18	43,56	48,53	52,61
Ελλάδα	63,31	64,37	61,27	63,98	60,46	62,94	67,53	61,78	61,94	63,24	61,05
Κροατία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	55,99	59,30	60,41	56,32	56,75	55,21	54,09
ΠΓΔΜ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	33,98	35,48	37,63	40,39	36,74	39,46	41,96
Ρουμανία	17,87	25,45	29,68	37,38	41,43	48,21	52,55	53,90	54,37	60,81	62,81
Σλοβενία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	61,89	63,43	68,38	66,15	67,89	67,57	67,57
Τουρκία	39,85	43,52	47,59	42,63	48,03	47,33	48,67	51,59	49,51	51,10	53,16
Γιουγκοβία	39,12	46,20	54,69	65,72	85,26	57,50	70,15	68,65	78,18	70,21	66,82

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics, επεξεργασία στοιχείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
 Το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών
 ως ποσοστό (%) του Α.Ε.Π.

Χώρες	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία	47,12	41,48	33,08	32,29	31,72
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	52,73	78,59	79,45	74,58	71,25
Βουλγαρία	81,59	98,69	81,12	74,74	71,91
Ελλάδα	31,38	32,71	31,57	32,46	28,17
Κροατία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ
ΠΓΔΜ	116,6	99,10	94,06	94,88	85,37
Ρουμανία	54,87	50,45	57,68	45,16	52,32
Σλοβενία	96,43	93,86	97,41	97,45	91,97
Τουρκία	33,77	36,09	39,27	35,30	36,22
Γιουγκοσλαβία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics και World Development Indicators database, επεξεργασία στοιχείων

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
 Οι εξαγωγές των Βαλκανικών χωρών ως ποσοστό (%)
 του ΑΕΠ, 1995-1999

Χώρες	1995	1996	1997	1998	1999
Αλβανία	8,08	7,81	6,13	6,64	7,43
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	2,73	6,70	10,88	12,46	13,45
Βουλγαρία	39,84	48,78	42,71	33,73	30,27
Ελλάδα	9,32	9,60	9,20	8,83	7,84
Κροατία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ
ΠΓΔΜ	48,12	41	38,65	38,55	34,05
Ρουμανία	25,26	23,09	26,12	19,58	24,80
Σλοβενία	44,86	43,97	46	46,09	42,52
Τουρκία	12,73	12,72	13,76	13,07	14,31
Γιουγκοσλαβία	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ	ΜΔ

Πηγή: IMF, Direction of Trade Statistics και World Development Indicators database, επεξεργασία στοιχείων

πτικές του εξωτερικού εμπορίου των Βαλκανικών χωρών, στη δυνατότητα της περιφερειακής συνεργασίας και στα αποτελέσματα της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς, δέκα χρόνια από την έναρξη της διαδικασίας αυτής.

1. Το εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών, κατά τη δεκαετία 1989-1999, χαρακτηρίζεται από αυξανόμενα ελλείμματα στα εμπορικά ισοζύγια, δυσανάλογη αύξηση των εισαγωγών σε σχέση με τις εξαγωγές και λόγω εξαγωγών/εισαγωγών μικρότερο της μονάδας. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζονται με μεγαλύτερη ένταση στις μεταβατικές οικονομίες.

Η κατάρρευση του συστήματος καταμερισμού εργασίας, που ίσχυε στο πλαίσιο του Συμβουλίου Οικονομικής Αλληλοβοήθειας (ΣΟΑ), η αποδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης λόγω και της τεχνολογικής υστέρησης και η χαμηλή ανταγωνιστικότητα, σε συνδυασμό με την απότομη είσοδο των Βαλκανικών χωρών στην έντονα ανταγωνιστική διεθνή αγορά, χωρίς την αναγκαία προετοιμασία, επιδείνωσαν τους όρους του εξωτερικού εμπορίου τους.

2. Μετά το 1989 και στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, αυξάνεται το ενδοπεριφερειακό εμπόριο στη Βαλκανική, στο πλαίσιο του οποίου διαμορφώνονται πλεονασματικά εμπορικά ισοζύγια για τις μισές περίπου Βαλκανικές χώρες.

Πριν το 1989 το ενδο-βαλκανικό εμπόριο ήταν περιορισμένο λόγω της ασυμβατότητας των οικονομικών συστημάτων, αλλά και των διαφορών μεταξύ χωρών που ανήκαν στον ίδιο συνασπισμό. Παρά τα βήματα που έγιναν στις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των Βαλκανικών χωρών μετά το 1989, συνολικά η βαλκανική δεν έχει καταφέρει να επανακτήσει τον ιστορικό της χαρακτήρα, ως χώρος διαμεσολάβησης μεταξύ Ανατολής και Δύσης και να ολοκληρωθεί περιφερειακά αποτελώντας έναν ενιαίο οικονομικό χώρο.

Από τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα φαίνεται ότι η διαδικασία αυτή εξελίσσεται με αργούς ρυθμούς, παρόλο που η ΕΕ ενθαρρύνει την ενδοπεριφερειακή συνεργασία μεταξύ των χωρών της ΚΑΕ, όπως προκύπτει από την έκθεση του Συμβουλίου προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Έσσεν (12ος 1994). Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται, εκτός των άλλων, στις αντιθέσεις, εντάσεις και συγκρούσεις στα Βαλκάνια, στις πολεμικές επιχειρήσεις που εξελίχθηκαν στην περιοχή και στη στρατηγική επιλογή των Βαλκανικών χωρών να ενταχθούν στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, επιλογή που ενισχύει τις εμπορικές συναλλαγές κυρίως με τις χώρες μέλη της ΕΕ.

Φαίνεται ότι οι παράγοντες που λειτουργούν υπέρ της ενδοπε-

ριφερειακής συνεργασίας – γεωγραφική γειτνίαση, παρόμοιο επίπεδο ανάπτυξης, ιστορικοί και άλλοι δεσμοί μεταξύ των λαών της περιοχής, τα οφέλη που μπορούν να προκύψουν για την κάθε χώρα ξεχωριστά και συνολικά για την περιοχή από την ανάπτυξη των ενδοπεριφερειακών οικονομικών σχέσεων, σύμφωνα με τους περιφερειακούς πολλαπλασιαστές των ανταλλαγών – δεν έχουν λειτουργήσει ακόμα σε όλη τους την έκταση στα Βαλκάνια και περιορίζεται η δυναμική τους σε βάρος της ανάπτυξης, της σταθερότητας και της προόδου της περιοχής.

Αντίθετα, από την εμπειρία των Βαλκανικών χωρών επιβεβαιώνονται οι εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ για τους οικονομικούς και πολιτικούς λόγους της αποτυχίας ή του χαμηλού επιπέδου της περιφερειακής οικονομικής ολοκλήρωσης, που συνοψίζονται στο χαμηλό επίπεδο της αρχικής ολοκλήρωσης, στις διαφορές στις αρχικές συνθήκες ανάπτυξης, στις διαστρεβλώσεις της αγοράς, στις μακροοικονομικές ανισορροπίες, στην έλλειψη δέσμευσης για την εφαρμογή προγραμμάτων ολοκλήρωσης, στην ανικανότητα των χωρών μελών να θέσουν τους περιφερειακούς πάνω από τους εθνικούς στόχους κ.λπ.⁹

Επίσης στα Βαλκάνια επιβεβαιώνεται η άποψη που υποστηρίζει ότι, χωρίς συνοχή, δηλαδή χωρίς ένα ελάχιστο κοινών συμφερόντων, (που στηρίζεται ήδη σε υφιστάμενες οικονομικές συναλλαγές), συμπεριφορών (π.χ. σε θέματα εξωτερικής πολιτικής) και αξιών, δύσκολα διαμορφώνεται ένα αποτελεσματικό περιφερειακό σχήμα¹⁰.

3. Κατά την εξεταζόμενη περίοδο διαπιστώνεται μεγάλη αύξηση των εμπορικών συναλλαγών και ιδιαίτερα των μεταβατικών χωρών με την ΕΕ. Οι εισαγωγές είναι πολλαπλάσιες των εξαγωγών με συνέπεια τα εμπορικά ισοζύγια των Βαλκανικών χωρών με την ΕΕ να είναι ελλειμματικά.

Η κατάσταση αυτή οφείλεται στο αναπτυξιακό και τεχνολογικό χάσμα μεταξύ των Βαλκανικών χωρών και της ΕΕ και στο μεγάλο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας των πρώτων έναντι της δεύτερης. Εάν συνεχιστεί η τάση αυτή και στο βαθμό που οι εμπορικές συναλλαγές των Βαλκανικών χωρών με την ΕΕ δεν διευκολύνουν την ανάπτυξή τους με την ενσωμάτωση τεχνολογίας, καινοτομίας και τεχνογνωσίας, υπάρχει ο κίνδυνος μετατροπής των Βαλκανίων σε «υπόγειο» της Ευρώπης.

4. Στην επιδείνωση των όρων του εξωτερικού εμπορίου των μεταβατικών Βαλκανικών χωρών φαίνεται πως επέδρασε και η επιλογή της λεγόμενης «θεραπείας σοκ», με ίδια χαρακτηριστικά ως προς το περιεχόμενο και τα μέσα της πολιτικής, παραγνωρί-

ζοντας το γεγονός ότι ο μετασχηματισμός προς την οικονομία της αγοράς από το καθεστώς της σχεδιασμένης οικονομίας δεν έχει ποτέ επιχειρηθεί στο παρελθόν. Από την άποψη αυτή, τα διάφορα υποδείγματα πολιτικής θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν τις ιδιομορφίες των χωρών και το είδος των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν και όχι να υποτάσσονται στον «ιμπεριαλισμό του οικουμενικού»¹¹.

Οι πρακτικές στρατηγικές των κυβερνήσεων της Κ.Α.Ε. απέχουν από τις θεωρητικές συζητήσεις μεταξύ της «σοκ θεραπείας» και της «βαθμιαίας θεραπείας» και από την άποψη ότι η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς δεν μπορεί να είναι ακαριαία και ότι υπάρχει ανάγκη για αλληλουχία, γιατί η οικονομία, όπως ακριβώς και η φύση, δεν κάνει άλματα¹².

Η πορεία προς την οικονομία της αγοράς από τη μια γεννά την πρωτοβουλία και από την άλλη οξύνει τον ανταγωνισμό και τις αντιθέσεις. Για το λόγο αυτό και ιδιαίτερα στην περίπτωση των βαλκανικών χωρών, η πορεία αυτή πρέπει να συνοδεύεται από μέτρα ανάπτυξης, αναδιανομής του εισοδήματος και κοινωνικής αλληλεγγύης, τα οποία δεν είναι δυνατόν να επαφίονται στις δυνάμεις της αγοράς, αλλά αποτελούν αντικείμενο κυρίως της πολιτικής. Όπως σημειώνει ο P. Nanterre, «η αγορά μπορεί να επιτρέψει την προώθηση των σχεδίων χειραφέτησης, αλλά δεν οδηγεί στη συνοχή αυτών των σχεδίων, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της πολιτικής»¹³.

5. Μετά από δέκα και πλέον χρόνια αλλαγών, αποδεικνύεται ότι η περίοδος των οικονομικών μεταρρυθμίσεων είναι πιο παρατεταμένη και επίπονη από όσο προβλεπόταν αρχικά. Οι μεταρρυθμίσεις δεν έχουν μέχρι σήμερα καθολικό χαρακτήρα και στηρίζονται μονόπλευρα στη νομισματική πολιτική και λιγότερο στις διαρθρωτικές πολιτικές.

Οι βαλκανικές οικονομίες δείχνουν να καθυστερούν σε όλα τα πεδία μεταρρυθμιστικών τομών, σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Κ. Αν. Ευρώπης. Η καθυστέρηση αυτή εκφράζεται και στο εξωτερικό εμπόριο των Βαλκανικών χωρών με τα ελλειμματικά εμπορικά ισοζύγια, καθώς και στο χαμηλό ρυθμό περιφερειακής ολοκλήρωσης.

Ταυτόχρονα σημαντικό πρόβλημα αποτελεί το κοινωνικό κόστος, το οποίο εκδηλώνεται με την ανεργία, την αύξηση της ετεροαπασχόλησης και υποαπασχόλησης, τη μείωση του βιοτικού επιπέδου και των παρεχόμενων κοινωνικών υπηρεσιών προς τους πολίτες. Το κόστος αυτό αντικατοπτρίζεται στην αγορά με τη μεί-

ωση της αγοραστικής δύναμης και την πτώση της κατανάλωσης, ενώ παρατηρείται αύξηση της παραοικονομίας.

6. Ένα γενικότερο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι ότι έγιναν πολλά ώστε να δημιουργηθεί το περιβάλλον για την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα, τη λειτουργία των αγορών και την απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου. Παρ' όλα αυτά, λίγα πράγματα πραγματοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση της δημιουργίας θέσεων εργασίας και άλλων μορφών ευρύτερης κοινωνικής μεταρρύθμισης¹⁴.

Από τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα των μεταρρυθμίσεων, αλλά και από τις προβλέψεις που γίνονται, προκύπτει ότι στην πορεία προς την οικονομία της αγοράς πρέπει να συνυπολογίζεται η εθνική και περιφερειακή διαφοροποίηση κάθε χώρας.

Η «αντιγραφή» οποιουδήποτε πλαισίου δε θα επιτύχει, αν δε ληφθούν υπόψη οι εθνικές και περιφερειακές κοινωνικές και πολιτικές δομές, καθώς και τα χαρακτηριστικά της χώρας εφαρμογής¹⁵.

Ειδικά στα Βαλκάνια, ισχύει η διαπίστωση ότι «οι χώρες γίνονται πλουσιότερες συμβαδίζοντας μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα και όχι η μία σε βάρος της άλλης»¹⁶. Η συνειδητοποίηση της αντίληψης αυτής θα συμβάλει όχι μόνο στην προώθηση της περιφερειακής εμπορικής και οικονομικής συνεργασίας, αλλά και στη διευκόλυνση της αντιμετώπισης των διαφόρων περιφερειακών διενέξεων που επιδρούν αρνητικά και εμποδίζουν την επιτάχυνση της συνεργασίας αυτής.

Σημειώσεις

1. Πετράκος Γιώργος, *Η Ανάπτυξη των Βαλκανίων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2000, σελ. 87.

2. Ρέππας Παναγιώτης, *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρίες και στρατηγικές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1991, σελ. 415, 418.

3. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη Μαρία, Συνομοτική «Παγκοσμιοποίηση», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σελ. 440, 441.

4. Jan Jeffries and Alan Smith, *Problems of the transition to a market economy in Romania, Bulgaria and Albania: Why has the transition proved to be so difficult?*, Printer London and New York, 1996, σελ. 111,112.

5. «Ναυτεμπορική» 30/5/1999

6. Πετράκος Γιώργος, *Η Ανάπτυξη των Βαλκανίων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2000, σελ.100-102.

7. Krugman R. Paul and Obstfeld Maurice, *Διεθνής οικονομική θεωρία και*

πολιτική, τόμ. Β', εκδ. Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη, 1995, σελ. 490-493, 501-503.

8. Kyrkilis Dimitrios and Nikolaides Evangelos, *Regional Integration in South Eastern Europe, International Conference on «Restructuring Stability and Development in Southeastern Europe»*, University of Thessaly, Volos, 1-3 June 2001, σελ. 4.

9. Καζάκος Π. και Λιαργκόβας Π., *Μεταρρύθμιση και Οικονομική Συνεργασία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Ιονική Τράπεζα, Αθήνα, 1996, σελ. 52-55.

10. Καζάκος Π. και Λιαργκόβας Π., *Μεταρρύθμιση και Οικονομική Συνεργασία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Ιονική Τράπεζα, Αθήνα, 1996, σελ. 46.

11. Pierre Bourdieu, *Αντεπίθεση πυρών*, ελληνική έκδοση, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 1998, σελ. 36.

12. Jan Jeffries and Alan Smith, *Problems of the transition to a market economy in Romania, Bulgaria and Albania: Why has the transition proved to be so difficult?*, Printer London and New York, 1996, σελ. 116.

13. *Βήμα*, 11-1-1998.

14. V. H. Vasileva-Markovska and Miroijub Sukarov, «Οι οικονομικές σχέσεις Ελλάδας-ΠΓΔΜ», *Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1996, σελ. 108.

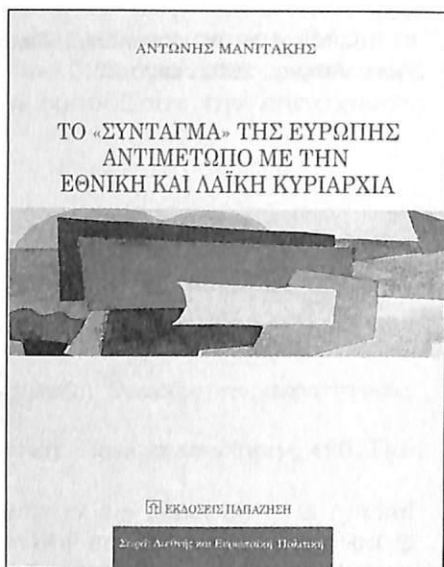
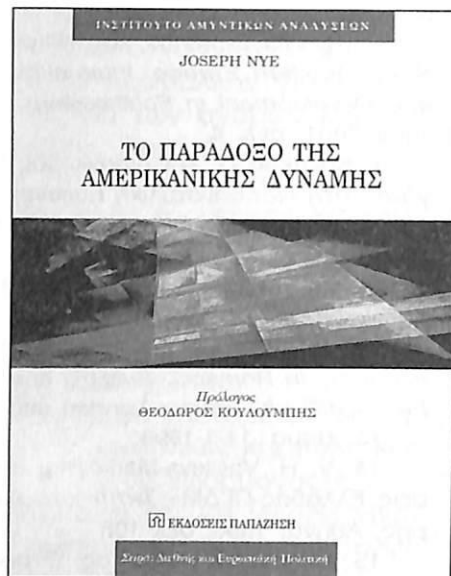
15. Μαγούλιος Γεώργιος, *Ο ρόλος της Θεσσαλονίκης στη διαβαλκανική οικονομική συνεργασία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 125.

16. Miroslav N. Jovanovic, *Διεθνής Οικονομική Ολοκλήρωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002, σελ. 27.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΣΕΙΡΑ: ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
Διεύθυνση Σειράς: Σωτήρης Ντάλης

εκδόσεις παπαζήση από το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Διαχρονική διερεύνηση των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα (1975-2000)

Μαίρη Γεϊτόνα*

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στη διερεύνηση των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα από το 1975 μέχρι το 2000. Τα αποτελέσματα εμφανίζουν μεγαλύτερους ετήσιους ρυθμούς μεταβολής των κοινωνικών δαπανών από το ΑΕΠ, καθώς επίσης σημαντικές αυξήσεις –διαχρονικά– των δαπανών υγείας και πρόνοιας σε σχέση με τις δαπάνες για συντάξεις. Τα 3/4 των δαπανών για κοινωνική προστασία διατίθενται από τους φορείς της κοινωνικής ασφάλισης, ενώ το 1/4 από τον κρατικό προϋπολογισμό. Το σύστημα κοινωνικής προστασίας δεν έχει επιτύχει την καθολική πρόληψη των κοινωνικών κινδύνων και κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, εξαιτίας της αποσπασματικής ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους διαχρονικά. Παρατηρούνται σημαντικές οργανωτικές και διαχειριστικές αδυναμίες, οι οποίες εμποδίζουν το συντονισμό και τη λειτουργική διασύνδεση των κοινωνικών υπηρεσιών. Τα πρόσφατα μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα αποσκοπούν στη μακροοικονομική αποδοτικότητα της κοινωνικής ασφάλισης καθώς και στην περιφερειακή ανασυγκρότηση και επιχειρησιακή διασύνδεση μεταξύ των Εθνικών Συστημάτων Υγείας (ΕΣΥ) και Κοινωνικής Φροντίδας (ΕΣΚΦ).

1. Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι σε διεθνές επίπεδο παρατηρείται έντονη κινητικότητα σε τομείς που άπτονται της κοινωνικής πολιτικής,

* Επίκουρος Καθηγήτρια, στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Αντιπρόεδρος Εθνικού Οργανισμού Φροντίδας (ΕΟΚΦ).

στους τρόπους άσκησης και διαχείρισής της, καθώς επίσης σε ζητήματα σχετικά με την έκταση ή τον περιορισμό των κοινωνικών παροχών. Ιδιαίτερα με τη δεδομένη συγκυρία, στην οποία επικρατεί διεθνώς το φάσμα της παγκοσμιοποίησης, το ενδιαφέρον και η θέση της επιστημονικής κοινότητας σε θέματα της κοινωνικής πολιτικής αποκτά ιδιαίτερο βάρος, για το λόγο ότι σε πολλές ευρωπαϊκές κυρίως χώρες, επιχειρούνται μεταρρυθμίσεις σε βασικούς άξονες της κοινωνικής πολιτικής, όπως στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, υγείας και πρόνοιας. Οι λόγοι που ευθύνονται και δικαιολογούν αυτή την κινητικότητα βασίζονται σε κοινές και τεκμηριωμένες βιβλιογραφικά και εμπειρικά παραδοχές, οι οποίες συγκλίνουν στις απόψεις ότι η οικονομική ανάπτυξη ή τα επιτεύγματα της οικονομικής προόδου δε διασφαλίζονται χωρίς ταυτόχρονη κοινωνική ανάπτυξη και ότι οι πιο έντονες κοινωνικές ανισότητες παρατηρούνται στις χώρες της μεγάλης οικονομικής αφθονίας (Rawls, 1971· Ginsburg, 1979· Higgins, 1981· Hill and Bramley, 1986· Burden, 1998).

Αποτελεί κοινό και σύνηθες φαινόμενο, σε χώρες με ανοδική πορεία της οικονομίας τους, η ύπαρξη κοινωνικών ομάδων, όπως ανέργων, κοινωνικά αδυνάτων, μεταναστών, οι οποίες δεν απολαμβάνουν ισότιμα την κοινωνική ασφάλεια ή κοινωνική ευημερία και κατά συνέπεια, δεν είναι ικανοποιημένες από την ποιότητα ζωής τους, πρωταρχικά κοινωνικά δικαιώματα όχι μόνο του πολίτη του 21ου αιώνα αλλά και υποχρεώσεις του κοινωνικού κράτους σήμερα (Galbraith, 1980· Townsend et al., 1988· Cochrane, 1993· Kouchner, 1996).

Το σύστημα κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα έχει αναπτυχθεί αποσπασματικά και παρουσιάζει ενδογενείς αδυναμίες οι οποίες ταυτίζονται με τη δημιουργία, ανάπτυξη και εξέλιξη του κράτους-πρόνοιας στη χώρα (Κρεμαλής, 1990· Σακελλαρόπουλος, 1999· Αμίτσης, 2001). Η συγκεκριμένη εργασία αποσκοπεί στην ανάδειξη των υφιστάμενων δυσχερειών του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, μέσα από τη διαχρονική, αναλυτική και συνθετική, διερεύνηση των κοινωνικών πόρων. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται η καταγραφή των δημοσίων δαπανών για υγεία, πρόνοια και για συντάξεις, οι οποίες έχουν διατεθεί από το 1975 μέχρι το 2000, ανάλογα με την πηγή προέλευσης των πόρων τους.

Η σημαντικότητα της μελέτης έγκειται στον εντοπισμό των διαχειριστικών στρεβλώσεων που παρουσιάζει σήμερα το σύστημα της κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα, ως προς το συντονισμό και τη λειτουργική διασύνδεση όχι μόνο των κοινωνικών υπηρε-

σιών αλλά και των χρηματοοικονομικών ροών. Αξίζει να επισημανθεί ότι προς επίλυση των υφιστάμενων προβλημάτων εστιάζονται οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις, που ήδη λαμβάνουν χώρα στην Ελλάδα, στους τρεις προαναφερθέντες τομείς της κοινωνικής προστασίας.

2. Υλικό - μεθοδολογία

Το υλικό της μελέτης προέρχεται από τους ετήσιους κοινωνικούς προϋπολογισμούς (1975-2000) και αφορά τις δαπάνες για παροχές σε είδος και σε χρήμα που διατέθηκαν από τους φορείς κοινωνικής ασφάλισης που υπάγονται στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων ή άλλων υπουργείων, καθώς επίσης τις επιχορηγήσεις του κρατικού προϋπολογισμού. Το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις πηγές χρηματοδότησης των δαπανών για συντάξεις, για υγεία και για πρόνοια με κριτήρια διάκρισης την προέλευσή τους από την κοινωνική ασφάλιση ή τον κρατικό προϋπολογισμό. Κατά συνέπεια, η μεθοδολογία εστιάζεται στη συνολική καταγραφή και την περιγραφική ανάλυση των πηγών χρηματοδότησης των υπό μελέτη κοινωνικών παροχών.

Οι δαπάνες των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης αφορούν πρώτον, παροχές για συντάξεις αναπηρίας, γήρατος και επιζώντων μελών της οικογένειας, δεύτερον, παροχές ασθένειας σε είδος και σε χρήμα, τρίτον, παροχές πρόνοιας, κυρίως εφάπαξ βοηθήματα και διάφορα επιδόματα καθώς και τις δαπάνες διοίκησης. Στα πλαίσια της ευρείας κοινωνικής διάστασης των παροχών πρόνοιας των ασφαλιστικών οργανισμών και με σκοπό την απόκτηση κατά το δυνατόν πληρέστερης εικόνας σχετικά με τα οικονομικά των κοινωνικών παροχών στη χώρα, στις παροχές πρόνοιας της κοινωνικής ασφάλισης εμπεριέχονται εκτός των οικογενειακών επιδομάτων και άλλα επιδόματα, όπως τα επιδόματα στράτευσης, ανεργίας, εκπαίδευσης, απασχόλησης, επιμόρφωσης και κατάρτισης των νέων και των εργαζομένων, καθώς και διάφορες επιδοτήσεις σε περιπτώσεις έκτακτων ζημιών.

Οι δαπάνες του τακτικού προϋπολογισμού περιλαμβάνουν τις γενικές δαπάνες του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας και των Περιφερειακών Διοικήσεων, τις επιχορηγήσεις όλων των νοσηλευτικών και προνοιακών ιδρυμάτων της χώρας, τη δαπάνη για υγει-

ονομική περίθαλψη και για συντάξεις των δημοσίων υπαλλήλων, των πολιτικών και των στρατιωτικών συνταξιούχων. Επίσης, εμπεριέχονται διάφορα βοηθήματα και επιδόματα προνοιακού χαρακτήρα τα οποία στοχεύουν στην κάλυψη βασικών αναγκών σε άτομα τα οποία δε διαθέτουν πόρους για να τις καλύψουν ή αδυνατούν βιολογικά, άτομα τα οποία δεν καλύπτονται από τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, καθώς επίσης παροχές οι οποίες δεν αναφέρονται μόνο στην κοινωνική και βιολογική προστασία των προστατευομένων αλλά επεκτείνονται στην εξασφάλιση προϋποθέσεων ένταξης ή επανένταξης αυτών στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό της χώρας. Επιπρόσθετα, στις δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού εμπεριέχονται επιχορηγήσεις προς τους ασφαλιστικούς οργανισμούς με σκοπό την κάλυψη ελλειμμάτων, κυρίως του κλάδου των συντάξεων ή προς διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα ή σωματεία μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

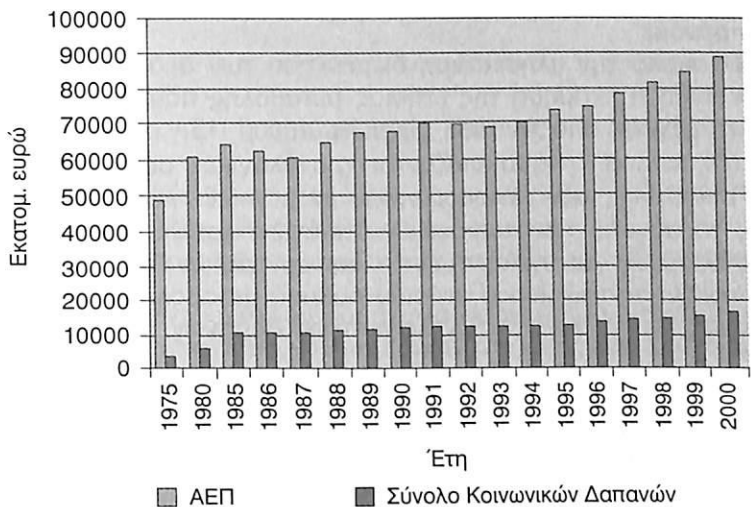
Στη συγκεκριμένη εργασία, το άθροισμα των δημοσίων δαπανών για υγεία, πρόνοια και για συντάξεις, ανεξάρτητα από την πηγή χρηματοδότησής τους, ταυτίζεται με το σύνολο των κοινωνικών δαπανών που διατίθεται από τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, χωρίς σε αυτές να περιλαμβάνονται οι δαπάνες για εκπαίδευση, καθώς επίσης διάφορες κοινωνικές παροχές προερχόμενες από κοινωφελή σωματεία ή φορείς για το λόγο ότι δεν καταγράφονται στους κοινωνικούς προϋπολογισμούς. Όλα τα μεγέθη έχουν μετατραπεί σε σταθερές τιμές (1994=100) και σε εκατομμύρια ευρώ.

3. Αποτελέσματα

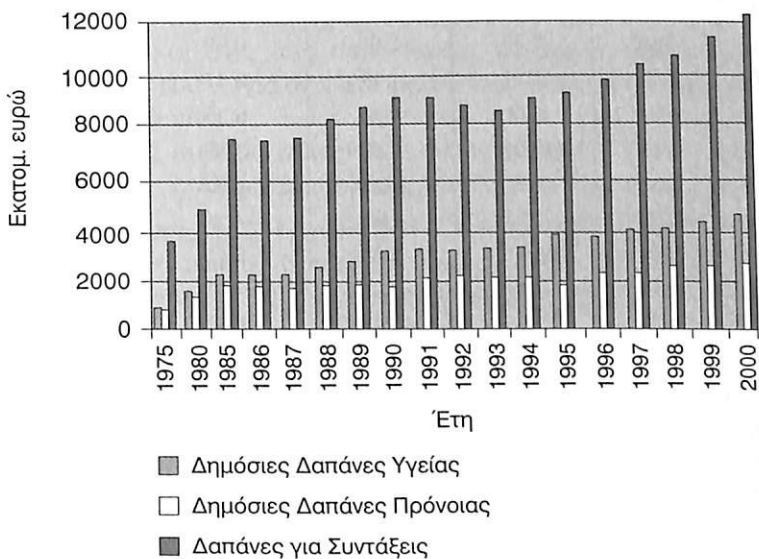
Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας, η Ελλάδα σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της Ε.Ε. υστερεί σημαντικά ως προς το ποσοστό των κοινωνικών δαπανών που διατίθενται από το ΑΕΠ. Η Ελλάδα το 1999 διέθετε για κοινωνικές παροχές το 21.6% του ΑΕΠ, δεύτερη από το τέλος στην κατάταξη μετά την Ιρλανδία (16.1%), απέχοντας κατά έξι ποσοστιαίες μονάδες από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (27.7%) (Eurostat, 2001).

Στο διάγραμμα 1 απεικονίζεται η εξέλιξη του ΑΕΠ και των κοινωνικών δαπανών συνολικά από το 1975 μέχρι το 2000 στην Ελλάδα, όπου γίνεται εμφανής η μικρή συμμετοχή αλλά και σταθερή πορεία των κοινωνικών δαπανών διαχρονικά σε σχέση με το Α-

Διάγραμμα 1
Εξέλιξη ΑΕΠ και κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα
(σε σταθερές τιμές)

Διάγραμμα 2
Εξέλιξη των δαπανών για υγεία, πρόνοια και συντάξεις στην Ελλάδα
(σε σταθερές τιμές)

ΕΠ. Στο διάγραμμα 2 παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη των δημοσίων δαπανών για υγεία, πρόνοια και συντάξεις, όπου απεικονίζεται σαφώς το μεγάλο μερίδιο των κοινωνικών δαπανών που απορροφούν οι συντάξεις σε σχέση με τις δαπάνες για υγεία και για πρόνοια.

Με σκοπό την πληρέστερη διερεύνηση των δεδομένων, κρίθηκε σκόπιμη η εκτίμηση της ετήσιας μεταβολής που παρουσιάζουν όλα τα μεγέθη από το 1985 μέχρι το 2000.

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται χρονολογικές σειρές των ρυθμών μεταβολής των μακροοικονομικών μεγεθών που αφορούν το ΑΕΠ, το σύνολο των κοινωνικών δαπανών, καθώς και τις επιμέρους δαπάνες για υγεία, πρόνοια και συντάξεις. Για τη διαχρονική διερεύνηση του μέσου ετήσιου ρυθμού μεταβολής του ΑΕΠ σε σύγκριση με το σύνολο των κοινωνικών δαπανών, κρίθηκε σκόπι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ρυθμοί μεταβολής του ΑΕΠ, των δημοσίων δαπανών για υγεία, πρόνοια και συντάξεις στην Ελλάδα
(σε ποσοστά, σε σταθερές τιμές 1994=100)

Έτη	ΑΕΠ	Δαπάνες υγείας	Δαπάνες πρόνοιας	Δαπάνες για συντάξεις	Σύνολο κοινωνικών δαπανών
1986	-2,95	-1,06	-5,83	-1,39	-1,89
1987	-3,08	-0,35	-2,84	0,99	0,23
1988	7,03	12,97	4,45	9,47	9,62
1989	4,51	8,13	-0,40	5,75	5,58
1990	0,28	13,89	-3,99	3,63	5,14
1991	3,33	0,88	25,53	-0,97	2,06
1992	-0,22	-1,76	4,99	-4,28	-2,56
1993	-1,61	2,10	-5,01	-3,05	-2,05
1994	2,35	-0,13	-0,21	5,48	3,34
1995	4,28	15,06	-22,24	1,58	2,01
1996	1,61	-2,35	40,56	5,13	6,32
1997	4,89	5,93	-0,75	5,61	4,92
1998	3,85	1,02	15,59	2,82	3,83
1999	3,80	5,30	-0,51	6,25	5,15
2000	5,34	6,80	3,80	8,20	7,32

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί και Κοινωνικοί Προϋπολογισμοί (1985-2000).

μη η εκτίμηση δύο οικονομετρικών υποδειγμάτων (Dritsakis and Sarrí, 1998· Υφαντόπουλος, 1988) που βασίζονται στην παρακάτω εκθετική εξίσωση:

$$Y_t = Y_0 e^{\lambda t}$$

Όπου: Y_t = το ΑΕΠ ή οι Κοινωνικές δαπάνες την τρέχουσα περίοδο t .

Y_0 = το ΑΕΠ ή οι Κοινωνικές δαπάνες την αρχική περίοδο 0.

λ = ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής για το ΑΕΠ και τις κοινωνικές δαπάνες αντίστοιχα

t = οι τιμές της χρονολογικής σειράς από το 1985-2000

Χρησιμοποιώντας την παραπάνω συνάρτηση, εκτιμήθηκε ο συντελεστής λ για το ΑΕΠ και τις κοινωνικές δαπάνες. Προκειμένου να αποτιμήσουμε την πραγματική ετήσια μεταβολή και οι δύο χρονολογικές σειρές έχουν ληφθεί σε σταθερά μεγέθη. Τα αποτελέσματα των οικονομετρικών προσεγγίσεων παρουσιάζονται συνοπτικά στις παρακάτω εξισώσεις (1) και (2):

$$\text{ΑΕΠ} = 2E+07e^{0.0244t} \quad R^2 = 0.8745 \quad (1)$$

$$\text{Κοινωνικές Δαπάνες} = 2E+06e^{0.0511t} \quad R^2 = 0.661 \quad (2)$$

Από τις παραπάνω εκτιμήσεις προκύπτει ότι ο συντελεστής προσδιορισμού R^2 είναι μεγαλύτερος στην περίπτωση του ΑΕΠ ($R^2 = 0.87$) σε σχέση με τις κοινωνικές δαπάνες ($R^2=0.66$). Μπορούμε βέβαια και στις δύο περιπτώσεις να χρησιμοποιήσουμε τα αποτελέσματα του λ για την εκτίμηση του μέσου ετήσιου ρυθμού μεταβολής που είναι:

Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ = 2.4%

Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής Κοινωνικών δαπανών = 5.1%

Επομένως, από τη διερεύνηση της διαχρονικής εξέλιξης του ΑΕΠ και των κοινωνικών δαπανών, διαπιστώνεται ότι ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των κοινωνικών δαπανών είναι μεγαλύτερος του ΑΕΠ.

Η μελέτη του πίνακα 2 κατευθύνει σε διαπιστώσεις οι οποίες συνδέονται άμεσα με τις δεδομένες κοινωνικές και οικονομικές συγκυρίες της υπό μελέτη περιόδου. Η δεκαετία του '80 εμφανίζει αύξηση όλων γενικά των κοινωνικών δαπανών, γεγονός το οποίο ιστορικά ερμηνεύεται από την εγκαθίδρυση του ΕΣΥ στη χώρα και την καθολική επέκταση της κοινωνικής ασφάλισης στον ελληνικό πληθυσμό. Οι οικονομικές επιπτώσεις αυτών των πολιτικών

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δημόσιες δαπάνες για παροχές υγείας, πρόνοιας και για συντάξεις ως ποσοστό του ΑΕΠ (σταθερές τιμές 100=1994)

Έτη	Υγεία	Πρόνοια	Συντάξεις	Δαπάνες διοίκησης*	Σύνολο κοινωνικών δαπανών
1975	1.7	0.7	5.8	1.2	9.4
1980	2.6	1.4	6.8	0.9	11.7
1985	3.5	2.1	10.7	0.7	17.0
1990	4.5	1.8	12.1	0.8	19.5
1995	4.8	1.6	11.0	1.3	18.7
2000	4.7	2.2	11.9	1.0	19.8

* Αφορούν δαπάνες μόνο των ασφαλιστικών φορέων· οι δαπάνες διοίκησης των παροχών του κρατικού προϋπολογισμού εμπεριέχονται στις αντίστοιχες δαπάνες κατά κλάδο.

Πηγή: Κοινωνικοί προϋπολογισμοί (1975-2000).
Εθνικοί Λογαριασμοί (1975-2000).

συνέβαλαν στην αύξηση των κοινωνικών δαπανών περίπου κατά οκτώ ποσοστιαίες μονάδες, ήτοι από το 11.7% το 1980 έφθασαν στο 19.5% το 1990 του ΑΕΠ. Παρά τους συγκριτικά αργούς ρυθμούς εξέλιξης των δαπανών πρόνοιας, διαπιστώνεται ότι οι δαπάνες πρόνοιας εμφανίζουν το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης σε σχέση με τους κλάδους της υγείας και των συντάξεων. Από τη συγκριτική μελέτη της ποσοστιαίας κατανομής των κοινωνικών δαπανών ως προς το ΑΕΠ, μεταξύ των δεδομένων της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας (21,6%) και των εθνικών κοινωνικών προϋπολογισμών (19,8%), διαπιστώνεται απόκλιση περίπου κατά 1.8 ποσοστιαίες μονάδες. Η απόκλιση αυτή οφείλεται αφενός μεν, στο ότι οι κοινωνικοί προϋπολογισμοί δε χρησιμοποιούν τη μεθοδολογία εκτίμησης των δαπανών κοινωνικής προστασίας της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας (χρήση συστήματος ESSPROS) και αφετέρου, στο ότι διαφεύγουν από τη συνολική εκτίμηση των κοινωνικών δαπανών φορείς οι οποίοι δεν υπάγονται στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων ή άλλων Υπουργείων, ούτε επιχορηγούνται από τον κρατικό προϋπολογισμό.

Όσον αφορά στην κατανομή των κοινωνικών δαπανών ανάλογα με την πηγή χρηματοδότησής τους (Πίνακας 3) διαπιστώνεται ότι

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Δαπάνες Κοινωνικής Προστασίας κατά Πηγή Χρηματοδότησης
(σε σταθερές τιμές, σε εκατομ. Ευρώ)

Έτη	Συνολικές δαπάνες κοινωνικής προστασίας	Δαπάνες ασφαλιστικών οργανισμών	Ποσοστό επί των συνολικών	Δαπάνες κρατικού προϋπολογισμού	Ποσοστό επί των συνολικών
1975	4,578	3,304	72,2	1,274	27,8
1980	7,021	5,259	74,9	1,762	25,1
1985	10,846	7,860	72,5	2,986	27,5
1990	13,033	9,069	69,6	3,963	30,4
1995	13,520	9,960	73,7	3,560	26,3
2000	17,623	13,351	75,8	4,273	24,2

Πηγή: Κοινωνικοί προϋπολογισμοί (1975-2000).

τα 3/4 των δημοσίων δαπανών για κοινωνική προστασία διατίθενται από φορείς της κοινωνικής ασφάλισης, ενώ μόνο το 1/4 από τον κρατικό προϋπολογισμό. Με βάση τη διαπίστωση ότι βασικός χρηματοδότης της κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα είναι η κοινωνική ασφάλιση, κρίνεται αναγκαίο να διερευνηθεί η κατανομή των δαπανών της κοινωνικής ασφάλισης, κατά κατηγορία παροχών. Στον Πίνακα 4 εμφανίζεται ο κλάδος των συντάξεων να α-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστιαία κατανομή των δαπανών για κοινωνικές παροχές των ασφαλιστικών φορέων
(σταθερές τιμές, 100=1994)

Έτη	Υγεία	Πρόνοια	Συντάξεις	Δαπάνες διοίκησης	Συνολική δαπάνη
1975	19.0	7,7	54.8	18.5	100
1980	20.3	12.3	57.6	9.8	100
1985	14.9	11.8	68.0	5.5	100
1990	15.3	9.5	68.9	6.3	100
1995	19.4	13.9	64.9	1.8	100
2000	18.1	10.8	64.4	6.7	100

Πηγή: Κοινωνικοί προϋπολογισμοί (1975-2000).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Ποσοστιαία κατανομή των δαπανών για κοινωνικές παροχές
των ασφαλιστικών φορέων
(σταθερές τιμές, 100=1994)

Έτη	Υγεία	Πρόνοια	Συντάξεις	Συνολική δαπάνη
1975	15.4	5.9	78.7	100
1980	27.8	11.3	60.9	100
1985	35.4	13.5	51.1	100
1990	41.9	8.8	49.3	100
1995	37.8	16.7	45.5	100
2000	40.9	12.2	46.9	100

Πηγή: Κοινωνικοί προϋπολογισμοί (1975-2000).

ποροφά το 2000 το 65% περίπου των δαπανών των ασφαλιστικών ταμείων, αύξηση η οποία από το 1975 μέχρι το 2000 προσεγγίζει τις δέκα ποσοστιαίες μονάδες. Αντίθετα, παρατηρείται ότι οι δαπάνες των ταμείων για υγεία εμφανίζουν μείωση κατά μια ποσοστιαία περίπου μονάδα, ενώ οι παροχές πρόνοιας παρουσιάζουν αύξηση κατά τρεις ποσοστιαίες μονάδες. Πρέπει να επισημανθεί ότι η έμφαση στην προνοιακή πολιτική των ασφαλιστικών ταμείων εκδηλώνεται κυρίως μέσω της επιδοματικής πολιτικής, της ενίσχυσης της απασχόλησης ή της επαγγελματικής κατάρτισης.

Όσον αφορά δε τη δεύτερη πηγή χρηματοδότησης των κοινωνικών παροχών στη χώρα, τον κρατικό προϋπολογισμό (πίνακας 5), διαπιστώνεται σημαντική αύξηση των δαπανών υγείας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80 λόγω της εγκαθίδρυσης του ΕΣΥ και μια εμφανής προσπάθεια ελέγχου των δαπανών υγείας, κατά τη δεκαετία του '90. Η συμμετοχή του κρατικού προϋπολογισμού στην πρόνοια, παρά το γεγονός ότι είναι συγκριτικά μικρή σε σχέση με τις άλλες παροχές, παρουσιάζει έντονα αυξητικές τάσεις στις αρχές της δεκαετίας του '80 και του '90. Αναφορικά με τη χρηματοδότηση των συντάξεων μέσω του κρατικού προϋπολογισμού, η συμμετοχή του παρουσιάζεται διαχρονικά μειωμένη παρά το γεγονός ότι στις δαπάνες αυτές εμπεριέχονται επιχορηγήσεις των συντάξεων προς τα ασφαλιστικά ταμεία, οι οποίες κατά το τέλος της δεκαετίας του '90 προσέγγιζαν περίπου το 35-40% των συνολικών κοινωνικών δαπανών ετησίως του κρατικού προϋπολογισμού. Πρέπει να επισημανθεί ότι από τα δεδομένα του ίδι-

ου του πίνακα διαπιστώνεται ισομερής διαχρονικά μετακύλιση πόρων του κρατικού προϋπολογισμού από τις συντάξεις προς την υγεία, γεγονός το οποίο τεκμηριώνει και παγιώνει την εγκαθίδρυση του ΕΣΥ στη χώρα.

4. Συζήτηση και συμπέρασμα

Στη συγκεκριμένη εργασία επιχειρείται η διαχρονική μελέτη των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, των προερχομένων από την κοινωνική ασφάλιση και τον κρατικό προϋπολογισμό, δεδομένου ότι η ανάπτυξη και δόμηση της κοινωνικής προστασίας στη χώρα συνδέεται άμεσα με τις πηγές χρηματοδότησής της (Προβόπουλος και Υφαντόπουλος, 1990; Σακελλαρόπουλος 1999). Το σκεπτικό της ενσωμάτωσης των δαπανών των ασφαλιστικών οργανισμών στις δαπάνες για κοινωνική προστασία στηρίζεται στην από κοινού αποδοχή σήμερα, ότι η κοινωνική ασφάλιση ταυτίζεται σε όλες τις χώρες με μια μεγάλης κλίμακας μετατόπιση πόρων από τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό στους απόμαχους της εργασίας, από τους υγιείς στους ασθενείς ή τους σωματικά ή πνευματικά αναπήρους και από τους εύπορους στους φτωχούς. Επιπρόσθετα, επισημαίνεται ότι η συνθετική παρουσίαση των δαπανών για κοινωνική προστασία βασίζεται στη λογική του αναδιανεμητικού χαρακτήρα που έχει πλέον η κοινωνική ασφάλιση στη χώρα, και όχι στη λογική της ανταποδοτικότητας (*quid pro quo*). Εξάλλου, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι ασφαλιστικοί φορείς στις περισσότερες χώρες αποτελούν όχημα άσκησης κοινωνικής πολιτικής, διαπιστώνεται ότι η χρηματοδότησή τους δεν περιορίζεται μόνο στις εισφορές των εργοδοτών και των εργαζομένων αλλά επεκτείνεται και σε έσοδα από τη γενική ή ειδική φορολογία. Με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται ο τριμερής (*tripartite*) χαρακτήρας χρηματοδότησης των συστημάτων κοινωνικής προστασίας, σε διεθνές επίπεδο, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται και από τα ευρήματα της παρούσας εργασίας για την Ελλάδα (Κρεμαλής, 1990· Προβόπουλος και Υφαντόπουλος, 1990· Burden, 1998).

Από την περιγραφική, αναλυτική και συνθετική καταγραφή και διερεύνηση των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα, συνάγονται τα εξής συμπεράσματα:

Διαχρονικά ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των κοινωνικών δαπανών είναι μεγαλύτερος του ΑΕΠ, γεγονός που σημαίνει

ότι βασικοί άξονες της κοινωνικής πολιτικής εξελίσσονται ανεξάρτητα της εκάστοτε οικονομικής πολιτικής ή της οικονομικής κατάστασης της χώρας. Κρίνεται αναγκαίο να γίνουν κάποιες επισημάνσεις, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό δικαιολογούν τις επιμέρους εξελίξεις. Οι ετήσιοι αυξητικοί ρυθμοί που εμφανίζουν οι κοινωνικές δαπάνες, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία έτη της δεκαετίας του '80, οφείλονται στην επέκταση βασικών τομέων της κοινωνικής πολιτικής αυτήν τη χρονική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, η μεγάλη αύξηση των δημοσίων δαπανών υγείας ταυτίζεται με την επέκταση και ολοκλήρωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ν. 1397/83 περί εγκαθίδρυσεως του ΕΣΥ). Οι μικρότεροι ρυθμοί μεταβολής καθώς και οι –σε μεγαλύτερη συχνότητα– αρνητικοί ετήσιοι ρυθμοί που εμφανίζουν τα τρία υπό διερεύνηση μεγέθη, στις αρχές της δεκαετίας του '90, θα μπορούσαν να αποδοθούν στην προσπάθεια επίτευξης των κριτηρίων του Μάαστριχτ με σκοπό την ένταξη της Ελλάδας στην οικονομική και νομισματική ένωση (ΟΝΕ). Όσον αφορά τις μεγάλες αυξήσεις που παρατηρούνται στις δαπάνες πρόνοιας κατά τα έτη 1991-92 και 1996-98, πρέπει να επισημανθεί ότι οι χρονολογίες αυτές ταυτίζονται με μεταρρυθμιστικά εγχειρήματα στο χώρο της πρόνοιας, τα οποία αντλούσαν πόρους από τα ταμεία της ΕΕ (διαρθρωτικά ταμεία, 2ο ΚΠΣ).

Είναι γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των κοινωνικών δαπανών απορροφάται από τις συντάξεις. Οι δαπάνες για συντάξεις εμφανίζουν έντονους αυξητικούς ρυθμούς σε σχέση με τις δαπάνες υγείας και πρόνοιας, ιδιαίτερα κατά τα μέσα της δεκαετίας του '80, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζουν σταθερότητα. Οι λόγοι που συνδράμουν στη μεγαλύτερη μεταβολή των συντάξεων δεν συνδέονται μόνο με το δημογραφικό πρόβλημα, τη γήρανση του πληθυσμού, αλλά και με την επέκταση και ελαστική εκχώρηση του δικαιώματος σύνταξης σε άτομα ή κοινωνικά στρώματα που στην πραγματικότητα δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις για συνταξιοδότηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μεγάλος αριθμός συνταξιούχων λόγω αναπηρίας στη χώρα, παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα παρουσιάζεται μεταξύ των χωρών με τους πλέον θετικούς δείκτες υγείας (Eurostat, 2001). Οι τέτοιου είδους πολιτικές παρέμβασης της κεντρικής διοίκησης, διαχρονικά, στα οικονομικά των ασφαλιστικών ταμείων, συνετέλεσαν στην αδυναμία για ορθολογική διαχείριση των συντάξεων από τα ασφαλιστικά ταμεία και στην αναγκαιότητα κάλυψης των διαχειριστικών ελλειμμάτων τους από τον κρατικό προϋπολογισμό (Σολωμός, 1999). Κατά συνέπεια, διαπιστώνεται ότι το 65% για συντάξεις που διατίθεται

από τις συνολικές δαπάνες των ασφαλιστικών ταμείων, είναι πλασματικό και υποεκτιμημένο, καθόσον διαφεύγουν επιχορηγήσεις από τον κρατικό προϋπολογισμό. Εκτιμάται ότι το συνολικό κόστος των συντάξεων στα ασφαλιστικά ταμεία κυμαίνεται μεταξύ 70-75% των συνολικών δαπανών τους.

Από την επεξεργασία των δεδομένων επιβεβαιώνεται ότι πηγή χρηματοδότησης της κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα, κατά προτεραιότητα, είναι οι φορείς κοινωνικής ασφάλισης. Η διαπίστωση αυτή τεκμηριώνεται από το γεγονός ότι οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στην Ελλάδα, ταυτίζονται με την καθιέρωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, βασισμένου στο γερμανικό πρότυπο Bismark, ενώ οι τελευταίες δεκαετίες κλείνουν με την υιοθέτηση του βρετανικού πρότυπου Beveridge. Πράγματι, στον τομέα της δημόσιας υγείας σήμερα, παρατηρείται συνεχής και αυξανόμενη συμμετοχή του κρατικού προϋπολογισμού (40,9%) καθώς και στασιμότητα στη συμμετοχή της κοινωνικής ασφάλισης (18,1%) (πίνακες 4 και 5). Η σταδιακή μετάβαση από το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα στο Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) αποτέλεσε διαχρονικά προϊόν πολιτικών πιέσεων, συντεχνιακών συγκρούσεων, καθώς επίσης οικονομικών δυσχερειών.

Την ίδια εικόνα παρουσιάζει ο τομέας της πρόνοιας, στον οποίο η συμμετοχή του κρατικού προϋπολογισμού –στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει απόλυτα αναδιανεμητικό χαρακτήρα– εμφανίζεται να κατέχει μεγαλύτερο μερίδιο σε σύγκριση με τους φορείς κοινωνικής ασφάλισης. Η αύξηση στις δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού για την πρόνοια που παρατηρείται κατά τη δεκαετία του '90 οφείλεται στα σημαντικά έργα υποδομής, χρηματοδοτούμενα από το δεύτερο ΚΠΣ, τα οποία εντάσσονταν στις εγχειρούμενες τότε μεταρρυθμίσεις σχετικά με την ενοποίηση και συντονισμό των προνοιακών φορέων (Ν. 2646/98 περί ίδρύσεως του Εθνικού Οργανισμού Κοινωνικής Φροντίδας ΕΟΚΦ).

Συμπερασματικά, από τη συνθετική και αναλυτική διερεύνηση των κοινωνικών παροχών στην Ελλάδα, διαπιστώνεται ότι ο κλάδος των συντάξεων αντλεί κατά προτεραιότητα τους πόρους του από τους φορείς της κοινωνικής ασφάλισης μέσω εισφορών των κοινωνικών εταίρων, ενώ οι κλάδοι υγείας και πρόνοιας αντλούν πόρους κατά προτεραιότητα προερχόμενους μέσω άμεσης και έμμεσης φορολογίας από τον κρατικό προϋπολογισμό. Επίσης διαπιστώνεται ότι η ποσοστιαία συμμετοχή των δαπανών για πρόνοια και για υγεία στο σύνολο των κοινωνικών δαπανών, από το 1975 μέχρι το 2000, σχεδόν τριπλασιάστηκε, ενώ των δαπανών για συ-

ντάξεις διπλασιάστηκε, δεδομένου ότι αυτές απορροφούν το μεγαλύτερο τμήμα των κοινωνικών δαπανών.

Με σκοπό την πληρέστερη διερεύνηση και καταγραφή των κοινωνικών παροχών στη χώρα, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στους παρακάτω περιορισμούς της μελέτης.

- Στην παρούσα εργασία δεν περιλαμβάνονται οι μη κερδοσκοπικού και κοινωφελούς χαρακτήρα φορείς, όπως η Εκκλησία, οι εθελοντικές οργανώσεις, φιλανθρωπικά ιδρύματα και σωματεία, τα οποία παρέχουν υπηρεσίες σε ιδιαίτερα ευαίσθητους τομείς της κοινωνικής φροντίδας.
- Στην ίδια υπόθεση εργασίας βασίζεται και η μη συνεκτίμηση των δαπανών του κερδοσκοπικού ιδιωτικού τομέα, δεδομένου ότι στον τομέα της υγείας στην Ελλάδα, οι ιδιωτικές δαπάνες είναι υψηλές (40-42% των συνολικών δαπανών υγείας) συμπεριλαμβανομένων υψηλών ποσοστών συνασφάλισης και παραοικονομίας (Kygiourou et al., 1998, 2001). Είναι σαφές ότι τα χαρακτηριστικά αυτά ανατρέπουν όχι μόνο τον αναδιανεμητικό ή ανταποδοτικό χαρακτήρα του δημόσιου συστήματος υγείας στη χώρα αλλά και τις θεμελιώδεις αρχές περί ισότητας στην πρόσβαση των κοινωνικών υπηρεσιών.

Πρέπει να επισημανθεί ότι οι διαπιστώσεις που προκύπτουν από τη σφαιρική παρουσίαση του συστήματος κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα δεν είναι ενθαρρυντικές, παρά το γεγονός ότι η Πολιτεία ενισχύει την αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς επίσης των αρχών περί ισότητας στην παροχή και ίσων ευκαιριών στην πρόσβαση των κοινωνικών υπηρεσιών. Εντοπίζονται οργανωτικές και διαχειριστικές δυσλειτουργίες οι οποίες οφείλονται στην αποσπασματική ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους διαχρονικά και στη μη καθολική και οργανωμένη στόχευσή του στην πρόληψη των κοινωνικών κινδύνων και την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών. Οι αδυναμίες αυτές είναι ενδογενείς και ταυτίζονται με τη δημιουργία, ανάπτυξη και εξέλιξη του κράτους-πρόνοιας στη χώρα.

Η διάκριση μεταξύ των φορέων άσκησης κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα είναι πολύ διακριτή, παρά το γεγονός ότι όλοι οι φορείς εποπτεύονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από το κράτος. Γίνεται ακόμη πιο ορατή όταν περνάει τα όρια του ενός κοινωνικού κινδύνου (ασθένεια) και ταυτίζεται με πολλούς οι οποίοι συνήθως συνυπάρχουν (αναπηρία, φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός) και ως εκ τούτου, προσεγγίζει γενικότερα τον τομέα της

κοινωνικής φροντίδας (social care). Η αυστηρή και απόλυτη, μέχρι σήμερα, οριοθέτηση των κοινωνικών παροχών μεταξύ των φορέων υγείας και πρόνοιας ή μεταξύ των πηγών χρηματοδότησής τους (κοινωνικής ασφάλισης ή κρατικού προϋπολογισμού) δυσχεραίνει το συντονισμό, την ταχεία επίλυση και διαχείριση των σύγχρονων και σύνθετων κοινωνικών προβλημάτων, όπως αυτά εμφανίζονται σήμερα, (τοξικομανία, αλκοολισμός, παραβατική συμπεριφορά νέων, παιδική εγκληματικότητα, AIDS, ανεργία κ.ά.).

Η διεθνής εμπειρία και πρακτική καθώς και οι υφιστάμενες οργανωτικές και διαχειριστικές δυσλειτουργίες της Ελληνικής πραγματικότητας, συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η αντιμετώπιση των σύγχρονων μορφών κοινωνικών κινδύνων επιβάλλει τη συνεργασία των υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας. Με αυτόν τον τρόπο, αποφεύγονται οι συγκρούσεις ή και παραλείψεις αρμοδιοτήτων και επιτυγχάνονται ο συντονισμός των ενεργειών, η διασύνδεση και συνέχεια της κοινωνικής φροντίδας (social care), χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν τη σύγχρονη αντίληψη για την κοινωνική προστασία. Βασική προϋπόθεση για την επίτευξη των παραπάνω, αποτελεί η απουσία της παραδοσιακής και αυστηρής οριοθέτησης μεταξύ των υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας. Στα πλαίσια αυτά, επικεντρώνονται οι πρόσφατες μεταρρυθμίσεις στη χώρα, σε όλους τους τομείς άσκησης κοινωνικής πολιτικής, στην κοινωνική ασφάλιση, την υγεία και την πρόνοια. Αναμένεται ότι οι μεταρρυθμίσεις αυτές δεν πρόκειται πλέον να δράσουν αποσπασματικά και μεμονωμένα, για το λόγο ότι αποσκοπούν στη μακροοικονομική αποδοτικότητα και βιωσιμότητα της κοινωνικής ασφάλισης, καθώς επίσης στην περιφερειακή ανασυγκρότηση και επιχειρησιακή διασύνδεση μεταξύ των Εθνικών Συστημάτων Υγείας (ΕΣΥ) και Κοινωνικής Φροντίδας (ΕΣΚΦ).

Βιβλιογραφία

- Αμίτσης Γ., *Αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του συστήματος πρόνοιας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2001.
- Burden T., *Social policy and welfare*. Pluto Press, London, 1998.
- Cochrane A., «Comparative approaches and social policy», in A. Cochrane and J. Clarke (eds), *Comparing Welfare States*, Sage, London, 1993.
- Dritsakis N., Sarri K., «GDP and Public Expenditure on Health Care: The case of Greece», *Journal of Liberal Arts* 4 (1), 1998, σελ. 129-137.

- Galbraith J.K., *The nature of mass poverty*, Penguin, Harmondsworth-US, 1980.
- Ginsburg N., *Class, capital and social policy*, Macmillan, London, 1979.
- Eurostat, *The social situation in the European Union 2001*, European Commission, Luxembourg, 2001.
- Higgins J., *States of Welfare*, Blackwell, Oxford, 1981.
- Hill M., Bramley G., *Analysing social policy*, Blackwell, Oxford, 1986.
- Kyriopoulos J., Geitona M., Karalis G., «Hidden economy, Private Spending and Informal Copayment in Health Care: The role of the medical manpower in Greece», in D. Heffley et al. (eds), *Human resources supply and cost containment in the health system*, FICOSSER-NSPH-Exandas, 1998, σελ. 269-281.
- Kyriopoulos J., Economou Ch., Dolgeras A., «Side payments in the Greek Health Sector: The Dilemma of Equity and Efficiency», in J. Kyriopoulos et al. (eds), *Health Economics in the new era*, FICOSSER-NSPH-Exandas, 2001, σελ. 107-119.
- Kouchner B., *La dictature medicale*. Editions Robert Laffont, Paris, 1996.
- Κρεμαλής Κ., *Κοινωνική Πρόνοια: διερεύνηση και αξιολόγηση ενός νέου συστήματος*, Πανεπιστήμιο της Αθήνας, Αθήνα, 1990.
- Προβόπουλος Γ., Υφαντόπουλος Γ., *Ειδικά Θέματα Κοινωνικής Πολιτικής*. εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1990.
- Rawls J., *A theory of social justice*, Harvard University Press, 1971.
- Σακελλαρόπουλος Θ., «Αναζητώντας το νέο κοινωνικό κράτος», στο Θ. Σακελλαρόπουλος, *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1999.
- Σολωμός Γ., *Η Κοινωνική Ασφάλιση σε Μετάβαση*, εκδ. Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα, 1999.
- Townsend P., Davidson N., Whitehead M., *Inequalities in Health*, Penguin Books, London, 1988.
- Υφαντόπουλος Ι., *Ο προγραμματισμός του τομέα υγείας στην Ελλάδα: Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1988, σελ. 134-139.

Στερεότυπα: όροι ύπαρξης και παρεμβάσεις για την αναίρεσή τους

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος*

Περίληψη

Τα στερεότυπα κωδικοποιούν συναισθηματικά φορτισμένες γνώμες οι οποίες συνήθως είναι ατεκμηρίωτες και χαρακτηρίζουν αρνητικά μια κοινωνική κατηγορία (π.χ., φυλή, φύλο, εθνότητα) στο σύνολό της. Το σχολείο και τα ΜΜΕ είναι προφανείς φορείς διάδοσης των στερεοτύπων. Υπάρχει η δυνατότητα να καταπολεμηθούν τα διαδομένα στερεότυπα με μέτρα πολιτικής, όπως η ενίσχυση των διομαδικών επαφών μεταξύ ανηλίκων από διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες και η πολιτική εκπαίδευση ενηλίκων. Τα μέτρα αυτά είναι χρήσιμα αλλά θα παραμένουν αναποτελεσματικά, εφόσον δε συνοδεύονται από μια συνολική πολιτική καταπολέμησης των στερεοτύπων στην κοινωνία..

1. Ορισμός, αίτια και εγκυρότητα των στερεοτύπων

Τα «στερεότυπα» είναι έννοια που δεν μπορεί κανείς να ορίσει με ευκολία, αν και πολλοί θα ισχυρίζονταν ότι θα αναγνώριζαν ένα στερεότυπο, εάν το διάβαζαν ή το άκουγαν. Ένας ορισμός θα ήταν ο εξής: στερεότυπα είναι κατασκευασμένες διαπιστώσεις για

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τον Αναπληρωτή Καθηγητή Μ. Ζουμπουλάκη και τις/τους δύο ανώνυμους κριτές του άρθρου, καθώς και την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λίνα Βεντούρα, το Γ. Θαλάσση και την Τίνα Πλυτά για την κριτική τους.

μια κοινωνική κατηγορία, οι οποίες διεκδικούν γενικευτική ισχύ, ενώ δε στηρίζονται σε αληθινά δεδομένα¹. Ως κοινωνική κατηγορία νοείται ένα σύνολο ανθρώπων που ξεχωρίζουν από ένα κοινό χαρακτηριστικό τους, χωρίς ωστόσο να αλληλεπιδρούν όλοι μεταξύ τους. Πολύ συχνά τα στερεότυπα αφορούν ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες, όπως ένα σύνολο ανθρώπων με κοινή γεωγραφική καταγωγή (π.χ., Βορειοελλαδίτες, Νοτιοελλαδίτες, Κύπριοι, κ.ο.κ.), μια επαγγελματική κατηγορία (π.χ., οδηγοί ταξί) και –πιο συχνά– ένα από τα δύο κοινωνικά φύλα (συνήθως τις γυναίκες), μια φυλή (ιδίως τη μαύρη) ή μια ηλικιακή κατηγορία (π.χ., τους εφήβους ή τους υπερήλικες). Κάποιες από αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες, όπως το (γυναικείο) φύλο και η (μαύρη) φυλή, υφίστανται πολύ δυσμενέστερες και μονιμότερες διακρίσεις από ό,τι άλλες κατηγορίες, όπως, π.χ., μια επαγγελματική κατηγορία τα μέλη της οποίας μπορούν να αλλάξουν επάγγελμα.

Στερεότυπα όμως μπορούν να δημιουργηθούν και για μια κοινωνική ομάδα, δηλαδή ένα σύνολο ανθρώπων που όχι μόνο μοιράζονται ένα κοινό χαρακτηριστικό αλλά αλληλεπιδρούν περιοδικά μεταξύ τους, όπως είναι μια ποδοσφαιρική ομάδα, μια συγκεκριμένη σχολική τάξη ή μια κοινότητα χωριού. Επίσης μπορούν να δημιουργηθούν στερεότυπα για έναν θεσμό (π.χ., τα μέσα μαζικής ενημέρωσης –στο εξής ΜΜΕ– τη δημόσια διοίκηση, την εκκλησία, κ.ά.) ή μια αλληλουχία γεγονότων (π.χ., έναν εμφύλιο πόλεμο). Τα στερεότυπα αποτελούνται ορισμένες φορές από σύντομες φράσεις, ενώ άλλες φορές από ένα σώμα προκατειλημμένων γνώμων.

Υποτίθεται ότι τα στερεότυπα κωδικοποιούν αντικειμενικές γνώσεις, ενώ δεν είναι παρά γνώμες και μάλιστα γνώμες συναισθηματικά φορτισμένες εναντίον της κοινωνικής κατηγορίας (ή της κοινωνικής ομάδας, του θεσμού ή των γεγονότων) που αφορούν. Αυτό δεν είναι πάντοτε προφανές γιατί τα στερεότυπα είναι ελκυστικά. Στον απρόβλεπτο κόσμο της ατομικής συμπεριφοράς και των ανθρώπινων αλληλεπιδράσεων, τα στερεότυπα προσφέρουν ευκρινείς περιγραφές και απλές εξηγήσεις. Και ενώ η απλότητα είναι αναπόφευκτο και συχνά χρήσιμο χαρακτηριστικό της ανθρωπίνης σκέψης, η οποία γενικά δυσκολεύεται μπροστά σε πολύπλοκες καταστάσεις, τα στερεότυπα προσφέρουν κακές υπηρεσίες, ιδίως όταν διαχέονται μέσω του σχολείου και των σχολικών εγχειριδίων στους μαθητές και στις μαθήτριες, που είναι πολίτες υπό διαμόρφωση². Και αυτό γιατί εθίζουν στην απλούστευση, εγκλωβίζουν τον «Άλλο», τον «ξένο» ή τον «διαφορετικό» σε κατώ-

τερη κοινωνική θέση και, καθώς στηρίζονται σε αμετάβλητα κριτήρια (π.χ., το χρώμα του δέρματος), δεν ευνοούν την κοινωνική αλλαγή. Υπάρχουν και θετικά στερεότυπα (π.χ., ο χαρακτηρισμός ενός συγκεκριμένου έθνους ως «εργατικού» ή «προηγμένου»), αλλά και αυτά συντείνουν στην αναπαραγωγή αδιαφοροποίητων γνωμών που, λόγω του απλουστευτικού και γενικόλογου χαρακτήρα τους, είναι ακατάλληλες για τις πολύπλοκες και ευμετάβολες όψεις του σύγχρονου κόσμου.

Στη συνέχεια του άρθρου θα παρουσιάσουμε με συντομία τα αίτια εμφάνισης των στερεοτύπων και τις πηγές εγκυρότητας που διεκδικούν οι φορείς τους. Κατόπιν, θα αναλύσουμε ορισμένες γενικές στρατηγικές αναίρεσης των στερεοτύπων.

1.1. Τα αίτια εμφάνισης των στερεοτύπων

Σε τί οφείλονται και πώς προκύπτουν τα στερεότυπα; Φαίνεται πως δεν «προκύπτουν» αλλά κατασκευάζονται. Με την έννοια της κατασκευής εννοούμε μια «διαδικασία που καθιστά κάποιο χαρακτηριστικό κοινωνικά ορατό και λειτουργικό»³. Υπάρχουν μερικές συνήθεις περιστάσεις οι οποίες ευνοούν την κατασκευή στερεοτύπων από μέλη μιας κοινότητας, μιας ομάδας συμφερόντων, μιας πνευματικής ελίτ, μιας ηγετικής ομάδας, μιας κοινωνίας. Ανάμεσα στις παραπάνω περιστάσεις περιλαμβάνονται: α) η ανάδυση νέων, δυσμενών ή πολύπλοκων κοινωνικών τάσεων, οι οποίες γενικά προκαλούν το φόβο του «άγνωστου» σε πολλούς ή, ειδικότερα την απώλεια των προνομίων ενός ηγεμονικού «πλέγματος εξουσίας». β) Η εξουδετέρωση αντιδράσεων ή ενοχών σχετικά με δραστηριότητες μιας, συνήθως ηγεμονικής, κοινωνικής κατηγορίας, όταν οι δραστηριότητές της αυτές βλάπτουν άλλη κοινωνικά ή πολιτικά υποδεέστερη κατηγορία. γ) Ο θετικός διαχωρισμός της κοινωνικής κατηγορίας στην οποία ανήκει κάποιος (η οικεία κατηγορία) από άλλες κατηγορίες (οι κατηγορίες των άλλων, των διαφορετικών), όταν απειλείται η υπόσταση της πρώτης ή όταν δεν είναι σαφές το εάν και κατά πόσον η πρώτη διαφέρει από εκείνες («Εμείς» και οι «Άλλοι»). Αυτή είναι ίσως η πιο γνώριμη αιτία κατασκευής στερεοτύπων. Τέτοια στερεότυπα συμβάλλουν στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας, όπως, π.χ. συνέβη με την κατασκευή της νέας ελληνικής εθνικής ταυτότητας με βάση ευρωκεντρικά και αντιτουρκικά στερεότυπα⁴. δ) Η δημιουργία ενός μηχανισμού που ευνοεί τον κοινωνικό αποκλεισμό ολόκληρων κατηγοριών ατόμων από υλικά ή συμβολικά αγαθά τα οποία σπανί-

ζουν. ε) Τέλος, η δημιουργία ενός μηχανισμού που ευνοεί τον κοινωνικό έλεγχο ολόκληρων κατηγοριών ατόμων μέσω του στιγματισμού της συμπεριφοράς τους ως αποκλίνουσας.

Οι παραπάνω αιτίες κατασκευής στερεοτύπων δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες αλλά μπορούν να συνυπάρχουν ενισχύοντας την τάση για δημιουργία και διάχυσή τους. Η τάση αυτή δεν εμφανίζεται από μόνη της. Τα στερεότυπα κατασκευάζονται μέσα στην κοινωνία διαμέσου της καθημερινής επικοινωνίας και της συμβολικής αλληλεπίδρασης⁵. Είναι προφανές ότι φορείς αναπαραγωγής των στερεοτύπων είναι οι κυριότεροι φορείς κοινωνικοποίησης, δηλαδή η οικογένεια, τα ΜΜΕ, το κράτος, η εκκλησία, ο στρατός και, βεβαίως, το σχολείο. Ο Τύπος έχει ιδιαίτερο βάρος στη διάδοση των στερεοτύπων στην κοινωνία⁶. Δηλαδή, τα στερεότυπα δεν δημιουργούνται σε κοινωνικό κενό, ούτε έχουν βραχεία διάρκεια. Τούτο σημαίνει ότι μπορεί κανείς, περιγράφοντας τα στερεότυπα που επικρατούν σε μια κοινωνία, να προβλέψει ως ένα βαθμό την κοινωνική συμπεριφορά. Παρότι είναι προφανές ότι οι αντιλήψεις, ιδίως αυτές που καταγράφονται σε έρευνες με ερωτηματολόγια, απέχουν πολύ από τις σχετικές με τις αντιλήψεις αυτές συμπεριφορές, ότι δηλαδή οι δηλώσεις απέχουν από τις πράξεις, εν τούτοις οι πράξεις δεν είναι τυχαίες. Εντάσσονται σε μια προϋπάρχουσα αντίληψη της πραγματικότητας η οποία, εφόσον βριθεί στερεοτύπων, ρυθμίζει εν τέλει τις κοινωνικές πρακτικές. Πολύ σχηματικά αυτό συμβαίνει συνήθως ως εξής: τα κοινωνικά στερεότυπα εκδηλώνονται με κοινωνικές αναπαραστάσεις ή προκαταλήψεις. Οι τελευταίες οδηγούν σε προκατειλημμένη συμπεριφορά η οποία, με τη σειρά της, επιβεβαιώνει τις έτσι αναπαραγόμενες κοινωνικές αναπαραστάσεις. Με άλλα λόγια, παρατηρείται εδώ ο μηχανισμός της αυτο-εκπληρούμενης προφητείας.

1.2. Οι πηγές της εγκυρότητας των στερεοτύπων

Τα στερεότυπα δεν εξυπηρετούν γενικά το κοινωνικοπολιτικό σύστημα και τη λειτουργία του, αλλά ωφελούν συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, ομάδες ή θεσμούς. Πιο συγκεκριμένα, επειδή απαντώνται συνήθως στο ρατσιστικό, το σεξιστικό και τον εθνικιστικό λόγο, τα στερεότυπα εξυπηρετούν ουσιαστικά την κυρίαρχη κάθε φορά φυλή, το κυρίαρχο φύλο και τις συντηρητικές εθνικές ελίτ. Στερεότυπα απαντώνται και στο λόγο των «υγιών» ατόμων απέναντι στα άτομα με ειδικές ανάγκες. Το ίδιο συμβαίνει και με το λόγο σχετικά με τα εκάστοτε κυρίαρχα πρότυπα σωματικής

διάπλασης και υγείας, τα οποία δεν αφορούν μόνο τα άτομα με ειδικές ανάγκες αλλά, και ευρύτερα, όσα άτομα παρεκκλίνουν πολύ από το σωματότυπο, ο οποίος θεωρείται υγιής ή κομψός σε κάθε ιστορική περίοδο.

Οι προκατειλημμένες φράσεις και οι προκατειλημμένοι χαρακτηρισμοί μπορεί να περιλαμβάνουν εμπειρικά δεδομένα, αλλά συνήθως αυτά είναι μερικής αξίας. Δεν αποδίδουν σφαιρικά ούτε με ακρίβεια την πραγματικότητα. Ωστόσο, η ισχύς και το δημοφιλές των στερεοτύπων δε στηρίζονται στην εμπειρική τους τεκμηρίωση. Οι στερεοτυπικές εκφορές δεν είναι έγκυρες επειδή είναι ακριβείς, αλλά επειδή είναι εύληπτες, επειδή συνοψίζουν την κρατούσα γνώμη για ορισμένα πολιτισμικά ή βιολογικά κριτήρια με βάση τα οποία ταξινομούνται άτομα, κατηγορίες ατόμων και ολόκληρες κοινωνίες, και κυρίως, επειδή αντανακλούν τις υπάρχουσες –κάθε φορά– σχέσεις εξουσίας. Οι σχέσεις αυτές είναι σχέσεις επιβολής μιας κοινωνικής κατηγορίας, που υιοθετεί συγκεκριμένα στερεότυπα, πάνω σε μια άλλη κοινωνική κατηγορία, που τα υφίσταται. Αυτές οι σχέσεις επιβολής δεν συγκροτούνται απαραίτητα με ταξικούς όρους. Ο ρατσιστικός, σεξιστικός και εθνικιστικός λόγος δε γνωρίζει διαφορές κοινωνικού φύλου και τάξης⁷. Δηλαδή, δεν υπάρχει κοινωνική τάξη ή φύλο που να έχει απαλλαγεί από τα επικρατέστερα στερεότυπα. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες ή κατηγορίες έχουν ίδιες δυνατότητες να επιβάλλουν στερεότυπα στις υπόλοιπες. Είναι προφανές ότι οι κυρίαρχες μεταξύ αυτών θα μπορέσουν κατά κανόνα να διαδώσουν εκείνα τα στερεότυπα που ταιριάζουν με τη δική τους οπτική του κοινωνικού κόσμου.

Είναι ενδιαφέρον όσο και –από μια άποψη– παράδοξο ότι ο ρατσιστικός, σεξιστικός ή εθνικιστικός λόγος, καθώς και ο λόγος περί των άριστων σωματικών προτύπων, δεν υπήρχαν μόνο στην προ-νεωτερική εποχή, τότε που η ισότητα, η ανεκτικότητα και οι υπόλοιπες αξίες του διαφωτισμού ήταν λίγο διαδομένες. Ο λόγος αυτός και τα απαξιωτικά στερεότυπα που τον συνοδεύουν διατηρείται και στις σύγχρονες κοινωνίες. Ο ρατσιστικός, σεξιστικός ή εθνικιστικός λόγος, όπως το θέτει η Θάλεια Δραγώνα, «στις σύγχρονες κοινωνίες συνυπάρχει και συναρθρώνεται με έναν άλλον θεσμικά κατοχυρωμένο λόγο, που παραπέμπει στην αξιοκρατία, στις ίσες ευκαιρίες και στα δικαιώματα των πολιτών»⁸. Τα απαξιωτικά στερεότυπα επιβιώνουν και στη νεωτερική εποχή, υπό και παρά το πλέγμα εθνικών και διεθνών γραπτών και εθιμικών κανόνων δικαίου, οι οποίοι συναπαρτίζουν το σύγχρονο ευρωπαϊκό «συνταγματικό πολιτισμό» στην ειδική εκδοχή του που αντανακλά

τη φιλοσοφία της οικουμενικότητας ορισμένων πανανθρώπινων αξιών και τη μέριμνα για την τήρηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Το ίδιο ισχύει και για τη συνύπαρξη φιλελευθερισμού και ρατσισμού στον υπερατλαντικό πόλο του δυτικού πολιτισμού, στις ΗΠΑ⁹. Η επιβίωση των στερεοτύπων δεν ακυρώνει τον πολιτισμό αυτόν, αλλά υποδεικνύει τα όριά του. Αξίες όπως η αξιοκρατία, οι ίσες ευκαιρίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα, μεταξύ άλλων αξιών, θα μπορούσαν να θεωρηθούν κενός λόγος, αν όχι ιδεολογία (δηλαδή «ψευδής συνειδηση»), ενόψει της πληθώρας των κοινωνικών διακρίσεων που τις ακυρώνουν. Ωστόσο, οι αξίες αυτές δεν είναι κενές περιεχομένου: νομιμοποιούν τον αγώνα για την κατάργηση των διακρίσεων, ξεκινώντας από την κριτική στις νοητικές αφετηρίες των διακρίσεων, δηλαδή από τα αρνητικά στερεότυπα. Πώς όμως θα μπορούσε να αναστραφεί η εμπέδωση και η αναπαραγωγή των αρνητικών στερεοτύπων;

2. Παρεμβάσεις κατά της εμπέδωσης και της αναπαραγωγής των στερεοτύπων

2.1. Η ενίσχυση των διομαδικών επαφών μεταξύ ανηλίκων

Στην ερώτηση, πώς μπορούν τα αρνητικά στερεότυπα να αποδυναμωθούν, μια συνήθης απάντηση είναι η εξής: με τις ευκαιρίες που πρέπει να δίνονται σε άτομα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων για προσωπική επικοινωνία ή κοινωνική επαφή, κατ' άτομα ή καθ' ομάδες. Πρόκειται για ένα εγχείρημα στο οποίο μπορούν να μετέχουν πολλά άτομα: για παράδειγμα, μαθητές και μαθήτριες σχολείων από διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, δηλαδή νεαρά άτομα άνισης κοινωνικής θέσης στο ιεραρχικό σύστημα σχέσεων που εικονίζεται στα στερεότυπα φύλου (άρρηνες-θήλεις), φυλής (λευκοί-μαύροι), έθνους (κυρίαρχη εθνική ομάδα-εθνικές μειονότητες) ή σωματικών δεξιοτήτων (άτομα με ειδικές ανάγκες σε αντιδιαστολή με τα υπόλοιπα). Με την καθοδήγηση ειδικευμένων εκπαιδευτικών γίνονται συζητήσεις, ασκήσεις και κοινές δραστηριότητες οι οποίες, ωστόσο, μπορεί να είναι λιγότερο αποτελεσματικές από ό,τι θα υπέθετε ένας-τρίτος, αισιόδοξος παρατηρητής. Ο κίνδυνος αποτυχίας ελλοχεύει ακόμη και όταν τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Τέτοιες προϋποθέσεις είναι, π.χ., η συμμετοχή στο εγχείρημα προσωπικοτήτων με επιρροή στους μετέχοντες νέους, η πρόσμειξη συμμετεχόντων από κατά το δυνατόν

συναφείς κοινωνικές τάξεις έτσι ώστε να μην επιβαρύνονται οι υπάρχουσες αρνητικές προκαταλήψεις με πρόσθετες ταξικές διαφορές και η υποστήριξη της δημιουργίας οικειότητας, αν όχι προσωπικής φιλίας, μεταξύ των συμμετεχόντων.

Έχουν προταθεί ορισμένες ενδεικτικές ιδέες για την καταπολέμηση των ρατσιστικών στερεοτύπων στο σχολείο. Οι ιδέες αυτές αφορούν τόσο παρεμβάσεις των εκπαιδευτικών στο επίπεδο των σχέσεων σχολείου και οικογένειας (με έμφαση στις οικογένειες των μειονοτήτων) όσο και στο επίπεδο του αναλυτικού προγράμματος διδασκαλίας. Πρόκειται δηλαδή για μια πολυ-επίπεδη παρέμβαση με διάφορες τεχνικές (διδασκαλία ειδικών σχετικών ενότητων στα κατάλληλα μαθήματα, όπως, π.χ., στα μαθήματα κοινωνικών επιστημών, στη γεωγραφία, στην ιστορία, στα θρησκευτικά και στη λογοτεχνία, χρήση πρόσθετων εποπτικών διδακτικών μέσων επιπλέον του σχολικού βιβλίου, κριτική ανάγνωση στατιστικών στοιχείων, κ.ά.)¹⁰.

Οι τεχνικές αυτές δεν έχουν πάντοτε ευτυχή αποτελέσματα. Ορισμένες τεχνικές είναι αποτελεσματικές, ιδίως αν η δουλειά γίνεται σε βάθος χρόνου. Άλλες όμως από αυτές, οι οποίες στηρίζονται στη διομαδική επαφή, έχουν χρησιμοποιηθεί και από την «Επίλυση Συγκρούσεων», έναν κλάδο με εφαρμογές παντός είδους, από το Μάνατζμεντ μέχρι τις Διεθνείς Σχέσεις, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Πρόκειται για μέτρα αμφίβολης αποτελεσματικότητας, λόγω ενός φαύλου κύκλου που μπορεί εύκολα να δημιουργηθεί στη διομαδική επαφή. Συμβαίνει η επαφή αυτή να καταλήξει να επιβεβαιώσει τα στερεότυπα, όταν έχουν συνδεθεί με αυτήν υψηλότερες προσδοκίες ή, απλά, όταν το διομαδικό πείραμα αποτύχει. Τότε ενισχύονται οι απόψεις ότι τα άτομα της άλλης ομάδας είναι εχθρικά, αναξιόπιστα, κ.λπ. Με δυο λόγια, ο φόβος εξομίωσης με τον «Άλλο» που θεωρείται κατώτερος, υπονομεύει το εγχείρημα. Δηλαδή, η καταπολέμηση των στερεοτύπων επιχειρείται, μεταξύ άλλων, και με τη διομαδική επαφή, μια διαδικασία αρκετά ευαίσθητη και λεπτή η οποία, όταν αποτύχει, ενισχύει ακόμη περισσότερο τα στερεότυπα που είχε κληθεί να ανατρέψει.

Εν όψει αυτών των προβλημάτων, η θέση υποχώρησης όσων εξακολουθούν να πολεμούν τα στερεότυπα –σε σχέση με την αρχική, αισιόδοξη θέση για την αποτελεσματικότητα της διομαδικής επαφής– είναι ότι είναι καλύτερο να επιχειρούνται επαφές μεταξύ ομάδων, παρά να μη γίνεται τίποτε. Εκτός όμως από τους νέους και τις νέες, μια άλλη κατηγορία-στόχος επανακοινωνικοποίησης είναι οι ενήλικες.

2.2. Η πολιτική εκπαίδευση ενηλίκων

Άλλη απάντηση στο ερώτημα, πώς να αποδυναμωθούν τα στερεότυπα, είναι μέσω της πολιτικής εκπαίδευσης ενηλίκων η οποία έχει δοκιμασθεί στην εφαρμοσμένη Πολιτική Ψυχολογία.¹¹ Στον ίδιο χώρο ανήκει και η εκπαίδευση εκπαιδευτών. Μπορεί να αναφέρει κανείς ως παράδειγμα από την ελληνική εμπειρία το πρόγραμμα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης εκπαιδευτικών των μειονοτικών σχολείων της Θράκης που έλαβε χώρα στη Θράκη υπό την εποπτεία του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Αθηνών¹².

Η εκπαίδευση ενηλίκων, είτε εκπαιδευτικών, είτε ανδρών και γυναικών που δεν υπηρετούν στην εκπαίδευση, επιδιώκει την ευαισθητοποίηση του ατόμου στις πολυσχιδείς μορφές με τις οποίες εμφανίζονται τα στερεότυπα, την αυτο-αναγνώρισή του στον καθρέφτη ενός προκατειλημμένου αξιακού συστήματος που φέρει το ίδιο το άτομο και την ενημέρωσή του για το πλήθος των εμπειρικών τεκμηρίων που διαψεύδουν τις νομιμοποιητικές βάσεις των στερεοτύπων. Ως γνωστόν, την αρχική διαδικασία πολιτικής κοινωνικοποίησης, δηλαδή την εκμάθηση στοιχειωδών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και στοιχείων του δημοκρατικού πολιτεύματος, έχει υποστεί το άτομο, μεταξύ άλλων, και στο σχολείο. Με την πολιτική εκπαίδευση δημιουργούνται νέοι και νέες-πολίτες. Μπορεί άραγε να ανατραπεί το βάρος των στερεοτύπων από τα οποία εμφορούνται οι απόφοιτοι του σχολείου, μέσω μιας διαδικασίας πολιτικής εκπαίδευσης μετά το σχολείο (π.χ., μετά το λύκειο); Η απάντηση είναι ότι δεν υπάρχει κάποια συνταγή δοκιμασμένων κανόνων με επιτυχή αποτελέσματα για την πολιτική εκπαίδευση των ενηλίκων.

Τούτο δεν σημαίνει ότι οι χρησιμοποιούμενες τεχνικές πολιτικής εκπαίδευσης είναι άχρηστες αλλά ότι, όπως είναι φυσικό, από μόνες τους δεν αρκούν. Με τις τεχνικές αυτές επιχειρείται «από τα κάτω», δηλαδή σε επίπεδο αλληλεπίδρασης των πολιτών και παρέμβασης στη μικρο-κλίμακα των κοινωνικών σχέσεων, η υπονόμηση κρατικών τρόπων σκέψης και πρακτικών. Πρόκειται για μανιχαϊστικούς τρόπους σκέψης και υποτιμητικές πρακτικές που έχουν μακροχρόνια ενσταλαχθεί στην κοινή γνώμη και τη συνήθη κοινωνική συμπεριφορά μέσω της λειτουργίας θεσμών (όπως, π.χ., η παραδοσιακή οικογένεια) και μηχανισμών (όπως οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους-σχολείο, κρατικά ΜΜΕ, κ.ά). Το συμβολικό και εξουσιαστικό «βάρος» τέτοιων θεσμών και μη-

χανισμών, οι οποίοι ενεργούν «από τα πάνω», είναι μεγάλο. Οι επιδράσεις τους είναι ισχυρές ως προς την πληροφόρηση σχετικά με τον «Άλλο». Αν έτσι έχουν τα πράγματα, πώς μπορεί να επιτευχθεί η συνειδητοποίηση των αντανακλαστικών με τα οποία ο διαφορετικός άνθρωπος ταξινομείται από τους ανωτέρω μηχανισμούς σχεδόν αυτόματα σε μια υποδεέστερη στερεοτυπική κοινωνική κατηγορία; Για τη συνειδητοποίηση αυτή είναι αναγκαίες πολλές και συντονισμένες μεταξύ τους πρωτοβουλίες αντιρατσιστικών, αντισεξιστικών και αντεθνικιστικών κοινωνικών φορέων (κρατικές υπηρεσίες, μη κυβερνητικές οργανώσεις, οργανώσεις μεταναστών, διανοούμενοι, ειδικευμένοι εκπαιδευτικοί, πανεπιστημιακοί, κ.ά.).

Έχουν επιχειρηθεί, για παράδειγμα, μέσα σε σχολεία αλλά και εκτός αυτών, προγράμματα έρευνας κατά ομάδες σχετικά με διάφορους «υπο-πολιτισμούς» και τρόπους ζωής, οι οποίοι έχουν υποστεί τη στερεοτυπική «συμβολική βία»¹³. Διοργανώνονται επισκέψεις σε μουσεία με εκθέματα από άλλους πολιτισμούς ή περιηγήσεις σε γκέτο. Σε κλειστούς χώρους, τα νεαρά συνήθως άτομα που μετέχουν σε τέτοιες δραστηριότητες ευαισθητοποίησης καλούνται να συζητήσουν σχετικά με συγκεκριμένους «Άλλους», να υποδυθούν διαδοχικά ρόλους ατόμων που ανήκουν στην πλειονότητα και ρόλους άλλων ατόμων που έχουν ταξινομηθεί σε μειονότητες, να αναγνωρίσουν και να σχολιάσουν την εικόνα του «Άλλου» στα ΜΜΕ και να συζητήσουν επίκαιρες διαμάχες σχετικά με τα φύλα, τις φυλές ή τις εθνικές μειονότητες από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Υπάρχει αρκετός σκεπτικισμός σχετικά με την επάρκεια τέτοιων παρεμβάσεων¹⁴. Η σημειούμενη ανεπάρκεια οφείλεται εν μέρει στην ασυμμετρία των «όπλων» ανάμεσα στα μακροχρόνια και θεσμικά υποστηριζόμενα στερεότυπα και στις σχετικά πρόσφατες και άτυπες προσπάθειες ανατροπής τους. Είναι προφανές ότι η συνύπαρξη ατόμων που έχουν γαλουχηθεί με στερεοτυπικές αμοιβαίες εικόνες και —πολλώ μάλλον— η σύμπληξη ετερογενών ομάδων, αποτελούμενων από άτομα πολύ διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Τα μέτρα που κατά καιρούς έχουν προταθεί, όπως η συμμετοχή σε κοινά έργα (π.χ., έκδοση εντύπων) και η κοινή ψυχαγωγία (κοινά ταξίδια, μουσικά συγκροτήματα ή γιορτές) συναντούν τα όρια τους τόσο στη μείξη των συγκεκριμένων προσωπικοτήτων όσο και των τυχόν άλλων πολιτικών ή ταξικών διαφορών που θίξαμε παραπάνω. Κυρίως όμως, περιορίζονται ως προς την αποτελεσματικότητά τους, αν δε

συνοδεύονται από παράλληλες δράσεις στο μακρο-επίπεδο, δηλαδή πρωτοβουλίες ισχυρών φορέων (π.χ., κομμάτων, συνδικάτων, κ.ά) για μια συνολικότερη διαρκή κίνηση της κοινωνίας προς τα εμπρός, προς εμπέδωση του διαλόγου και της ανεκτικότητας ως δεδομένων της πολιτικής κουλτούρας και του ύφους των ανθρωπινων σχέσεων.

2.3. Απόπειρες παρέμβασης στο μακρο-επίπεδο

Θα μπορούσε άραγε να υποστηριχθεί ότι ο κοινωνικός εκσυγχρονισμός, με την κοινωνιολογική έννοια του όρου, δηλαδή η είσοδος μιας κοινωνίας στη νεωτερικότητα, υποσκάπτει τη διάδοση και την αναπαραγωγή των στερεοτύπων;

Μπορεί κανείς να διακρίνει την πρώιμη από την ύστερη φάση της νεωτερικότητας¹⁵. Η δε νεωτερικότητα μπορεί να οριστεί ως μια δέσμη παράλληλων διαδικασιών κοινωνικού μετασχηματισμού. Με αυτές εννοούμε την αστικοποίηση και την εκβιομηχάνιση, τη βελτίωση των επικοινωνιών και των συγκοινωνιών, την επέκταση της εκπαίδευσης σε όλο και περισσότερα στρώματα του πληθυσμού και τη διαδικασία της «εκκοσμίκευσης», δηλαδή τη μείωση της σημασίας της θρησκείας στην καθημερινή ζωή. Στην πρώιμη φάση, αυτή η διαδικασία συνδέεται με αλλαγές στον τρόπο σκέψης, καθώς γίνεται αντιληπτό ότι τα απλουστευτικά σχήματα (τα «καλούπια της ανθρωπίνης σκέψης») που έχουν κληροδοτηθεί από γενιά σε γενιά, επενδυμένα με το κύρος της παράδοσης και των θρησκευτικών δοξασιών, ανατρέπονται από τις ανακαλύψεις και τις εφευρέσεις και τίθενται σε ευθεία αμφισβήτηση από τα κοινωνικά και δημοκρατικά κινήματα που συνοδεύουν τις νέες οικονομικές και τεχνολογικές δυνατότητες. Το μοντέλο αυτό, που περιγράφει σχηματικά τη μετάβαση από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία στη Δύση, ανάμεσα στο 17ο και το 19ο αιώνα, δεν περιλαμβάνει απαραίτητα μαζί με το σάρωμα των παλαιών τρόπων παραγωγής και την εκθρόνιση των παλαιών πολιτικών συστημάτων, ούτε την απαξίωση των στερεοτύπων.

Στην πιο πρόσφατη, ύστερη φάση της νεωτερικότητας, γενικά οι άνθρωποι μπορούν να απολαύσουν μια αρκετά ασφαλή ζωή, προστατευμένη από φυσικές καταστροφές, τουλάχιστον σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στις προ-νεωτερικές κοινωνίες ή στην πρώιμη φάση της νεωτερικότητας. Όμως σε αυτήν τη φάση παρουσιάζονται νέοι κίνδυνοι (π.χ., μόλυνση του περιβάλλοντος). Επίσης οι πολλαπλές ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας προφανώς

δεν απαλλάσσουν από τον κίνδυνο της αλλοτρίωσης τα μέλη των κοινωνικών κατηγοριών που υφίστανται διαρκή δυσμενή μεταχείριση.

Παρότι η έλευση της νεωτερικότητας προκαλεί σε κάποιο βαθμό την υπέρβαση ορισμένων παραδοσιακών ταυτοτήτων (π.χ., την ταύτιση του χωρικού με την κοινότητά του, τον τοπικισμό), δεν οδηγεί πάντοτε σε αποδυνάμωση των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων. Ενδέχεται μάλιστα η μεγαλύτερη γεωγραφική και οριζόντια επαγγελματική κοινωνική κινητικότητα, η οποία επίσης αποτελεί χαρακτηριστικό της ύστερης νεωτερικής κοινωνίας, να επιτείνει τη διάθεση διαχωρισμού/αποκλεισμού του «Άλλου» στο πλαίσιο της συγκρότησης και περιχαράκωσης νέων κοινωνικών ταυτοτήτων.

Όταν όλα γύρω μεταβάλλονται γρήγορα, κάποια στερεότυπα διαρκούν ή δημιουργούνται νέα, προκειμένου άτομα και ομάδες να αυτοπροσδιοριστούν με κάποια μονιμότητα και, κυρίως, να αποκτήσουν υψηλή αυτοεκτίμηση, αυτό το απαραίτητο συστατικό της προσωπικής ανάδειξης και της κοινωνικής συνοχής που προκύπτει από τη σύγκριση με τον συνήθως θεωρούμενο ως υποδεέστερο «Άλλο». Πρόκειται μάλλον για πάγιες ανάγκες παραδοσιακών και νεωτερικών κοινωνικών σχηματισμών, οι οποίες καταδεικνύονται, μεταξύ άλλων, και από το ότι ο ρατσισμός επιβίωσε κατά τον 20ό αιώνα σε κοινωνίες κατεχοχίν μοντέρνες, όπως η μεσοπολεμική Γερμανία και οι μεταπολεμικές ΗΠΑ. Επίσης ο σεξισμός υπάρχει σήμερα και στις πιο ευαίσθητες σε θέματα ισότητας των φύλων δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες (όπως, π.χ., στη Γερμανία), ενώ ο εθνικισμός αναζωπυρώθηκε στο τέλος του 20ού αιώνα στην Ανατολική και τη Νοτιο-Ανατολική Ευρώπη. Καμία από αυτές τις διχαστικές ιδεολογίες δε θα ήταν δυνατόν να υπάρξει χωρίς τα στερεότυπα που τις συγκροτούν.

Ωστόσο, στις νεωτερικές κοινωνίες υπάρχουν περισσότεροι όροι υπέρβασης των στερεοτύπων από ό,τι στις προγενέστερες τους κοινωνίες που δεν είχαν γνωρίσει διαδικασίες εκσυγχρονισμού. Στη νεωτερικότητα ξεπήδησε και άρχισε να διαχέεται το σύνολο των ιδεών, κοινωνικών κινημάτων, πολιτικών και δικαστικών αγώνων που έχουμε συνδέσει με τον αντεθνικιστικό, αντιρατσιστικό και αντισεξιστικό λόγο. Στις ίδιες κοινωνίες αναδύθηκαν και άνθησαν απομυθοποιητικές προσεγγίσεις, όπως ο Μαρξισμός και ο Φροϋδισμός, εργαλεία κατεχοχίν χρήσιμα για τη διάρρηξη απλουστευτικών, επιφανειακών τρόπων σκέψης και δοξασιών που τροφοδοτούνται από τα στερεότυπα. Επιπλέον, η νεωτερικότητα

έχει συνδεθεί, ίσως όχι πάντοτε, αλλά έστω στις ευτυχέστερες στιγμές της, με την ανεκτικότητα της διαφοράς, την παραδοχή περισσότερων από μιας «αληθειών». Σε αυτήν άλλωστε στηρίζεται, από πολιτισμική άποψη, η οικοδόμηση υπερεθνικών σχημάτων, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η έκθεση σε περισσότερες κουλτούρες (με ταξίδια, παρακολούθηση ταινιών, μεταφράσεις αναγνωσμάτων, κ.λπ.) και η δυνατότητα εργασίας σε υπερεθνικούς οργανισμούς και σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, διευκολύνονται από τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Όλα αυτά πιθανότατα λειτουργούν σε βάρος της διατήρησης στερεοτύπων έστω στο πλαίσιο μιας ηπείρου. Αντιστρόφως, η διαδικασία σχηματισμού αυτής της νέας υπερεθνικής ταυτότητας μπορεί να δημιουργεί νέα προβλήματα. Δηλαδή, όπως και η προγενέστερή της διαδικασία γέννησης του έθνους-κράτους, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης μπορεί να αναζητεί συμβολικές ταυτίσεις και σημάδια αυτο-αναφοράς και να ευνοεί την ανάδειξη ευρωκεντρικών στερεοτύπων ταξινόμησης του μη ευρωπαϊκού κόσμου. Ο παλιός κόσμος φεύγει, ο νέος κόσμος έρχεται και μαζί τους κάποια στερεότυπα φθίνουν, ενώ άλλα γεννιούνται.

3. Επίλογος

Τα μέτρα πολιτικής κατά του ρατσισμού, του σεξισμού και του εθνικισμού αποσκοπούν στο να αναιρέσουν το «κρυμμένο πρόγραμμα» του σχολείου ή την «απαρατήρητη εξουσία» που έχει ασκηθεί στο σχολείο, αλλά και στους υπόλοιπους φορείς κοινωνικοποίησης. Όπως έχει γίνει φανερό, πρόκειται για δυσκολότατο εγχείρημα. Ο συνδυασμός παρεμβάσεων στο μικρο-επίπεδο (του σχολείου, της γειτονιάς, κ.λπ.) και στο μακρο-επίπεδο (του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας) μπορεί να δώσει πνοή στον αντιρατσιστικό, αντεθνικιστικό και αντισεξιστικό λόγο. Καμιά φορά, βέβαια, τα ενορχηστρωμένα μέτρα πολιτικής αποτυγχάνουν εκεί που ένας εμπνευσμένος σκηνοθέτης μιας ταινίας ή ένας χαρισματικός δάσκαλος θα μπορούσε, σε κάποιο βαθμό, να φέρει πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα.

Μια γενική στρατηγική για την αναίρεση των στερεοτύπων θα ήταν η κατάδειξη της αμφισημίας και της αντιφατικότητας του ρατσιστικού και του σεξιστικού και του εθνικιστικού λόγου, γιατί η επίρριψη λίγων εμπειρικών αποδείξεων και γεγονότων πάνω στα

σαθρά θεμέλιά τους δεν αρκεί για την κατάρριψη των σχετικών στερεοτύπων. Προς την ίδια κατεύθυνση συμβάλλει η διάλυση του διχοτομικού τρόπου σκέψης και νοοτροπίας. Τελικός σκοπός της όλης προσπάθειας είναι η ενστάλαξη πολλαπλών ταυτοτήτων στα υποκείμενα, κυρίως η αναγνώριση της ύπαρξής τους από τα ίδια τα υποκείμενα (μαθητές, γονείς, ενήλικες που επιμορφώνονται, κ.λπ.) και η αναγνώριση της πολυπλοκότητας των γεγονότων και της συνθετότητας των κοινωνικών σχέσεων μέσω της αναζήτησης διαφοροποιήσεων και αποχρώσεων στις παραδοχές καθενός μας.

Είναι γνωστό ότι οι πολιτικές αξίες και οι τρόποι σκέψης που το άτομο έχει ενστερνισθεί κατά τη διάρκεια της εφηβείας μεταβάλλονται δύσκολα. Το συμπέρασμα είναι ότι η κοινωνικοποίηση, η εκμάθηση στερεοτύπων, δεν μπορεί να αναστραφεί μόνο με νέα κοινωνικοποίηση, δηλαδή διομαδικές επαφές και πολιτική εκπαίδευση ενηλίκων, αν και αυτά τα εγχειρήματα είναι πολύ χρήσιμα (και ορισμένες φορές γενναία). Απαιτούνται και ευρύτερες, κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες, οι οποίες προφανώς σημαίνουν ότι η διαδικασία απαλλαγής από τα στερεότυπα, στην έκταση που είναι δυνατή, θα είναι μακροχρόνια.

Ο σκεπτικισμός για το χρόνο και τις προσπάθειες που απαιτούνται εκ μέρους ιδίως των πολιτικών φορέων και των κοινωνικών επιστημόνων για την αναίρεση των στερεοτύπων, δεν πρέπει να οδηγεί σε παραίτηση. Όπως γράφουν οι Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου (1997), «οι δυνατότητες επιρροής που μπορεί να έχει η επιστήμη δεν είναι μεγάλες, και μάλιστα όταν η κοινωνική διαπάλη των ιδεών αφορά ζητήματα ιδεολογικά, όπως τα αρνητικά στερεότυπα που αξιολογούν τις κοινωνικές τάξεις, τα κοινωνικά φύλα, τους λαούς και τις κουλτούρες, τις θρησκείες και όλες τις ετερότητες που χαρακτηρίζουν τις ανθρώπινες ομάδες... Ωστόσο η ανάλυση του τρόπου με τον οποίον δομούνται οι αναπαραστάσεις των κοινωνικών ομάδων για τον "εαυτό" και τους "άλλους"... αποτελούν γνώσεις (νοητικές και συγκινησιακές) που μπορούν να έχουν επιπτώσεις στην κοινωνία. Η επιστημονική ανάλυση βοηθάει να γίνουν καθαρότερα κατανοητά τα κοινωνικά φαινόμενα, καθώς γκρεμίζει προλήψεις του παρελθόντος, εμποδίζοντάς τες να αναπαράγονται με τη μορφή αυτονόητων αληθειών»¹⁶.

Στον ίδιο δρόμο, οδηγός των προσπαθειών αποδυνάμωσης των στερεοτύπων θα μπορούσε να είναι και η ρήση του Albert Kahn, γάλλου επιχειρηματία, κοσμοπολίτη και ιδρυτή αρχείου φω-

τογραφιών από πλήθος περιοχών και πολιτισμών, ο οποίος το 1906 συνόψιζε το σχετικό προβληματισμό ως εξής: «Μπροστά στην πολλαπλότητα των γεγονότων, μαθαίνουμε να αποφεύγουμε τα στερεότυπα»¹⁷.

Σημειώσεις

1. Βλ. αντί άλλων, Δημήτριος Γεώργας, *Κοινωνική ψυχολογία*, τόμ. Α', χ.ε., Αθήνα, 1995, σελ. 203. Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, β' έκδοση, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 88 και 99. Amélie Mummendey, «Ξένοι στο κάτοπιτρο των κοινωνικών προκαταλήψεων», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 202.

2. Για τα σχολικά εγχειρίδια, βλ. Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα, *όπ. παρ.* και Χριστίνα Κουλούρη, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τόμ. 18, σελ. 143-156. Για την έννοια της κοινωνικής κατασκευής δεξ Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά Β'*, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, εκδ. Νήσος, 1996, σελ. 198.

3. Λίνα Βεντούρα, «Τα βιβλία γεωγραφίας: αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 441

4. Βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, «Ευρωκεντρικές κατασκευές», στο Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, *Επιστημονικό συμπόσιο: Έθνος-κράτος-εθνικισμός*, Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα, 1994, ιδιαίτερα σελ. 200-203.

5. Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα...», *όπ. παρ.*, σελ. 99 και Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, *όπ. παρ.*, σελ. 202 και 208.

6. Παναγιωτοπούλου Ρόη, «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεότυπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού Ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 89-90, 1996, σελ. 232-274.

7. Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα...», *όπ. παρ.*, σελ. 101.

8. *Όπ. παρ.*

9. Η παρατήρηση αυτή ανήκει στον G. Myrdal. Δες αναλυτικά Χρυσούλα Κωνσταντοπούλου, «Εισαγωγή: Αναφορά στην έννοια και στις όψεις των σύγχρονων αποκλεισμών», στο Χρυσούλα Κωνσταντοπούλου, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Δημήτρης Γερμανός και Θεόδωρος Οικονόμου (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999, σελ. 18-19.

10. Γιώργος Τσιάκαλος, *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σελ. 181 επόμε. και σελ. 231-236, καθώς και το

κείμενο του Χρήστου Μαχαιρίδη στις σελ. 89-97 του βιβλίου αυτού. Επίσης βλ. Αθανάσιος Γκότοβος, *Ρατσισμός: κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, 1996 και Αζίζι-Καλατζή, Αναστασία, Αθήνα Ζώνιου και Αναστασία Βλάχου, *Προκαταλήψεις και στερεότυπα: δημιουργία και αντιμετώπιση*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, χ.χ.

11. Helmut Moser, «Πολιτική εκπαίδευση», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 233-244.

12. Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση και επιμόρφωση εκπαιδευτικών», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 63, Απρίλιος - Ιούνιος 1997, σελ. 70-75. Το Τμήμα ονομάζεται σήμερα Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία (ΤΕΑΠΗ).

13. Thomas Kliche, «Προγράμματα για παρεμβάσεις ενάντια στην άκρα δεξιά», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 286-287.

14. *Όπ. παρ.*, σελ. 298-299.

15. Antony Giddens, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001.

16. Άννα Φραγκουδάκη, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση...», *όπ. παρ.*, σελ. 75.

17. Motto της έκθεσης φωτογραφιών από τη Θεσσαλονίκη των αρχών του αιώνα, Αρχείο Albert Kahn, στο Πολιτιστικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας, Θεσσαλονίκη, Πάσχα 2000.

Βιβλιογραφία

- Αζίζι-Καλατζή Αναστασία, Αθήνα Ζώνιου και Αναστασία Βλάχου, *Προκαταλήψεις και στερεότυπα: δημιουργία και αντιμετώπιση*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, χ.χ.
- Βεντούρα Λίνα, «Τα βιβλία γεωγραφίας: αντιφάσεις στο ανθρωπιστικό και εκσυγχρονιστικό μήνυμα», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 401-441.
- Γαλάνης Γιώργος Ν. και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία: σύγχρονες τάσεις στη διεθνή έρευνα*, μτφρ. Μάριος Δ. Νομικός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.
- Γεώργας Δημήτριος, *Κοινωνική ψυχολογία*, δύο τόμοι, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1990.
- Γκότοβος Αθανάσιος, *Ρατσισμός: κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Υπουργείο Εθνικής

- Παιδείας και Θρησκευμάτων (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης), Αθήνα, 1996.
- Giddens Antony, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001.
- Δραγώνα Θάλεια, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα (επιμ.), «Τι είν' η πατρίδα μας;», *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997, σελ. 72-105.
- Kliche Thomas, «Προγράμματα για παρεμβάσεις ενάντια στην άκρα δεξιά», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1999, σελ. 286-299.
- Κουλούρη Χριστίνα, «Φανατισμός, δογματισμός, συγκρότηση ταυτότητας: μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων*, τόμ. 18, 1996, σελ. 143-156.
- Κωνσταντοπούλου Χρυσούλα, Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, Δημήτρης Γερμανός και Θεόδωρος Οικονόμου (επιμ.), «*Εμείς*» και οι «*άλλοι*»: αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999.
- Moser Helmut, «Πολιτική εκπαίδευση», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία: σύγχρονες τάσεις στη διεθνή έρευνα*, μτφρ. Μάριος Δ. Νομικός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 233-244.
- Mummendey Anelie, «Ξένοι στο κάτοπτρο των κοινωνικών προκαταλήψεων», στο Γιώργος Ν. Γαλάνης και Helmut Moser (επιμ.), *Εισαγωγή στην πολιτική ψυχολογία: σύγχρονες τάσεις στη διεθνή έρευνα*, μτφρ. Μάριος Δ. Νομικός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 197-210.
- Παναγιωτοπούλου Ρόη, «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεότυπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού Ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 89-90, 1996, σελ. 232-274.
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά Β'*, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου και εκδ. Νήσος, 1996, σελ. 197-216.
- Πεσμαζόγλου Στέφανος, «Ευρωκεντρικές κατασκευές» στο Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, *Επιστημονικό συμπόσιο: Έθνος-κράτος-εθνικισμός*, Εταιρεία Σπουδών, Αθήνα, 1994, σελ. 179-203.
- Τσιάκαλος Γιώργος, *Οδηγός αντιρατσιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Φραγκουδάκη Άννα, Θάλεια Δραγώνα και Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών: η περιγραφή μιας εμπειρίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 63, Απρίλιος - Ιούνιος 1997, σελ. 70-75.

Οι τόποι ως ιστορικοπολιτισμικά αντιπαραδείγματα και ως σύμβολα κοινωνικών ορίων: Σπιναλόγκα και Λέρος

Μανώλης Τζανάκης* και Μάνος Σαββάκης**

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιδιώκουμε να στοχαστούμε θεωρητικά και να θεμελιώσουμε εμπειρικά την έννοια του τόπου ως συμβόλου κοινωνικών ορίων και ως πολιτισμικά διαμεσολαβημένου ιστορικοκοινωνικού αντιπαραδείγματος. Εξετάζονται δυο συγκεκριμένοι διακεκριμένοι τόποι (Σπιναλόγκα, Λέρος), ως αντεστραμμένοι παραδειγματικοί τόποι, δηλαδή ως σημαντικές περιοχές, οι οποίες συνδέθηκαν με αρνητικές κοινωνικές σημασιοδοτήσεις. Αυτοί οι χώροι υλικοποίησαν και εν πολλοίς συνεχίζουν να μετουσιώνουν κοινωνικούς μηχανισμούς που εγχαράσσουν όρια και κοινωνικές διακρίσεις. Η ανάλυση εστιάζεται στα εγχειρήματα διαχείρισης αυτών των τόπων στο πλαίσιο μιας γενικής προβληματικοποίησης του στιγματογόνου παρελθόντος τους, διαδικασία που αναδεικνύει την εμπλοκή τους στην παραγωγή αντεστραμμένων εικόνων της υγείας και της κανονικότητας.

Η σκιά που τυλίγει τούτα τα γεγονότα, η ντροπή και η αηδία που εμπνέουν, απομακρύνουν ανέκαθεν από πάνω τους τα βλέμματα των ερευνητών (...). Η ουσία δεν βρίσκεται σε αυτούς τους ενδοασμούς, στον μοραλισμό που προδίνουν ή στην υποκρισία που μπορεί να κρύβουν, αλλά στην αναγνωρισμένη αναγκαιότητα ότι πρέπει να ξεπεραστούν.

M. Foucault, 1978, σελ. 35

* Διδάκτορας Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Υποψήφιος Διδάκτορας Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Θεωρητικοί αναστοχασμοί: διακεκριμένοι τόποι, παραδειγματικοί τόποι και τόποι-σύμβολα κοινωνικών ορίων

Στο παρόν άρθρο συζητάμε την έννοια του τόπου ως συμβόλου κοινωνικών ορίων και ως πολιτισμικά διαμεσολαβημένου ιστορικοκοινωνικού αντιπαραδείγματος¹. Σε σχέση με αυτές τις θεωρητικές έννοιες χρησιμοποιούμε πρωτογενές εμπειρικό υλικό, το οποίο προέρχεται από δυο συγκεκριμένα ερευνητικά πεδία (Σπιναλόγκα, Λέρος). Όπως θα δείξουμε, αυτά τα ερευνητικά πεδία φαίνεται να διατηρούν, παρά τις όποιες διαφορές τους, ορισμένες αναλογίες και συγγένειες. Στο παρόν άρθρο, η Σπιναλόγκα και η Λέρος κατανοούνται ως διακεκριμένοι τόποι και ως αντεστραμμένοι παραδειγματικοί τόποι, δηλαδή ως σημαντικοί τόποι που έχουν φορτιστεί αρνητικά στην κοινωνική μνήμη. Η Σπιναλόγκα και η Λέρος, καθεμία με το δικό της ιδιαίτερο τρόπο, υπέθαλψαν κοινωνικές πρακτικές που εγχαράσσουν φυσικά και συμβολικά όρια και εγκαθιστούν κοινωνικές διακρίσεις. Τα δυο αυτά νησιά είναι επιπλέον συνδεδεμένα με πρακτικές κοινωνικής απομόνωσης και αποκλεισμού και με τεχνικές δημιουργίας νέων ιστορικών υποκειμενικότητων. Η ανάλυση επικεντρώνεται στις προσπάθειες διαχείρισης αυτών των τόπων στο πλαίσιο εγχειρημάτων προβληματικοποίησης² του αρνητικού παρελθόντος τους.

Η έννοια του διακεκριμένου τόπου³ αναφέρεται σε τοποθεσίες οι οποίες συνδέονται με αξιοσημείωτες στιγμές ή περιόδους της ιστορίας μιας συλλογικότητας, εμπεριέχοντας την ίδια στιγμή κανονιστικά προτάγματα, τα οποία διανοίγουν τους κοινωνικούς ορίζοντες, κατευθύνουν τη συλλογική μοίρα προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις και αντλούν διδάγματα από το παρελθόν. Οι διακεκριμένοι τόποι είναι αξιοθέατα που διαθέτουν μια αξιοσημείωτη ικανότητα να κινητοποιούν το συλλογικό φαντασιακό, να διαμεσολαβούν το παρόν και να ανασηματοδοτούν το μέλλον, στη βάση επιλεκτικών αναγνώσεων παρελθοντικών διχοτομιών και μελλοντικών προσδοκιών. Επίσης, πολύ συχνά μοιάζουν να διαθέτουν μια αξιοσημείωτη κοινωνική πολυλειτουργικότητα καθώς χρησιμοποιούνται ως αποθέματα της ιστορικής μνήμης.

Σχηματικά, οι βασικές τους λειτουργίες θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι είναι οι εξής:

- a) Συνδέουν το παρελθόν με το παρόν διαπλέκοντας διαφορετικές χρονικότητες⁴.

- β) Συνδέουν καθολικότητα και μοναδικότητα.
- γ) Υλικοποιούν και υποστασιοποιούν τη συλλογική μνήμη.
- δ) Συνδέουν συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους με μοντέλα παρέμβασης και κοινωνικής δράσης⁵.

Ένας ιδιαίτερος τύπος διακεκριμένου τόπου είναι ο παραδειγματικός τόπος⁶ (*lieu exemplaire*). Με την έννοια αυτή εννοούμε ένα χώρο στον οποίο έλαβαν χώρα πρωτόγνωρα γεγονότα, σημαντικά για την ιστορία μιας συλλογικότητας, τα οποία θεωρούνται από την κοινή λογική ως άξια να μιμηθούν, δηλαδή ως παραδείγματα προς μίμηση. Για το λόγο αυτό κατέχουν μια εξέχουσα θέση στην κοινωνική μνήμη, υποστασιοποιώντας τη συλλογική ιστορική εμπειρία και συγκροτώντας κοινές εννοιολογικές προσλαμβάνουσες. Τέτοια μέρη σύμβολα είναι για παράδειγμα το Πολυτεχνείο, ο Γοργοπόταμος ή το Αρκάδι, η απλή αναφορά των οποίων κινητοποιεί τη σκέψη προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις και αναπαριστά ταυτόχρονα σημαντικές στιγμές της συλλογικότητας⁷. Οι παραδειγματικοί τόποι είναι εξέχοντα μνημεία, τα οποία αξίζει τον κόπο και οφείλουμε να θυμόμαστε⁸. Ο θεμελιώδης όμως χαρακτήρας τους αφορά τη σύνδεσή τους με μοντέλα δράσης και με την απεικόνιση ενός γενικού και αφηρημένου κανόνα. Ο παραδειγματικός τόπος αποτελεί την κορύφωση μιας διαδικασίας, της οποίας γίνεται ο μάρτυρας. Αποκτά, έτσι, ένα εννοιολογικό και ένα κανονιστικό περιεχόμενο. Από τη μια μεριά, λειτουργεί ως συμπύκνωση και ως αφαίρεση, δηλαδή ως μια έννοια που ανασυγκροτεί μια κοινωνική διαδικασία. Από την άλλη μεριά, αποκτά μια προτρεπτική ισχύ καθώς συμβάλει στην καθ-ιέρωση και στην καθ-αγίαση συγκεκριμένων τύπων δράσης. Οι δύο αυτές διαστάσεις του παραδειγματικού τόπου, η εννοιακή και η κανονιστική, συντείνουν σε μια ιστορική αποτελεσματικότητα, δηλαδή στην ικανότητα για νέες ερμηνείες, οι οποίες εμπεριέχουν νόημα και παρέχουν κίνητρα για δράση.

Παραδειγματικοί τόποι είναι επίσης γεωγραφικές περιοχές: μια χώρα, μια περιοχή, μια πόλη, μια γειτονιά, ένα οίκημα κ.λπ., που συνδέονται με βιωμένες εμπειρίες που χαρακτηρίζονται ως πρωτόγνωρες και με γεγονότα που ανασυγκροτούνται ως μοναδικά και ως τέτοια αξιομνημόνευτα, πάντοτε υπό ένα συγκεκριμένο πρίσμα, στο εσωτερικό μιας ορισμένης συλλογικότητας⁹. Η αναφορά σε αυτές τις εμπειρίες λειτουργεί νομιμοποιητικά καθώς τείνει να δικαιολογήσει δράσεις και τύπους αντιμετώπισης κοινωνικών ζητημάτων στο παρόν¹⁰, αντλώντας επιχειρήματα από ένα πολλαπλώς διαμεσολαβημένο -και για το λόγο αυτό, υπό συνεχή

απειλή αίρεσης, επαναδιαπραγμάτευσης ή και άρνησης- ορίζοντα ερμηνειών και συμβολικών συγκρούσεων. Μια συνεχής και αέναη εργασία-διαδικασία ανάδειξης, διαχείρισης, προσαρμογής και επαν-ονομασίας λαμβάνει χώρα¹¹.

Το ενδιαφέρον στο παρόν άρθρο εστιάζεται στους τρόπους αντιπαραδείγματα, δηλαδή στους παραδειγματικούς τρόπους με αρνητική σημασία. Τέτοιες περιοχές είναι οι χώροι εξορίας, όπως τα νησιά της Μακρονήσου, της Γυάρου, του Αϊ-Στράτη και της Ικαρίας, τα μέρη απομόνωσης, όπως τα λεπροκομεία κατά το μεσαίωνα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα ως και το τέλος της δεκαετίας του 1950 και οι θεσμοί εγκλεισμού, όπως τα ψυχιατρικά άσυλα. Στην παρούσα εργασία, προτείνουμε την έννοια του τόπου-συμβόλου κοινωνικών ορίων ως εκείνου του κοινωνικού τόπου-αντιπαραδείγμα, ο οποίος διαθέτει μια ιδιαίτερη κοινωνική λειτουργικότητα η οποία συνίσταται στην παραγωγή διχοτομιών και διακρίσεων που αφορούν το κανονικό και το μη κανονικό, το ομαλό και το ανώμαλο, το υγιές και το παθολογικό, το ηθικά δέον και το ηθικά επιλήψιμο-κολάσιμο. Συνήθως υπάρχει μια γεωγραφική απομόνωση αυτών των χώρων, οι οποίοι πολύ συχνά συνδέονται με ιδρύματα, η λειτουργία των οποίων συνάδει οργανικά με την εγχάραξη και τη διαχείριση κοινωνικών ορίων. Τις περισσότερες φορές οι χώροι αυτοί βρίσκονται –ή κυριολεκτικά και μεταφορικά δημιουργούνται– έξω από τα οικιστικά κέντρα, στις παρυφές των πόλεων. Πολύ συχνά πρόκειται για νησιά ή για τοποθεσίες που δύσκολα προσεγγίζονται και δύσκολα ανοίγουν τις πόρτες τους σε «οποιοδήποτε δεν έχει κάποια συγκεκριμένη και σαφώς οριοθετημένη, συνηθέστατα βάση οργανογράμματος, εργασία, ιδιότητα ή αρμοδιότητα εκεί».

Η ιδιαίτερη αυτή κατηγορία αντιπαραδειγματικών τρόπων διαθέτει, ως τέτοια, ένα είδος «εννοιακής λειτουργικότητας» καθόσον διανοίγει τη σκέψη προς ορισμένες κατευθύνσεις, παρέχοντας έναν ερμηνευτικό ορίζοντα και μια μορφή θέασης του κοινωνικού. Τα πεδία, τα οποία στην παρούσα μελέτη επιλέχθηκαν να μελετηθούν, παραπέμπουν σε αντιθετικά και διαιρετικά κατηγορικά δίπολα του τύπου ομαλό/σε αντιθετικά και μη ομαλό/ασθένεια. Οι ταξινομητικές αυτές κατηγορίες ορίζουν, ή τουλάχιστον προσπαθούν να περιχαρακώσουν, διακριτούς κοινωνικούς κόσμους και καθιερώνουν αρνητικά τα άτομα στα οποία αναφέρονται¹². Η κοινωνική λειτουργικότητα αυτών των περιοχών μεταβάλλεται στο βαθμό που οι κοινωνικές διαιρέσεις με τις οποίες συνάδουν τροποποιούνται. Κατά συνέπεια, μετασχηματίζονται και μεταμορφώνο-

νται κατά τη διάρκεια της ιστορικοπολιτισμικής τους διαδρομής, οδηγώντας σε επιλεκτικές αρνήσεις της εικόνας και του εαυτού τους.

Έτσι, παρατηρούνται μεταστροφές στη χρήση αυτών των τόπων, που τους μετασχηματίζουν σε μνημεία, σε τόπους ενθύμησης «εγκλημάτων και ντροπής», σε σύμβολα λοξοδρομήσεων και παραχαράξεων συλλογικών ευθυνών και σε μηχανισμούς παραγωγής ενοχών, οι οποίες αφορούν το βιωμένο, ζωντανό και επίκαιρο παρελθόν και όχι τη μουσειακή του αναβίωση¹³. Αυτή όμως η επαναπροσέγγιση και τα εγχειρήματα επανεξέτασης αποτελούν κατ' ουσία μια μεταγραφή του εννοιολογικού τους περιεχομένου σε έναν παροντικό ορίζοντα κατανόησης του στιγματογενούς παρελθόντος τους. Το νέο παράδειγμα κανονικότητας, στο οποίο αρμόζουν άλλου τύπου διαιρέσεις, δεν μπορεί να εγκαταστήσει τους μηχανισμούς παραγωγής του παρά μόνο στο βαθμό που θα επιλύσει το ζήτημα των πεπαλαιωμένων πια μηχανισμών παραγωγής εικόνων της μη κανονικότητας. Η επαναδιαπραγμάτευση αυτή είναι καθοριστικής σημασίας –θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι κρίσιμη και αναγκαία– και δε σχετίζεται αποκλειστικά με μια μουσειακή-εκθεσιακή διευθέτηση των εκκρεμοτήτων του παρελθόντος¹⁴. Οι νέες κοινωνικές μεθόριοι απαιτούν τους οικείους μηχανισμούς παραγωγής τους και αυτοί για να δημιουργηθούν και, κυρίως, για να νομιμοποιηθούν, προϋποθέτουν την υπέρβαση των «παραδοσιακών» μηχανισμών. Για να επιτευχθεί αυτή η υπέρβαση υπάρχουν πολλοί τρόποι: η καταγγελία, η μνημειοποίηση ή η μετάλλαξη, ώστε το εγχείρημα ανάδειξης του καινούργιου να είναι συμβατό με το συγχρονικό ορίζοντα κατανόησης της κανονικότητας και ομόλογο με τους συμβολικούς μηχανισμούς παραγωγής της.

2. Δύο περιπτώσεις εμπειρικής θεμελίωσης: Σπιναλόγκα και Λέρος

Στη συνέχεια ακολουθεί η συζήτηση δυο «τόπων συμβόλων κοινωνικών ορίων»¹⁵. Ο πρώτος, η Σπιναλόγκα, έκλεισε τον Ιούλιο του 1957 και έχει μετασηματιστεί σε πολιτισμικό μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς και χώρο επίσκεψης και ο δεύτερος, η Λέρος, έχει παραμείνει σε λειτουργία ως σύμβολο αλλαγής και αντίστιξης του εαυτού της και ως ανθρωπιστική υπέρβαση της μορφής και

του περιεχομένου που προηγουμένως συμβόλιζε. Αναφερόμαστε, βέβαια, όχι στις ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές ή στα νησιά, αλλά όσον αφορά τη Λέρο στο ψυχιατρικό άσυλο και όσον αφορά τη Σπιναλόγκα στο Λεπροκομείο. Ωστόσο, και τα δυο νησιά συνδέονται ανεξίτηλα και οριστικά με τα αντίστοιχα ιδρύματα και αποτελούν πλέον ενιαίο σύμβολο και συμπαγή εικόνα, η οποία καταδεικνύει τις πύλες που τώρα, ή παλιότερα, οδήγησαν -στη μεθόριο της επικράτειας του ομαλού- συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Ένα βασικό χαρακτηριστικό αυτών των περιοχών είναι η «από-τοπικοποίηση τους», δηλαδή η μεταγραφή τους σε ένα άλλο εννοιακό πλαίσιο. Το ζήτημα που τίθεται είναι ποιες διαδικασίες διαμεσολαβούν αυτή τη μετάβαση από το τοπικό-μοναδικό στο καθολικό-εννοιακό. «Νοσηλεύτηκε στη Λέρο» συνεπώς έχει περάσει επέκεινα του κανονικού, του ομαλού, του φυσιολογικού, εν ολίγοις, του μη-ανθρώπινου. «Ήταν στη Σπιναλόγκα», άρα φέρει το ορατό ή μη ορατό, πάντως υπαρκτό, στίγμα μιας συγκεκριμένης ασθένειας και είναι οριστικά φορέας μιας «μιαρής επικινδυνότητας», η οποία απειλεί να διαφύγει από το σώμα και να απλωθεί στις ψυχές.

Αυτό που ενοποιεί αυτές τις δυο περιοχές που επιλέξαμε να διαπραγματευτούμε, είναι κυρίως πως βρίσκονται, ή έχουν βρεθεί κατά το παρελθόν, στο επίκεντρο μιας διαδικασίας προβληματικοποίησης του τρόπου με τον οποίο οριοθετούνται οι κοινωνικές μεθόριοι. Τόσο η Σπιναλόγκα όσο και η Λέρος έχουν γίνει τόποι καταγγελίας του εγκλεισμού και μνημεία κατάδειξης της «απάνθρωπης» μεταχείρισης ανθρώπων στους οποίους χαρακτήκε το ανεξίτηλο σημάδι-στίγμα του περάσματος επέκεινα της κοινωνικής μεθόριου της υγείας-φυσιολογικότητας. Αυτή ακριβώς η ιδιότητά τους τίθεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Τα δυο νησιά δεν είναι πια τόποι αντιπαραδείγματα με τη μονοσήμαντη έννοια πως συνδέονται με κοινωνικές οριοθετήσεις και με παραγωγή αντιστραμμένων εικόνων του ομαλού αλλά, παραδόξως, αποκτούν ξανά μια νέα αρνητικότητα μέσω της καταγγελίας, της κατάδειξης της αρνητικότητάς τους και του σκανδάλου που προκάλεσαν. Είναι ακριβώς αυτή η διπλή ιδιότητά τους ως τόποι στιγματογενείς και την ίδια στιγμή ως τόποι στιγματισμένοι, δηλαδή μέρη-στόχοι καταγγελιών που αποσκοπούν στην κατάδειξη ορισμένων όψεων της αρνητικής κοινωνικής λειτουργικότητάς τους και ορισμένων χαρακτηριστικών της διαδικασίας που τους παρήγαγε.

3. Ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας

Εξετάζοντας εμπειρικά τη Σπιναλόγκα και τη Λέρο ως κοινωνικά πεδία αντίστιξης και αναστροφής, δίνουμε έμφαση στη χρησιμοποίηση τους ως προς την ανάπτυξη φυσικών και συμβολικών ορίων μεταξύ του ομαλού και του ανώμαλου, μεταξύ του υγιούς και του παθολογικού και μεταξύ του κανονικού και του μη κανονικού. Επίσης, τονίζουμε την ιστορική μεταβολή της ερμηνευτικής τους προσέγγισης και των διαφορετικών χρήσεών τους. Επιχειρούμε στο παρόν άρθρο να εξετάσουμε δύο διαφορετικές εμπειρικές περιπτώσεις, στη βάση μιας κοινής θεωρητικής υπόθεσης εργασίας. Αυτή η οπτική φιλοδοξεί να ιστορικοποιήσει τη Σπιναλόγκα και τη Λέρο και να πολιτικοποιήσει¹⁶ τις προσλαμβάνουσες με τις οποίες ανασυγκροτούνται. Η θεωρητική υπόθεση εργασίας θα μπορούσε να σχηματοποιηθεί ως εξής: Ένας τόπος-σύμβολο κοινωνικών ορίων λειτουργεί ως μηχανισμός οριοθέτησης κοινωνικών μεθορίων μέσω της παραγωγής αντεστραμμένων εικόνων της κανονικότητας, δηλαδή εγκαθιδρύοντας το ιδιαίτερο αυτό είδος διακρίσεων που διαχωρίζει, στη συγκεκριμένη περίπτωση, την υγεία από την ασθένεια και τη φυσιολογικότητα από τη μη φυσιολογικότητα. Η καταγγελία ή τα ποικίλα εγχειρήματα υπέρβασης-διαχείρισης του στιγματογενούς χαρακτήρα των τόπων αυτών εντάσσονται σε μια διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης του τρόπου παραγωγής των οριοθετήσεων μεταξύ του ομαλού και του μη ομαλού. Αυτή η διαδικασία, όπως θα αναλύσουμε, αποτελεί αναγκαία συνθήκη προκειμένου ο παροντικός ορίζοντας κατανόησης της κανονικότητας να επιλύσει τους λογαριασμούς του με το παρελθόν και να νομιμοποιήσει τους νέους μηχανισμούς παραγωγής κοινωνικών μεθορίων.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε το ακριβές εννοιολογικό περιεχόμενο, το οποίο εμπεριέχουν τα υπό πραγμάτευση πεδία. Τίθεται το ερώτημα πώς αυτό το περιεχόμενο διασυνδέεται και αλληλοϋφάινεται με πρακτικές του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος και ποιες είναι αυτές. Επίσης, αναζητούνται οι ερμηνευτικοί ορίζοντες με τους οποίους συνδιαλέγεται αυτό το εννοιολογικό περιεχόμενο, καθώς και ποιες διαμάχες αναδεικνύονται αναφορικά με αυτό. Εξετάζεται πώς οι διαμάχες αυτές διασταυρώνονται με τις μεταβολές στις χρήσεις των χώρων, έναντι ακριβώς αυτού του θεμελιώδους χαρακτήρα τους, δηλαδή της εγκαθίδρυσης μηχανισμών εγχάραξης/ανάδειξης των διακρίσεων και της θέσπισης των ορίων. Στη βάση της συζήτησης του εμπειρικού υλι-

κού τίθενται επιμέρους ερωτήματα. Πώς συγκροτούνται ως μορφή και ως περιεχόμενο οι αφηγήσεις ζωής; Τι άρρητα στοιχεία ενυπάρχουν ως «γενετικές δομές» που αντιστοιχούν ή αντιτίθενται στις γραμματικές και το συντακτικό των μορφών ζωής των κοινωνικών κόσμων που περιγράφονται; Τι πολιτισμικές και κοινωνικές χρησικότητες εξυπηρετεί η ανάδειξη και η αλλαγή των περιεχομένων αυτών των τόπων; Εν τέλει, πώς, επιλεκτικά, «ξαναγράφεται» η ιστορία των εν λόγω τόπων στο εσωτερικό μιας συμβολικής διαμάχης, η οποία αφορά την οριοθέτηση της κανονικότητας;

4. Σπιναλόγκα: ιστορικές διαδρομές και μετασχηματισμοί ερμηνείας

4.1. Ιστορική αναδρομή: Ο τόπος ως χρονική αλληλουχία

Η Σπιναλόγκα είναι ένα μικρό και βραχώδες νησί, το οποίο βρίσκεται απέναντι από την πόλη του Αγίου Νικολάου στην Κρήτη. Κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας, οι Ενετοί έχτισαν εκεί ένα επιβλητικό κάστρο ανοικοδομώντας το αρχαίο που υπήρχε ήδη και περιμετρικές οχυρώσεις και χρησιμοποίησαν το νησί, το οποίο γνώρισε σημαντική οικονομική άνθηση και ευημερία. Το 1715 το νησί πέρασε στην κατοχή των Τούρκων, οι οποίοι το χρησιμοποίησαν ως φυλακή για τους Κρήτες επαναστάτες. Κατά τη περίοδο της Τουρκοκρατίας, η Σπιναλόγκα αποτέλεσε σπουδαίο καταφύγιο για τους Τούρκους σε κάθε Κρητική επανάσταση. Στην απογραφή του 1834 στο νησί κατοικούσαν 80 Τούρκικες οικογένειες ενώ στην απογραφή του 1881 ο πληθυσμός ανέρχονταν στους 1111 Τούρκους και αποτελούσε ξεχωριστό δήμο¹⁷. Οι Τούρκοι εγκατέλειψαν οριστικά το νησί το 1903 με την έναρξη της λειτουργίας του Λεπροκομείου. Το 1901, η Κρητική πολιτεία, με το νόμο 375 «Περί Απομονώσεως των Λεπρών»¹⁸ (9 Ιουλίου 1901) θέσπισε και προώθησε νομικά την απομόνωση των λεπρών¹⁹. Κατά την περίοδο της Κρητικής Αυτονομίας (1900-1913) ιδρύθηκε το Λεπροκομείο (1903) μετά από διάταγμα της νεοσύστατης τότε Κρητικής Πολιτείας²⁰. Ο νόμος 463 «Περί Εγκαταστάσεως των εν Κρήτη Λεπρών»²¹ (30 Μαΐου 1903) όριζε τη Σπιναλόγκα ως τόπο εγκατάστασης των λεπρών.

Τον Ιούλιο του 1957 το Λεπροκομείο Σπιναλόγκας τερμάτισε τη λειτουργία του μετά την ανακάλυψη του φαρμάκου για τη λέ-

πρα-που εν τω μεταξύ, έχοντας γίνει αντικείμενο συστηματικής επιστημονικής μελέτης από την ιατρική επιστήμη, μετονομάστηκε νόσος του Hansen – και την εφαρμογή κατάλληλων θεραπειών. «Οι λεπροί πήραν εξιτήριο και τους επιτράπηκε να επιστρέψουν στις οικογένειές τους αφού κατατάχθηκαν σε τρεις κατηγορίες: α) τους ακίνδυνους που αφέθηκαν αμέσως ελεύθεροι με εξιτήριο, β) τους αρνητικούς που επίσης αφέθηκαν ελεύθεροι με την υποχρέωση ετήσιων ιατρικών εξετάσεων και γ) εκείνους που μεταφέρθηκαν στην Αγία Βαρβάρα για καλύτερη νοσηλεία και διατροφή»²². Περίπου είκοσι από αυτούς, οι οποίοι διατηρούσαν σοβαρές σωματικές βλάβες, μεταφέρθηκαν στον Αντιλεπρικό Σταθμό Αθηνών, στο Νοσοκομείο «Αγία Βαρβάρα».

Μετά το κλείσιμο του Λεπροκομείου το νησί ερήμωσε και η κοινότητα που ζούσε απέναντι αναγκάστηκε λόγω οικονομικής δυσπραγίας να ζητήσει από την πολιτεία την «επαναλειτουργία του χώρου είτε ως Ναυτική Βάση, είτε ως άλλου Ιδρύματος, είτε ως Ιχθυοτροφείου μιας και έχει ωραίο κλίμα και προνομιακή θέα»²³. Ο Υπουργός Υγείας υποσχέθηκε σε τοπικούς παράγοντες πως «η Σπιναλόγκα θα φιλοξενήσει άλλο υγειονομικό σταθμό με 500 ασθενείς και έτσι και τα κτίρια του Λεπροκομείου δεν θα παραμείνουν σε αχρηστία με κίνδυνο να καταρρεύσουν και η περιοχή θα ανακουφιστεί οικονομικά»²⁴. Οι προσπάθειες αυτές τελικά δεν καρποφόρησαν και έτσι η Σπιναλόγκα ερήμωσε μέχρι τη δεκαετία του 1980. Μετά το 1985 ξεκίνησαν σταδιακά οι προσπάθειες αξιοποίησης του νησιού και μετατροπής του σε πολιτιστικό κέντρο-μνημείο με αποκορύφωμα τα έργα ανάπλασης και αποκατάστασης του φρουρίου και των οχυρώσεων, τα οποία εκτελέστηκαν την περίοδο 1996-2000 με Ευρωπαϊκή χρηματοδότηση. Στο πλαίσιο αυτών των δράσεων εγγράφεται και η διεξαγωγή θεατρικών παραστάσεων, εκθέσεων, μουσικών εκδηλώσεων και άλλων πολιτισμικών δραστηριοτήτων με ελάχιστες ή ανύπαρκτες αναφορές στην περίοδο του Λεπροκομείου ή με αναφορές που τονίζουν την αθλιότητα και την ντροπή εκείνης της περιόδου, χαρακτηρίζοντας την ως «το αίσχος της Σπιναλόγκας»²⁵. Η Σπιναλόγκα εντάχθηκε στα σχέδια ανάπτυξης και προβολής του ιστορικού πλούτου και της κληρονομιάς της Ανατολικής Κρήτης με θεματικούς άξονες και προτεραιότητες που δεν περιλάμβαναν, τουλάχιστον όχι ως απολύτως απαραίτητες ή αναγκαίες, την ανάδειξη της ιστορίας του νησιού, μεταξύ άλλων και ως Λεπροκομείου.

Ο σκοπός της ανάλυσης που ακολουθεί είναι να καταδείξει πως η Σπιναλόγκα μπορεί να αλλάζει, αλλά η παραγωγή συμβολι-

κών ορίων παραμένει, έστω και εάν μετασχηματίζονται οι όροι και οι διαδικασίες συγκρότησής τους και τα περιεχόμενα των διαχωριζόμενων μερών. Η βασική προκαταρκτική παρατήρηση είναι πως η Σπιναλόγκα από σύμβολο ευημερίας αλλά και ξένης κυριαρχίας και κατοχής (Ενετοκρατία), γίνεται ορμητήριο αγώνων για την ανεξαρτησία και την ελευθερία (Τουρκοκρατία) και αργότερα σύμβολο «Δαντικής κόλασης» και συλλογικής ενοχής (Λεπροκομείο) για να μετατραπεί σταδιακά, με τη σύμφωνη γνώμη της τοπικής κοινότητας, των επαγγελματιών ειδικών επιστημόνων και των θεσμικών της εκπροσώπων, σε «αποκαθαρμένο-αποκατεστημένο μουσείο πολιτιστικής ιστορίας και σε φωτεινή κοιτίδα χρωμάτων και ζωής»²⁶. Μέσα από τις προσπάθειες αναστήλωσης του Ενετικού φρουρίου και ανάπτυξης του νησιού καταδεικνύεται πως η Σπιναλόγκα ως τόπος μελλοντικής πολιτισμικής σημασίας δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την επίλυση των συμβολικών, ή των όποιων άλλων, λογαριασμών της με το ιστορικό της παρελθόν και χωρίς τη διευθέτηση των «γκρίζων» και ουσιωδώς διαμφισβητούμενων περιοχών που τη στιγμάτισαν και την καθιέρωσαν ως χώρο εγκλεισμού και «συμβολικής ταφής»²⁷. Με άλλα λόγια, το εγχείρημα, το οποίο αφορά το μέλλον του νησιού ως τόπου που θέλει να καθιερώσει τον εαυτό του ως κάτι άλλο από αυτό που ήταν –και να προσδιοριστεί στη βάση της παραδοχής και της υπέρβασης της αρνητικότητας του παρελθόντος του– θα αμφισβητείται όσο το παρελθόν και εκείνοι που το έζησαν βιώνουν ακόμα λάθρα στο περιθώριο της ιστορίας.

4.2. Βιωμένες εμπειρίες και τοπικότητα

Οι ζωές, γράφει ο Bertaux, είναι ολότητες, αλλά κατακερματισμένες²⁸. Αναλογικά μπορούμε να πούμε πως και οι τόποι είναι ολότητες με πολυδιασπασμένη ιστορία, η οποία ερμηνεύει το παρελθόν, ανασυγκροτεί το παρόν και επηρεάζει το μέλλον. Η ιστορία των τόπων είναι παρούσα στις αφηγήσεις ζωής που σχετίζονται με αυτούς, δημιουργώντας ένα πολύχρωμο κοινωνικό υφαντό. Η κύρια μέριμνα της παρούσας ανάλυσης είναι να διερευνήσει πώς οι αφηγήσεις²⁹ ατόμων που συμμετείχαν ως κοινωνικά υποκείμενα-ενεργοί, δρώντες στην ιστορία ενός τόπου, τον αναπαριστούν και συνκατασκευάζουν τη σημασία του, μετέχοντας με αυτό τον τρόπο σε μια διττή συλλογική διαδικασία κατασκευής νοημάτων και σημασιών που αφορούν τη βιωμένη εμπειρία ως στιγματισμό, την τοπικότητα ως συλλογική ευθύνη και την ιστορικότητα τόπων και προσώπων ως ιστορικοπολιτισμική διαδικασία.

Από τις αφηγήσεις ζωής προκύπτει πως η Σπιναλόγκα περιγράφεται αντιφατικά και συγκρουόμενα ανάλογα με τη βιωμένη εμπειρία που ανακαλείται και ανάλογα με το πλαίσιο ένταξης των λεγόμενων, δηλαδή στη βάση δίπολων και διαχωρισμών, όπως π.χ. «εδώ νοσοκομείο, εκεί-συλλογικότητα», «εδώ ελευθερία, εκεί εγκλεισμός», «εδώ αυτοκαθορισμός, εκεί ετεροκαθορισμός», «εδώ επιστημονική φροντίδα, εκεί Λεπροκομείο», κ.λπ. Το παρακάτω απόσπασμα είναι χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο οι αφηγητές ανασυστήνουν την εμπειρία του νησιού ως τόπου εγκλεισμού.

«Πολύ καλά περνούσαμε παιδάκι μου εκεί πέρα αλλά δεν είχαμε γιατρούς. Εκεί τα πράγματα ήταν πιο ελεύθερα. Είμαι μοναχή εδω πέρα, θα ήθελα να μείνω εκεί και να υπάρχει και ένα νοσοκομείο. Δόξα τω θεώ καλά ήτανε, το μόνο πρόβλημα ήταν ότι δεν είχαμε γιατρούς³⁰.»

Η εμπειρία του νησιού αναδεικνύεται στις αφηγήσεις ζωής και χαρακτηρίζεται άλλοτε από θετικούς και άλλοτε από αρνητικούς προσδιορισμούς. Επιπλέον, διαμεσολαβεί τις βιογραφικές τροχιές των δρώντων τόσο σε συμβολικό όσο και σε πραγματικό-υλικό επίπεδο και στις τρεις διαστάσεις του χρόνου (παρελθόν, παρόν, μέλλον). Η Σπιναλόγκα προσλαμβάνεται τόσο ως χώρος φυλακής, εγκλεισμού, απομόνωσης και εξοστρακισμού όσο και ως μικρή κοινότητα με καθημερινή ζωή, οργάνωση και κανόνες. Η μια διάσταση εμπεριέχεται αξεδιάλυτα στην άλλη στο βαθμό που το νησί είναι και ταυτόχρονα βιώνεται και εσωτερικεύεται ως όριο και ως περιορισμένη δυνατότητα διαχείρισης αυτού του ορίου.

«Πολύ καλά ήτανε εκεί σαν χωριό ήτανε, φρέσκα ψάρια, φρέσκα κρέατα μας φέρνανε. Είχε μαγαζιά, είχε εκκλησία, ήτανε πολύ καλά». «Εκεί ήταν ξεραίλα, ήταν γύρω-γύρω θάλασσα δεν μπορούσες να πας πουθενά. Γύριζα γύρω-γύρω να βρω τρόπο να φύγω. Όταν πήγα εκεί τρελάθηκα, έκλαιγα, χτυπιόμουνα, σκοτωνόμουνα, έλεγα τα ίδια με αυτούς θα γίνω³¹.»

Η παρουσία στις αφηγήσεις ζωής ενός τόπου-μηχανισμού παραγωγής κοινωνικών ορίων είναι κυρίαρχη και παρούσα είτε σε αντιδιαστολή με ένα νέο τόπο-παράδειγμα, ο οποίος έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά και λογική, είτε ως σχετικά αυτόνομη βιωμένη εμπειρία. Στη δική μας περίπτωση, η εμπειρία του εγκλεισμού σε ένα συγκεκριμένο χώρο αποτελεί, στο πλαίσιο της αφήγησης ζωής, το μέτρο σύγκρισης όλων των εμπειριών του βίου.

«Εγώ όταν με πήγανε εκεί ήμουνα καλά, αφού λέγανε εσύ τι γυρεύεις εδω πέρα, μετά εδω με τις στενοχώριες και αυτά δες πως έγινα. Εκεί ο καθένας είχε το δωμάτιο του δεν κοιμόμασταν

μαζί, η ζωή ήτανε σα χωριό. Εδώ είμαι μόνη μου και γεμάτη στενοχώρια³².»

Η Σπιναλόγκα δεν παράγει όρια μονάχα όταν λειτουργεί το Λεπροκομείο αλλά και όταν κλείνει, έστω και με διαφορετικούς όρους, στο βαθμό που αντιδιαστέλλει και ορίζει νέους αποκλεισμούς και συσσωματώσεις στο εσωτερικό τόσο της ομάδας αυτών που παραμένουν εκεί, όσο και εκείνων που την εγκαταλείπουν.

«Υπήρχε στίγμα επειδή ήμασταν στο νησί, βέβαια ο κόσμος φοβότανε εκεί αλλά φοβότανε ακόμα και εδώ. Εδώ φοβότανε πιο πολύ νομίζω, εδώ μας φώναζαν Σπιναλογκίτες και μέναμε σε δικά μας σπίτια στα Καλύβια πιο πέρα από τους άλλους. Είχαμε τη δική μας ζωή³³.»

Η Σπιναλόγκα συγκροτεί μια «αντικειμενικά υπαρκτή πραγματικότητα» στο βαθμό που υπάρχει ανεξάρτητα από τις επιμέρους συμφωνίες, διαφωνίες ή ερμηνείες που προσφέρονται για αυτήν και στο βαθμό που υλικοποιείται ως εξωτερικός καταναγκασμός ανεξάρτητα από τη θέληση εκείνων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διέμεναν εκεί ή αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν.

«Δεν είχαμε ιδέα πως κάποτε θα φεύγαμε, πως θα βγαίναμε έξω, λέγαμε εδώ θα πεθάνουμε. Όταν έκλεισε δέκα – δέκα μας εξετάζανε οι γιατροί και μας δίνανε εξιτήριο³⁴.

Σιγά-σιγά με τα καράβια ερχόμαστε, δεν ήρθαμε όλοι μαζί, λίγους-λίγους μας φέρνανε. Όταν βγήκε διαταγή φύγαμε³⁵.»

Το νησί συγκροτεί μια κοινότητα ασθενών με τη δική της υλικότητα στο βαθμό που παρουσιάζεται και ανακαλείται στις αφηγήσεις ζωής ως το μέρος μέσα στο οποίο αναπτύσσεται και εγκαθιδρύεται η συλλογικότητα και στο βαθμό που είναι ο χώρος στον οποίο οι αφηγητές νιώθουν να ανήκουν και να αναγνωρίζουν τον εαυτό τους σε ένα «συλλογικό εμείς», το οποίο είναι διακριτό από το «συλλογικό εμείς των άλλων» και υπακούει στους δικούς του όρους σύστασης και αναπαραγωγής.

«Είχαμε καλές σχέσεις μεταξύ μας, είχαμε ξύλινα σπίτια, κάναμε γλέντια, χορούς, βαφτίζαμε παιδιά, σα να ήμασταν χωριανοί καθημεριζόμαστε. Ήμασταν αγαπημένοι, πηγαίναμε υποδεχόμαστε τους καινούργιους, καλά τα πηγαίναμε³⁶.»

Η Σπιναλόγκα περιγράφεται ως το σημαντικό «βιογραφικό εκεί», δηλαδή ως μια κεντρική βιωμένη εμπειρία της παρελθούσας αλλά όχι ξεχασμένης, βιογραφικής τροχιάς. Η ενεργοποίηση της μνήμης του παρελθόντος ερμηνεύει εκ νέου τον τόπο ως θεσμική επιβολή, ως «βιογραφική ρήξη» και ως «εκ νέου βιογραφική συγκρότηση» στους επόμενους σταθμούς της βιογραφίας.

«Εδώ έπρεπε να ξεκινήσουμε από την αρχή. Να ξαναστεριώσουμε, να ξαναφτιάξουμε τη κοινότητα, αλλά έχουμε μείνει πολύ λίγοι. Όταν βγήκε η διαταγή να φύγουμε άλλοι έκλαιγαν άλλοι ήθελαν να πέσουν στη θάλασσα, άλλοι φωνάζανε, άλλοι γελούσανε και πανηγυρίζανε. Εδώ είμαστε μόνοι μας παιδί μου³⁷.»

Στις αφηγήσεις ζωής οι ασθενείς χρησιμοποιούν το νησί και τις ιδιαιτερότητές του για να σχηματίσουν μια ταυτότητα, την οποία αντιπαραβάλλουν με τους μη-κατοίκους του. Οι μη-κάτοικοι, με τη σειρά τους, χρησιμοποιούν το χώρο-σύμβολο για να εννοιολογήσουν και να οριοθετήσουν τις δικές τους στρατηγικές δράσης. Οι αφηγήσεις που αρθρώνονται γύρω από και δια μέσω του τόπου βριθουν από εντολές, γνώμες, συμβουλές, ερμηνευτικά σχήματα και σχέδια για το μέλλον. Η μετακίνηση των ασθενών από τη Σπιναλόγκα σε ένα, γεωγραφικά και κοινωνικά, νέο τόπο εγκλεισμού³⁸, ο οποίος λειτουργεί περισσότερο στη βάση μιας πιο σύγχρονης αντίληψης για την ασθένεια, δημιουργεί μια νέα πραγματικότητα με ριζικά άλλες απαιτήσεις³⁹, κανόνες και στοχοθεσίες χωρο-χρονικής και πολιτισμικής τάξεως.

Η δόμηση των βιογραφικών διηγήσεων γύρω από διωνυμικά διαζεύγματα-σχήματα του τύπου «εκεί-εδώ» και «τότε-τώρα» τέμνει τις βιογραφικές διήγησεις ανάμεσα στο χρονικό διάστημα πριν και στο χρονικό διάστημα μετά τη μεταφορά από τη Σπιναλόγκα. Επίσης, υπογραμμίζει πόσο δραματικά βιώνεται το πέρασμα από τη φάση μιας «σχετικά αυτόνομης» ικανότητας για δράση και διαχείρισης του εγκλεισμού, στη φάση ενός σχετικά ανελαστικού βιογραφικού επικαθορισμού. Η εμπειρία του εγκλεισμού στη Σπιναλόγκα ανακαλείται άλλοτε με νοσταλγία και ευχάριστα συναισθήματα και άλλοτε χαρακτηρίζεται ως η χειρότερη και ως η πλέον τραυματική εμπειρία του βίου, ακόμα και στο πλαίσιο της ίδιας αφήγησης ζωής. Όμως, όπως και εάν ανακαλείται αυτή η βιωμένη εμπειρία δεν παύει να αποτελεί το σταθερό μέτρο σύγκρισης του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον, τον αδιαμφισβήτητο πυλώνα προσανατολισμού στη νέα πραγματικότητα και την κατεξοχήν πηγή κοινωνικής γνώσης, στο πλαίσιο της οποίας όλες οι νέες στιγμές ερμηνεύονται και κατηγοριοποιούνται. Η Σπιναλόγκα ανασυγκροτείται και γίνεται ο «γενέθλιος τόπος», δηλαδή το κομβικό σημείο αναφοράς και ο τόπος μιας συνεχόμενης άφιξης, επίσκεψης, αναχώρησης και επιστροφής που γίνεται ταυτόχρονα και αδιάλειπτα αντικείμενο κριτικής, απώθησης, σιωπής και άρνησης, νοσταλγίας, μνήμης, θύμησης και εξιδανίκευσης.

«Δόξα τω θεώ καλά ήτανε εκεί πέρα.. Καθένας είχε τους δι-

κούς του, ψωνίζαμε, τρώγαμε, είχαμε κήπο, κολοκύθια, ντομάτες, ραδίκια, παπούλες, κότες, το μόνο πρόβλημα ήτανε ότι δεν είχαμε γιατρούς, ότι δεν παίρναμε άδειες, ότι μας ανάγκαζαν να μένουμε εκεί, ότι δε βλέπαμε τους εδικούς μας, τα σπίτια μας. Σα ζωντανοί νεκροί ήμαστε⁴⁰.»

Η αντίφαση στις αφηγήσεις ζωής μεταξύ ενός τόπου όπου ήταν πολύ καλά, αλλά δεν έχει γιατρούς τονίζει την επαναληπτικότητα και την ανάκληση της βιωμένης εμπειρίας, όταν αυτή ανασυγκροτείται με όρους μιας δικής της εσωτερικής λογικής, δηλαδή ως εμπειρία καθ' αυτή. Αφετέρου υπογραμμίζει τη διακριτικότητα της βιωμένης εμπειρίας, όταν ανασυγκροτείται συγκριτικά με άλλες εμπειρίες του βίου και άλλους σταθμούς της βιογραφικής τροχιάς, δηλαδή όταν ανακαλείται σε σχέση με άλλους κοινωνικούς τόπους. Η Σπιναλόγκα είναι το κοινωνικό πεδίο που είναι πολύ καλά διότι έχει φρέσκα ψάρια, φρούτα, κρέας, λαχανικά, γιορτές, εκκλησία και συλλογικότητα, αλλά είναι (ταυτόχρονα) σα φυλακή διότι δεν έχει γιατρούς, πόσιμο νερό και φάρμακα και η θάλασσα απαγορεύει την επικοινωνία με τους συγγενείς, τις οικογένειες και τους φίλους και τη συμμετοχή στον έξω κόσμο⁴¹.

Το Λεπροκομείο και η υποχρεωτική αναστολή της λειτουργίας του φαίνεται να εγκαθιδρύουν ένα όριο ανάμεσα σε μια πειραματική και πρότυπη ιατρική επιστήμη και σε έναν εγκλεισμό, ο οποίος στοχεύει να περιχαρακώσει τη διάκριση ανάμεσα στο «υγιές» και στο «άρρωστο» με σχεδόν υπερβατολογικούς όρους. Οι βιωμένες εμπειρίες ανασυγκροτούνται αντιφατικά και οι αφηγήσεις ζωής περιγράφουν έναν τόπο που εκτός από το όριο δυο κοινωνικών κόσμων είναι και το συμβολικό όριο ανάμεσα στη βιωμένη εμπειρία και την αφηγούμενη ιστορία. Στο πλαίσιο των αφηγήσεων ζωής η Σπιναλόγκα συμβολίζει το όριο ανάμεσα στην ιατρική αδιαφορία-σιωπή και την ιατρική επιστήμη-Λόγο⁴².

«Είχαμε, εκάναμε θεραπεία, εις το Παστέρ, ένας Καλλιγιάς ήταν, τότε από την Ιεράπετρα. Ήτανε γιατρός, ένας Γάλλος, διευθυντής, πάω μια μέρα να κάνω την ένεση βλέπω τον Γάλλο εις το προαύλιο του νοσοκομείου του Ινστιτούτο Παστέρ, εις την λεωφόρο Παπάγου, φύγε μου λέει, φύγε μου λέει, διότι υπάρχει η αστυνομία, μέσα στο ίδρυμα και όποιους, πιάσει τους πηγαίνει, εις την Σπιναλόγκα, μας έδιωξε! όλους! Μια μέρα ένας άρρωστος εδούλευε εις το ξενοδοχείον, η "Γαλλία" εις την Αθήνα έκανε το γκαρσόνι. Επήγε ένας γιατρός να πιει καφέ τον είδε ότι ήτανε άρρωστος και την επομένη η εφημερίδα λέει! Μαζί με τον καφέ και λίγα, εκατομμύρια, μικρόβια, λέπρας! Εμείς, είχαμε άδεια! από

το υπουργείο Υγείας να κυκλοφορούμε ελεύθερα στην πόλη. Έλεγε ο Ι. Π. μπορεί να κυκλοφορεί ελευθέρα εις την πόλη κατόπιν αδείας του υπουργείου Υγιεινής⁴³»

Η Σπιναλόγκα μεταφέρει στο παρόν και στις μελλοντικές γενιές προσδοκίες, δηλαδή «το σπάραγμα βιωμένων εμπειριών»⁴⁴ που έχουν σημαδέψει και εν πολλοίς επηρεάσει την ιστορία και το συμβολισμό του νησιού εν είδει ενός άρατου αλλά υπαρκτού ιστορικού μανδύα που συγκροτεί τη βάση μιας συζήτησης. Η Σπιναλόγκα ως σύμβολο ορίων και απόστασης έχει διττή λειτουργικότητα. Οικειοποιείται από τους κατοίκους του ως φυσικός χώρος και ως χώρος κοινωνικής ζωής στο βαθμό που οι αφηγητές ζουν και πεθαίνουν εκεί. Την ίδια στιγμή είναι προσιτός, προσβάσιμος και οικείος χώρος, τουλάχιστον στις εμφανείς και εμπρόσθιες περιοχές δράσης⁴⁵. Η φυσική παρουσία του Λεπροκομείου νοσηματοδοτεί και ορίζει το χώρο αλλά δεν του προσδίδει την έννοια ενός αντιπαραδειγματικού τόπου, ούτε τον κάνει ιστορικά μοναδικό. Αυτό επιτυγχάνεται με την εγκαθίδρυση αυτής της περιοχής ως φυσικό και συμβολικό όριο ανάμεσα σε «αυτή και την άλλη πλευρά» ανάμεσα στη «σκοτεινή-ανώμαλη» και τη «φωτεινή-ομαλή όψη της κοινωνικής ζωής». Η Σπιναλόγκα, είτε αξιολογείται θετικά είτε προσλαμβάνεται αρνητικά, είναι το κοινωνικό πεδίο που συγκεκριμένα μοτίβα-μέρη της κοινωνικής δράσης λαμβάνουν χώρα. Υπάρχει εκεί ως όριο και ως σύνορο ανεξάρτητα από το τι νομίζουν οι έγκλειστοι ασθενείς. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν είναι μια απλή ταξινομητική έννοια ομαλότητας, υγείας, κανονικότητας ή το αντίστροφό τους αλλά ένα «αντικειμενικό κοινωνικό γεγονός»⁴⁶, το οποίο εγκαθιστά μια νέα πραγματικότητα για τους αφηγητές και τις βιωμένες εμπειρίες τους.

4.3. Παρελθόν, παρόν και μέλλον: τόποι και ιστορική επαναδημιουργία των ορίων και των παραδειγμάτων

Όπως καταδείχτηκε από την παραπάνω πολύ σύντομη ανάλυση, η Σπιναλόγκα δεν ήταν πάντα αυτό που ήταν. Έγινε αυτό που έγινε ως αποτέλεσμα μίας απόφασης, η οποία υπαγορεύτηκε από εθνικές, ιατρικές και κοινωνικοπολιτισμικές σκοπιμότητες. Πολιτικά διατάγματα αποφάσισαν την έναρξη λειτουργίας του Λεπροκομείου, εγκλείοντας εκεί συνολικά χιλιάδες ανθρώπους⁴⁷ και πολιτικά διατάγματα όρισαν τον τερματισμό της λειτουργίας του, ορίζοντας ταυτόχρονα και τη συλλογική βιογραφική πορεία εκατοντά-

δων ανθρώπων. Η έλευση των λεπρών στο νησί –όχι ως αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής αλλά ως αποτέλεσμα θεσμικής επιβολής– μετασχημάτισε το νησί από κανονικό και συνηθισμένο ιστορικό μνημείο με σχετικά υποβαθμισμένη ιστορική σημασία σε τόπο σύμβολο μίας «αλλότριας κοινότητας ασθενών». Αυτή η κοινότητα των ασθενών διατηρούσε οικονομικές και άλλες σχέσεις με την απέναντι κοινότητα των «υγιών» αλλά οι σχέσεις αυτές φαίνεται πως ήταν πάντα υπό όρους και υπό αίρεση και μάλιστα υπό τους όρους που έθεταν «οι απέναντι»⁴⁸.

Από την άλλη πλευρά, η κοινότητα των «υγιών» έβλεπε το νησί ως το απόλυτο απευκταίο και ως την ύστατη προσωπική καταστροφή. Την ίδια στιγμή χρησιμοποιούσε το νησί ως χώρο οικονομικών συναλλαγών και ως πηγή πλουτισμού, διατηρώντας παράλληλα αποστάσεις από την ασθένεια και τη «μιαρότητά της». Το νησί εννοιολογείται ως άσχημη και τρομερή περιοχή, βασικά διότι τρομερή και άσχημη είναι ενίοτε η μορφή των λεπρών. Η Σπιναλόγκα αποσυνδέεται από την κοινωνία και γίνεται ο τόπος προορισμού της αναχώρησης αυτής. Παράλληλα, προσλαμβάνεται ως χώρος μαρτυρίου που καθαγιάζεται από τις προσευχές και τις ικεσίες των ασθενών αλλά τελικά «λυτρώνεται» από την ιατρική επιστήμη και τη θεσμική παρέμβαση. Έτσι, μπορούμε να επισημάνουμε ότι, όπως έχει δείξει η ανάλυση του εμπειρικού υλικού, ο τόπος και οι σημασίες του συγκροτούνται ως σύμβολα και ως έννοιες και δεν υπάρχουν ως *a priori* δεδομένα μιας φυσικής τάξης πραγμάτων. Από τις κοινωνικές διαδικασίες και τις λογικές που αναλύσαμε παραπάνω, γεννήθηκε η νέα ιστορικότητα του τόπου, οι νέες σημασίες του, τα νέα διακυβεύματά του, οι νέες ορίζουσές του και τα νέα συστήματα πρακτικών και δράσης που θα τον περι-ορίσουν και θα τον διαμορφώσουν. Η Σπιναλόγκα χρησιμοποιείται όχι τόσο με όρους άρνησης του παρελθόντος του –αυτό έτσι ή αλλιώς δεν μπορεί να γίνει– αλλά κυρίως με σύγχρονους όρους κατάδειξης και κριτικής αποτίμησης της διαχρονικής αρνητικότητας του συμβολισμού του. Το νησί εννοιολογείται με όρους ανάδειξης της νομιμοποίησης αυτού που καταγγέλλεται και με όρους δημιουργίας της υπέρβασης και συγκρότησης του νέου παραδείγματος. Με άλλα λόγια, το πρόσφατο παρελθόν του χώρου (Λεπροκομείο) γίνεται αντικείμενο έρευνας, οικειοποίησης και αναστοχασμού στο βαθμό που οι προτεραιότητες του παρόντος και οι προσδοκίες του μέλλοντος διαρρηγνύουν και διευθετούν τους δεσμούς τους και τις εκλεκτικές τους συγγένειες μαζί του και το θεματοποιούν κριτικά, ορίζοντάς το ως «ένα αρνητικό ιστορικό ατύχημα».

Η θετική αποτίμηση του νησιού (τέως Λεπροκομείο, νυν χώρος πολιτισμού) αντιδιαστέλλεται και διαχέεται στην αρνητική του εικόνα. Ως εκ τούτου, μεγεθύνονται και πολλαπλασιάζονται τα χαρακτηριστικά μιας υπέρβασης των «κακών κειμένων της ιστορίας» και τονίζεται μια προσπάθεια ανάνηψης και πρόσφορης ιστορικοπολιτισμικής διαχείρισης και πρακτικής. Η Σπιναλόγκα δεν είναι ένας οποιοσδήποτε κοινωνικός-διακεκριμένος τόπος. Λειτουργήσε ως τόπος αντιπαραδείγμα και ως χώρος παραγωγής κοινωνικών ορίων αλλά τώρα –και ακριβώς επειδή χρησιμοποιήθηκε αρνητικά στο παρελθόν– μπορεί δυνάμει να λειτουργήσει θετικά ως παράδειγμα και ως ανασκευή και αναστροφή του εαυτού του. Εν ολίγοις, η Σπιναλόγκα γίνεται ξανά ένας τόπος-έννοια παραγωγής διακρίσεων και ορίων κυρίως ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, δηλαδή πρωτίστως ανάμεσα σε «αυτό που ήταν» και σε «αυτό που μπορεί να γίνει» και λιγότερο ανάμεσα σε «εκείνους που έζησαν ή πέρασαν από εκεί» και «εκείνους που δεν έζησαν αλλά άκουσαν να λένε για εκεί». Η Σπιναλόγκα κάποτε υπήρξε, και αυτό είναι πλέον ένα αποδεκτό και κατακριτέο γεγονός, το όριο ανάμεσα στο «υγιές εδώ» και το «άρρωστο εκεί» και ανάμεσα στο «ομαλό εμείς» και τους «παρά φύσει άλλους».

Το νησί αναδεικνύεται ως σύνορο-όριο ανάμεσα στο «σκοτεινό τότε» και το «φωτεινό τώρα», δηλαδή ανάμεσα στο «ιστορικό λάθος» και την «ιστορική επανόρθωση». Η σύγχρονη αισθητική και πολιτισμική άποψη προτάσσει μια θετική ανάγνωση της ιστορίας του τόπου και φαίνεται να προτείνει μια μετανιωμένη και βελτιωμένη εκδοχή του παρελθόντος. Αυτή η σύγχρονη εκδοχή της ιστορίας του νησιού ασκεί κριτική στην εξαθλίωση και τον απανθρωπισμό του παρελθόντος και νομιμοποιεί τον εαυτό της ως το αντίθετο και το αντίστροφο αυτού που καταγγέλλει. Αυτές οι ρητορικές πρακτικές και ποιητικές δράσεις επαναερμηνεύουν την ιστορία του τόπου, συγκροτώντας νέα συμβολικά όρια ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον και δημιουργώντας νέα ερμηνευτικά παραδείγματα. Η Σπιναλόγκα, τελικά, φαίνεται να έχει ακόμη τουλάχιστον μια ιστορία να διηγηθεί, μια θύμηση να απαλείψει και ένα μέλλον να διεκδικήσει.

5. Λέρος

5.1. Το ιστορικό

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 η υπερπληρότητα των υπαρχόντων ψυχιατρικών ασύλων στην Ελλάδα έθεσε ένα επείγον ζήτημα αποσυμφόρησής τους. Η λύση που προκρίθηκε μετά από την πρόταση ορισμένων ψυχιάτρων-δημοσίων λειτουργών ήταν η αξιοποίηση των κτιρίων του πρώην Ιταλικού Ναυστάθμου που βρισκονταν στη Λέρο. Έτσι, με τα Βασιλικά Διατάγματα της 28-3-57 και της 7-5-57 (ΦΕΚ 76/57Α) ιδρύθηκε η «Αποικία Ψυχασθενών Λέρου» με έδρα το Λακκί και δύναμη 650 κρεβατιών. Οι πρώτοι 300 τρόφιμοι κατέφθασαν στις 2-1-1958 από το νησί του Αγίου Γεωργίου Σαλαμίνας (Λοιμοκαθαρτήριο Αθηνών) όπου είχαν μεταφερθεί οι υπεράριθμοι από το Δαφνί το 1953, με πλοία του Βασιλικού Ναυτικού⁴⁹. Σταδιακά ο αριθμός τους πολλαπλασιάστηκε και μεταφέρθηκαν τρόφιμοι από τα ψυχιατρεία Χανίων, Θεσσαλονίκης και Κέρκυρας. Το κριτήριο για το ταξίδι στη Λέρο ήταν η απουσία επισκεπτηρίου για διάστημα μεγαλύτερη των 12 μηνών⁵⁰. Από αυτό το γεγονός προήλθε και η επονομασία των ανθρώπων αυτών ως «αζήτητοι», που έγινε και ο τίτλος ενός γνωστού ντοκιμαντέρ⁵¹.

Το 1965 το ίδρυμα μετονομάστηκε σε «Ψυχιατρικόν Νοσοκομείον Λέρου» (Β.Δ. 169 10/12/25-2-1965) και η δύναμή του αυξήθηκε σε 2560 κρεβάτια, χρησιμοποιώντας τα τότε εγκαταλελειμμένα κτίρια των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών στα Λέπιστα. Το 1967 ενσωματώθηκε και το πρώην Ιταλικό Γενικό Νοσοκομείο του νησιού, το οποίο είχε δύναμη 50 κρεβατιών. Παράλληλα με το ψυχιατρείο λειτούργησε και ένα παράρτημα του Π.Ι.Κ.Π.Α., το οποίο φιλοξένησε 150 περίπου παιδιά με βαριές νοητικές και σωματικές αναπηρίες. Το 1980 ο αριθμός των τροφίμων ανήλθε στις 2000, σε ένα νησί 6000 κατοίκων. Η έντονη όμως κριτική για τις συνθήκες ζωής των τροφίμων οδήγησε –στο πλαίσιο της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης που εν πολλοίς πυροδοτήθηκε από το σκάνδαλο που η ίδια η κατάσταση στη Λέρο δημιούργησε– σε μια σταδιακή συρρίκνωση του πληθυσμού τους σε 1150 το 1988 και 991 το 1991⁵², για να περιοριστεί αργότερα ακόμα περισσότερο. Η Λέρος έγινε, με αυτό τον τρόπο, το επίκεντρο μιας συνολικής προσπάθειας αναδιοργάνωσης των ψυχιατρικών υπηρεσιών στην Ελλάδα και την ίδια στιγμή το σύμβολο μιας «μεσαιωνικής», όπως κατανοήθηκε, κατάστασης που προηγήθηκε.

5.2. Λέρος: τόπος διπλού αποκλεισμού, τόπος εγχάραξης ορίων

Η Λέρος δεν ήταν ένα τυπικό ψυχιατρικό άσυλο. Η ιδιομορφία του έγκειται στο ότι φαίνεται πως ακολούθησε έως τα λογικά της όρια τη λογική του εγκλεισμού με τη μορφή του ισόβιου και οριστικού κοινωνικού εξοβελισμού. Η «νοσηλεία» στη Λέρο σήμαινε την οριστική και αμετάκλητη κοινωνική περιθωριοποίηση, εφόσον αφορούσε όχι σε υποκείμενα προς θεραπεία αλλά σε «αζήτητα» υποκείμενα και ανθρώπους που κανείς πια δεν θεωρούσε ότι υπήρχε η ελπίδα να «θεραπευτούν» ή να «επανενταχθούν». Το ταξίδι στη Λέρο κατανοούνταν ως ένα ταξίδι επέκεινα του κοινωνικού. Ήταν η ολοκλήρωση και το λογικό τελείωμα μιας διαδικασίας που για τον καθένα από τους ανθρώπους αυτούς είχε αρχίσει πολύ πιο πριν, εφόσον επρόκειτο για άτομα που ήδη βρισκονταν υπό συνθήκες μακράς νοσηλείας. Αυτή η μακροχρόνια νοσηλεία και ο συνακόλουθος εγκλεισμός είχαν ρίξει βαριά τη σκιά τους στις κοινωνικές τους σχέσεις με τον «έξω» κόσμο. Οι άνθρωποι, οι οποίοι στάλθηκαν στη Λέρο «ταξίδευαν» εκεί προκειμένου να στοιβαχτούν σε μια ανθρώπινη αποθήκη, επειδή ήταν «αζήτητοι» και είχαν γίνει «αζήτητοι» μέσα από μια μακρά πορεία εγκατάλειψης από τα «οικεία πρόσωπα» σε ένα ψυχιατρικό ίδρυμα-άσυλο.

Η Λέρος είναι το τέρμα. Το μόνο σημαντικό που θα συμβεί στον τρόφιμο του ασύλου θα είναι ο θάνατός του. Ποιος συγγενής θα ξεκινήσει από την Ήπειρο ή τη Θράκη τρεις μέρες ταξίδι για να έρθει να δει αυτό που έτσι κι αλλιώς να ξεχάσει θέλει; Ποια θεραπεία να κάνουν οι δύο-ναι οι δύο-ψυχίατροι, όλοι κι όλοι- που ασχολούνται με δύο χιλιάδες αρρώστους⁵³;

Το νησί γίνεται, έτσι, μια περιοχή με έντονη αρνητική σημασία, δηλαδή ένας τόπος αντιπαράδειγμα. Η εκφορά του ονόματός του κινητοποιεί τη συλλογική μνήμη να στοχαστεί το μεγάλο πλήθος των εξοβελισμένων. Με το μέγιστο του ασύλου και με τις ετήσιες εκκαθαρίσεις των υπόλοιπων ψυχιατρείων από τους αζήτητους και τα πιο βαθιά περιστατικά, σταδιακά συγκροτείται ένας τόπος σύμβολο κοινωνικών ορίων. Το νησί το ίδιο, η παράστασή του στο χάρτη και το γεωγραφικό του στίγμα γίνονται ένα μέρος ισόβιας κοινωνικής εξορίας. Για τους κατοίκους της Λέρου η διαμονή όλου αυτού του πληθυσμού από εξοβελισμένους, που κάποια μέρα του 1958 κατέφθασαν στο νησί τους δεν ήταν κάτι το εντελώς καινούριο. Είχαν ήδη εντυφώσει στη «φροντίδα» πληθυσμών που δεν ανήκαν στην τοπική κοινωνία. Παλαιότερα ήταν οι

40.000 Ιταλοί φαντάροι που διέμεναν ως στρατός κατοχής στο νησί. Μετά, στα ίδια κτίρια του ιταλικού ναύσταθμου, εγκλειστήκαν, για την «απαραίτητη ανάνηψη και διαπαιδαγώγηση», τα ανταρτόπουλα με πρωτοβουλία της Φρειδερίκης. Αργότερα, πλάι στους «τρελούς», η δικτατορία εξόρισε τους «εχθρούς-κομμουνιστές».

Μάθανε να μετράνε το χρόνο με τον ξένο πληθυσμό που επέφερε πλάι τους και να λένε «επί Ιταλών, επί κρατουμένων, επί σχολών για τις ανάλογες εποχές»⁵⁴.

Οι κάτοικοι της Λέρου έμαθαν να διαβιούν για μισό και πλέον αιώνα «με» και «από»⁵⁵ τους ιδιότυπους «φιλοξενούμενους τους», οι οποίοι ζούσαν πλάι τους, χωρίς όμως ποτέ να αποτελέσουν κάτι διαφορετικό από «αλλότριες ολότητες»⁵⁶. Μέσα από αυτή την πρακτική κοινωνικού εξοβελισμού «δεύτερης τάξης» η Λέρος μετασηματίζεται σε τόπο σύμβολο κοινωνικών ορίων και αποκτά αυτή την ιδιότυπη αντιπαραδειγματικότητα, η οποία διαχωρίζει οριστικά και αμετάκλητα το υγιές-φυσιολογικό εδώ από το άρρωστο-μη-φυσιολογικό εκεί. Το ταξίδι σε αυτό το νησί σηματοδοτεί την οριστική αναχώρηση από την επικράτεια του ομαλού-υγιούς καθώς εγκαταλείπεται οριστικά, με μια επίσημη κρατική διαβεβαίωση, κάθε δυνατότητα επιστροφής και κάθε πιθανότητα θεραπείας. Αυτή η οριοθέτηση και αυτό το σύμπλεγμα διάγνωσης-εξοβελισμού, προσδίδει στο νησί –το οποίο δεν είναι πια μόνο η γεωγραφική του έκταση ούτε και μόνο ο θεσμός που εγκαθιδρύεται σε αυτό αλλά και τα δύο μαζί– ένα συμβολικό δυναμικό, μια ερμηνευτική διάσταση κατανόησης των κοινωνικών συνόρων και μια αντεστραμμένη εικόνα της ομαλότητας.

Και όπως, όταν λέμε «Δαφνί» δεν εννοούμε παρά το ψυχιατρικό ίδρυμα που εδρεύει εκεί, έτσι και με την ονομασία «Λέρος» ταυτίζεται ένας τόπος εξόριστων της κοινωνίας, αποδιοπομπαίων, επικίνδυνων και αζήτητων όπου και η συμπεριφορά του –ως επί το πλείστο– ανειδίκευτου προσωπικού είναι ανάλογη⁵⁷.

Είναι χαρακτηριστικό πως κατά τη μεταφορά των τροφίμων στη Λέρο χάθηκε ένα μέρος των αρχείων που αφορούσαν στο ιστορικό τους και τα στοιχεία της ταυτότητάς τους.

Οι αποσκευές με τα ρούχα τους και τα δελτία ταυτότητάς τους είχαν παραπέσει στη διάρκεια του ταξιδιού με το πλοίο⁵⁸.

Στο πέτο τους ήταν καρφισωμένο ένα χαρτάκι με έναν αριθμό, ο οποίος αντιστοιχούσε σε αυτά τα αρχεία. Κανείς δε γνώριζε πια ποιοι πραγματικά «ήταν κάποτε» αυτοί οι άνθρωποι και φαίνεται πως ούτε πραγματικά ενδιέφερε. Για πολλούς απ' αυτούς

το όνομά τους ξεχάστηκε και οι νοσηλευτές-φύλακες τους προσέδωσαν ένα νέο όνομα κατά πως νόμιζαν πως τους ταιριάζει εφόσον τις περισσότερες φορές οι ίδιοι οι τρόφιμοι αδυνατούσαν να βοηθήσουν σε αυτό. Ο εξοβελισμός των «αζήτητων» οδηγεί στην πλήρη ρήξη με το παρελθόν. Το νησί γίνεται, με αυτό τον τρόπο, η οριστική τομή στη βιογραφία και υλικοποιεί ένα «πέρασμα κάπου αλλού». Αυτό το «πέρασμα» πιστοποιείται από την απόδοση ενός νέου ονόματος και μιας νέας ταυτότητας, η οποία είναι το σύμβολο της ολοκλήρωσης της καριέρας τους ως «ψυχικά ασθενών»⁵⁹. Είναι πλέον άνθρωποι «χωρίς ιστορία», μετέωρα υποκείμενα στον κυκεώνα της θεσμικής διαχείρισης των εξοβελισμένων σωμάτων και υποκείμενα χωρίς παρελθόν αλλά με εξασφαλισμένο μέλλον.

Το ταξίδι στη Λέρο, έτσι, γίνεται το ταξίδι επέκεινα της κοινωνικής επικράτειας. Ο τόπος γίνεται το σύμβολο των ορίων της επικράτειας αυτής και η έμπρακτη παραγωγή του αλλότριου. Το ταξίδι του «πλοίου των τρελών» – όλων αυτών που με τις ετήσιες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των μεγάλων ψυχιατρείων συν-αποτελούσαν τους επιβάτες του με την ετικέτα του αζήτητου στο πέτο – έκανε αυτό το νησί σύμβολο εγχάραξης κοινωνικών ορίων. Εφεξής, η εκφορά του ονόματός του χαράσσει ένα μαγικό κύκλο και διανοίγει τον ερμηνευτικό χώρο στον οποίο, και μέσω του οποίου, ο καθένας μπορεί να στοχαστεί τις φιγούρες και τις αναπαραστάσεις της εξορισμένης τρέλας, συστατικό στοιχείο της «εικονογραφίας του αλλότριου». Πρόκειται, από τώρα και στο εξής και για πάντα, για τη Λέρο –τόπο αντιπαράδειγμα και για τη Λέρο– τόπο σύμβολο κοινωνικών ορίων.

5.3 Λέρος: τόπος αντιπαράδειγμα

Ωστόσο, η Λέρος έγινε ένας χώρος αντιπαράδειγμα για μια ακόμη φορά. Μια δεύτερη διάσταση προστέθηκε σε αυτή του τόπου συμβόλου κοινωνικών ορίων. Το ιστορικό της ανάδυσης αυτής της δεύτερης αρνητικότητας της Λέρου ξεκίνησε το 1978-1979 με τις έντονες διαμαρτυρίες ορισμένων αγροτικών γιατρών του νησιού για τις «απαράδεκτες» συνθήκες ζωής και την «άθλια» μεταχείριση των τροφίμων⁶⁰. Οι αζήτητοι ανακαλύπτονται, ορισμένοι μετά από είκοσι χρόνια παραμονής στο νησί και ξεσπάει ένα σκάνδαλο με διεθνείς προεκτάσεις⁶¹. Ανακαλύπτεται τότε το «κολαστήριο της Λέρου» και η «απάνθρωπη» πρακτική του ψυχιατρικού συστήματος, το οποίο εξορίζει και φυλακίζει σε άθλιες συν-

θήκες ανθρώπινες υπάρξεις. Δεν πρόκειται για «τρελούς» αλλά για «ασθενείς» ή, εν τέλει, για «ανθρώπους με δικαιώματα», τα οποία μια συγκεκριμένη ψυχιατρική άποψη καταδυνάστευσε. Αν πρώτα το νησί μαρτυρούσε το πέρασμα στο επέκεινα, τώρα πια μαρτυρά μια «απάνθρωπη» πρακτική. Η Λέρος γίνεται τώρα όχι πια ένας τόπος σύμβολο κοινωνικών ορίων αλλά ένας χώρος που καταδεικνύει έναν «τρόπο» και μια συγκεκριμένη κοινωνική λογική, η οποία υποβαστάζει αυτό που θα αποκληθεί, υπό αυτό το πρίσμα, ως «ασυλιακή ψυχιατρική».

Η Λέρος δεν είναι τόπος αλλά κυρίως τρόπος να ασκεί κανείς την ψυχιατρική (...) παράδειγμα αποτυχίας της κλασικής ψυχιατρικής. Στη Λέρο υπάρχει η ακραία μορφή της ιδρυματικής φροντίδας, για να συσκοτίζεται το όνειδος όλης της Δημόσιας Ψυχιατρικής. Η Λέρος υπάρχει παντού, σε όλα τα ελληνικά ψυχιατρεία⁶².

Η Λέρος γίνεται έτσι το σύμβολο της «επίσημης» ψυχιατρικής και οφείλει για το σκοπό αυτό να γίνει το σύμβολο της αλλαγής παραδείγματος. Στο ίδρυμα θα πραγματοποιηθούν μια σειρά από παρεμβάσεις που αποσκοπούν στον πλήρη μετασχηματισμό του ασύλου σε ένα σύγχρονο ψυχιατρικό θεσμό⁶³.

Η μεταρρύθμιση στην Ελλάδα ξεκίνησε από τη Λέρο Από την «αποικία των ψυχασθενών» (...) φθάσαμε σήμερα να μιλάμε για το «θαύμα» της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης που συντελέστηκε εδώ. Το Ψυχιατρείο της Λέρου από «κολαστήριο του μεσαίωνα» κατάφερε να μετατραπεί σε πρότυπο κατάργησης ασύλων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ παλαιότερα στο Ψυχιατρείο ζούσαν 1800 ασθενείς στοιβαγμένοι σε άθλιους χώρους, σήμερα υπάρχουν μόλις 700 οι οποίοι ζουν σε νέα κτίρια (ενδονοσοκομειακές και εξωνοσοκομειακές δομές στην ευρύτερη κοινότητα της Λέρου). Τα πρώτα δειλά βήματα της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης ξεκίνησαν το 1986 με τον Κανονισμό 815 της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Τα ουσιαστικά βήματα της Αποασυλοποίησης και Αποϊδρυματισμού άρχισαν να παίρνουν σάρκα και οστά από το 1989-1990 με το Πρόγραμμα Λέρος I και Λέρος II του Κανονισμού 815⁶⁴.

Η Λέρος αποτελεί μια εξόφθαλμη ασυγχρονία της ελληνικής ψυχιατρικής σε σχέση με τη δυτική ψυχιατρική, την οποία ακολουθεί ως παράδειγμα από τη σύσταση του ελληνικού κράτους και εφεξής. Την περίοδο που στη Δύση πραγματοποιούνταν η επανάσταση των ψυχοφαρμάκων και ξεκινούσε ο μακρύς δρόμος της έντονης αμφισβήτησης της ψυχιατρικής των ασύλων και τη στιγμή που θεμελιώνονταν η κοινοτική και η κοινωνική ψυχιατρική

σε όλη την Ευρώπη και στις ΗΠΑ, στην Ελλάδα ιδρύονταν ένα ι-διότυπο «άσυλο δευτέρου βαθμού». Ήταν αναμενόμενο πως το «σκάνδαλο της Λέρου», με τις διεθνείς προεκτάσεις που πήρε, έθετε με επιτακτικό τρόπο ένα αίτημα μεταρρύθμισης. Έτσι η Λέρος έγινε, για δεύτερη φορά, ένας τόπος αντιπαράδειγμα, καθώς από παντού ανέκυπταν καταγγελτικοί λόγοι, οι οποίοι είχαν σκοπό να στιγματίσουν το στιγματογενές παρελθόν του νησιού. Μια κριτική που αποσκοπούσε όχι απλά σε μια καταδίκη αλλά μέσω αυτής σε ένα ριζικό μετασχηματισμό του ψυχιατρικού πεδίου συνολικά. Η Λέρος, το λογικό τελείωμα ενός τρόπου εγγάραξης κοινωνικών ορίων της ασυλιακής ψυχιατρικής, ήταν ταγμένη κατά κάποιο τρόπο να γίνει το σύμβολο και η απαρχή των επερχόμενων εξελίξεων.

Η αποασυλοποίηση, η κοινωνική επανένταξη και ο περιορισμός του στίγματος του ασθενούς με χρόνια ψυχικά νοσήματα, είναι ένα πολυδιάστατο πρόβλημα, που διερευνά και αντιμετωπίζει η ψυχιατρική Κοινότητα παγκοσμίως τα τελευταία τριάντα χρόνια. Το όνειδος της Λέρου έφερε στο προσκήνιο και στη χώρα μας το τεράστιο αυτό θέμα. Το κλίμα της εποχής εκείνης διαμόρφωσε και τον κύριο στρατηγικό στόχο μιας ψυχιατρικής μεταρρύθμισης, που ήταν η αποασυλοποίηση, ο αποϊδρυματισμός και η κοινωνική επανένταξη και αποκατάσταση των ασθενών με χρόνια ψυχικό νόσημα⁶⁵.

Έτσι, η Λέρος αποκτά ένα εννοιολογικό περιεχόμενο και μια λειτουργικότητα στο πεδίο της ψυχιατρικής καθημερινότητας. Ως «τόπος αντιπαράδειγμα» αποτελεί την πύλη για τον ερμηνευτικό χώρο που μας οδηγεί με μια σχετική ασφάλεια και συμβολική επάρκεια στην παράσταση του τι «ήταν», ή του τι εξακολουθεί να «είναι», η ασυλιακή ψυχιατρική. Είναι, με άλλα λόγια, το επίκεντρο μιας συμβολικής διαμάχης. Έτσι, ένας ψυχίατρος –αναφερόμενος στις αρχές της δεκαετίας του 1990 στην πρώτη φάση εφαρμογής της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στο Θ.Ψ.Π. Χανίων, στο πλαίσιο του κανονισμού 815/84, επιχειρεί μια σύντομη αποτίμηση και επισημαίνει τα όρια της προσπάθειας– τονίζοντας χαρακτηριστικά:

«Βέβαια μην ξεγελαστούμε, αυτά είναι σταγόνες στον ωκεανό. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι κάθε Ψυχιατρείο έχει τη δική του Λέρο ή αλλιώς τη δική του αθλιότητα. Δεν μπορούμε να ξεχάσουμε την εικόνα του 3 όταν συναντούμε άνθρωπο να δένεται για να κοιμηθεί γυμνός με μια κουβέρτα πάνω σ' ένα σανίδι. Μια φωνή σηκώνεται μέσα μας και μας τυραννά όλους μας⁶⁶».

Μέσα από αυτό το στιγματισμό του στιγματογενούς παρελθό-

ντος φαίνεται να τίθεται το ζήτημα της επαναδιαπραγμάτευσης του τόπου ως συμβόλου κοινωνικών ορίων, της λειτουργικότητάς του και της άρνησης του εαυτού του. Στην καρδιά όμως αυτού του εγχειρήματος δε βρίσκεται ένας απλός ανθρωπισμός, μια έκφραση συγνώμης για τα μαρτύρια των ανθρώπων που εξορίστηκαν εκεί ή μια μέριμνα για την άρση της ιατρογενούς ψυχοπαθολογίας, την οποία επέφερε ο μακροχρόνιος εγκλεισμός. Το ζήτημα που τίθεται επί τάπητος είναι ένα γενικότερο εγχείρημα επανεννοιολόγησης του υποκειμένου προς θεραπεία και μια ριζική μεταστροφή της «στάσης» έναντι σε αυτόν που πριν ήταν «αζήτητος» αλλά τώρα –στο νέο υπό διαμόρφωση πλαίσιο εξάσκησης της ψυχιατρικής– βρίσκεται ξαφνικά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, οφείλοντας κατά κάποιο τρόπο να γίνει κάτι άλλο και να μετασηματιστεί από εξοβελισμένος επέκεινα του κοινωνικού σε μάρτυρα της νέας ψυχιατρικής, η οποία αποσκοπεί ακριβώς στην κοινωνική επαν-ένταξη.

Ο αρχικός σκοπός του προγράμματος ήταν να δοθούν ανθρώπινες συνθήκες ζωής και διαβίωσης των ασθενών, η βελτίωση των υγειονομικών συνθηκών, η αναδόμηση των χώρων και η οργάνωση της ζωής σε μικρότερες ομάδες, η αλλαγή νοοτροπίας του προσωπικού και η αντιμετώπιση των ασθενών ως προσωπικοτήτων με δικαιώματα. Μετέπειτα στόχοι ήταν να μάθουν οι ασθενείς να αυτοεξυπηρετούνται και να ενταχθούν στην τοπική κοινωνία, ενώ ένας αριθμός ασθενών μεταφέρθηκε στους τόπους καταγωγής τους. Αποκαταστάθηκε συστηματική επικοινωνία με το συγγενικό και οικογενειακό τους περιβάλλον που είχε διακοπεί για χρόνια και ξεκίνησαν προσπάθειες για την απόκτηση ατομικού εισοδήματος, του οποίου η διαχείριση γίνεται από τους ίδιους τους ασθενείς. Στη συνέχεια δημιουργούνται νέες ενδονοσοκομειακές δομές, δηλαδή προκατασκευασμένα κτίρια στο χώρο των Λεπίδων (ανδρών) και του Λακκιού (γυναικών), όπου στεγάζονται 10-12 άτομα, ενώ ταυτόχρονα κλείνουν τα μεγάλα περίπτερα. Επίσης δημιουργούνται εξωνοσοκομειακές δομές 5-6 ατόμων στην κοινότητα του νησιού, συνολικά 20 Διαμερίσματα⁶⁷.

Η Λέρος με τους ενοίκους της, αποδείξεις πέραν αμφιβολίας της αθλιότητας της επίσημης ψυχιατρικής, οφείλει να γίνει ο εν ζωή μάρτυρας της μεταρρύθμισης. Να γίνει τόπος ανάδειξης και απόδειξης της ανθρωπιστικής και επιστημονικής διάστασης της νέας ψυχιατρικής. Και οι άνθρωποι αυτοί οφείλουν να γίνουν το προνομιακό πεδίο εντός του οποίου θα εκδιπλωθεί και θα δράσει η νέα εποχή. Το σώμα της αθλιότητας οφείλει μέσα από μια δι-

πλή άρνηση, η οποία ενίοτε ισοδυναμεί με κατάφαση και ειρωνεία, να γίνει το σώμα της ελπίδας⁶⁸. Ως σύμβολο μιας εποχής, η Λέρος λειτουργεί και ως μνημείο. Όμως, εκτός από σύμβολο μιας εποχής θα πρέπει να γίνει και το σύμβολο του μέλλοντος μέσω μιας τροποποίησης και μιας ανάδειξης αυτών των τροποποιήσεων, οι οποίες οδηγούν σε νέες βιωμένες εμπειρίες, τόσο από την πλευρά των πρώην εγκλειστών όσο και την πλευρά του προσωπικού⁶⁹.

Σε αυτή την προοπτική, οι νέες θεραπευτικές δράσεις επικεντρώνονται στο πρώην αζήτητο υποκείμενο και επιχειρούν να επαναδομήσουν μια ιστορία, να πλάσουν εκ νέου μια αφήγηση και να άρουν τη ρήξη που η Λέρος επέβαλε. Εν ολίγοις, επιχειρούν να αναδημιουργήσουν για άλλη μια φορά το υποκείμενο προς θεραπεία. Η μακρά σειρά από θεραπευτικές παρεμβάσεις που θα εφαρμοστούν στους υπό αποϊδρυματοποίηση πρώην τροφίμους του ασύλου της Λέρου θα δοκιμάσουν να ξαναστήσουν αυτό που το νησί, μέρος απομόνωσης και εξορίας, αποδόμησε στο εσωτερικό του εαυτού και εγχάραξε ανεξίτηλα στο σώμα. Ο τόπος όμως αυτός θα εξακολουθήσει για τους ανθρώπους αυτούς να παραμένει η τομή και το ατομικό μνημείο κατάδειξης της βιογραφικής ρήξης, δηλαδή του περάσματος επέκεινα του κοινωνικού. Όλες αυτές οι προσπάθειες αποκτούν τη σημασία τους μόνο αναφορικά με την αποτελεσματικότητά τους να άρουν αυτά τα τείχη που χτίστηκαν από το ταξίδι στη Λέρο. Ο ιδιαίτερος στόχος και το λογικό τέλος της νέας ψυχιατρικής, δηλαδή το σύγχρονο αυτοαναφερόμενο υποκείμενο που αυτός ο υπευθυνοποιητικός λόγος τείνει να συγκροτήσει, δεν έχει και τόση σημασία και δεν μπορεί να αναλυθεί στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου⁷⁰. Το σημαντικό είναι να καταδειχτεί ότι μέσα από αυτά τα εγχειρήματα του τόπου-συμβόλου κοινωνικών ορίων συγκροτείται εκ νέου ένας αντιπαραδειγματικός τόπος, ο οποίος διανοίγει ένα ερμηνευτικό χώρο κατανόησης του παρελθόντος των ψυχιατρικών πρακτικών.

Έτσι, παρατηρείται μια ουσιώδης διαφοροποίηση: από τόπος εγχάραξης ορίων μεταξύ του ομαλού-υγιούς και του μη ομαλού-άρρωστου, η Λέρος μετασχηματίζεται σε τόπο εγχάραξης ορίων μεταξύ παραδοσιακών ψυχιατρικών πρακτικών και εκσυγχρονιστικών-κριτικών ψυχιατρικών πρακτικών. Από τη στιγμή που λειτούργησε ως ένας διακεκριμένος τόπος της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης, ταυτόχρονα συγκροτήθηκε ως ένα τοπολογικό και χρονολογικό σημείο αναφοράς, αναδεικνύοντας μια ρωγμή στο χρόνο της ιστορίας-εξιστόρησης της ψυχιατρικής. Εμφανίζεται έτσι ένα είδος

«λεροποίησης» της ιστορίας της ψυχιατρικής στην Ελλάδα μέσω της οποίας εξαγνίζονται και αποκαθαίρονται τόσο η κριτική όσο και η εκσυγχρονιστική ψυχιατρική⁷¹. Προκειμένου να αναδειχθεί η Λέρος σε κορυφαίο σημείο της αλλαγής, δεν αρκούσε να υπάρχουν ορισμένες παραδειγματικές εμπειρίες αποϊδρυματισμού από ανθρώπους του χώρου –οι οποίοι προσδέθηκαν και θεώρησαν δική τους υπόθεση το σκάνδαλο– αλλά επίσης να αναδειχθεί αυτό το νησί σε «τόπο ντροπής» και «στιγματογόνο τόπο» που οφείλει από εδώ και στο εξής να στιγματίζει τους εμπνευστές και τους διαχειριστές του, νομιμοποιώντας την ίδια στιγμή τους αντιπάλους του, δηλαδή τους φορείς και τους εκφραστές της νέας ψυχιατρικής.

6. Συμπεράσματα

Στο παρόν άρθρο εξετάσαμε δυο διακεκριμένα πεδία της σύγχρονης Ελληνικής κοινωνικής ιστορίας, τη Σπιναλόγκα και τη Λέρο, ως ιστορικοπολιτισμικά αντιπαραδείγματα και ως σύμβολα παραγωγής κοινωνικών ορίων. Η Σπιναλόγκα, με την κοινότητα λεπρών και το Λεπροκομείο και η Λέρος με την «αποικία ψυχασθενών» και το Ψυχιατρείο, αποτελούν δυο εμπειρικές περιπτώσεις κοινωνιολογικής μελέτης, οι οποίες διαθέτουν σαφείς αναλογίες, παρ' όλες τις επιμέρους διαφορές τους. Τόσο η Σπιναλόγκα όσο και η Λέρος ταυτίστηκαν με αρνητικές σημασιοδοτήσεις και ερμηνείες, υλικοποίησαν πρακτικές κοινωνικής απομόνωσης και διακρίσεων και δημιούργησαν αντεστραμμένα είδωλα κανονικότητας, υγείας και φυσιολογικότητας. Τόσο εννοιακά όσο και κανονιστικά, οι δυο αυτοί χώροι, οι οποίοι αναλύθηκαν στη βάση διαφορετικού εμπειρικού υλικού (βιογραφικές-αφηγηματικές συνεντεύξεις, συνεντεύξεις με καθοδηγητικό νήμα, λόγος των ειδικών, αρχεία, εφημερίδες, ανέκδοτα κείμενα, εθνογραφικές σημειώσεις πεδίου, προφορικές και γραπτές μαρτυρίες, αφηγήσεις ζωής, κ.τ.λ.), συνδέθηκαν με συγκεκριμένους τρόπους αντιμετώπισης υπαρκτών κοινωνικών προβλημάτων (λέπρα, τρέλα).

Στην ουσία, η Σπιναλόγκα-Λεπροκομείο και η Λέρος-Ψυχιατρείο αποτέλεσαν ένα παραδειγματικό τρόπο οριοθέτησης των συνόρων ανάμεσα σε δυο διακριτές σφαίρες του κοινωνικού, δηλαδή ανάμεσα στο βασίλειο της «ενσωματωμένης υγείας» και στην περιοχή της «καταραμένης ασθένειας». Οι δυο αυτοί τόποι σύμβολα κοι-

νωνικών ορίων είναι ιστορικά δημιουργήματα, δηλαδή προϊόντα της ανθρώπινης δράσης, που υλικοποίησαν συγκεκριμένες πολιτισμικές εκφάνσεις, που συνδέθηκαν με συγκεκριμένες ιστορικές προτεραιότητες και οικονομικοκοινωνικές ανάγκες και μετουσίωσαν συγκεκριμένες πολιτικές-θεσμικές κανονιστικές ρυθμίσεις. Η εστίαση αφενός στις συγκεκριμένες εννοιολογικές συμπυκνώσεις αυτού του τύπου των «τόπων» και αφετέρου στις τροποποιήσεις των αναπαραστάσεών τους στην κοινωνική μνήμη φαίνεται να προσφέρει σαφείς και εμπειρικά ανιχνεύσιμες κοινωνιολογικές, ιστορικές και ανθρωπολογικές ενδείξεις για μια ορισμένη κοινωνική κουλτούρα σχετικά με τις οριοθετήσεις περί την ασθένεια, το υποκείμενο⁷² και τα περιθώρια δράσης του. Την ίδια στιγμή, διανοίγει ένα όχι και τόσο διερευνημένο πεδίο θέασης του τρόπου που επιτυγχάνεται κάθε φορά η περιχαράκωση της κοινωνικής επικράτειας της ασθένειας και του ομαλού.

Οι περιπτώσεις που επιλέξαμε, φαίνεται να έχουν τη δική τους στιγματισμένη ιστορία και να συνδυάζουν όλες τις παραπάνω διαστάσεις, αν και όχι πάντα με ανάλογο τρόπο. Οι τόποι αυτί παράγουν κοινωνικά συμπλέγματα και ποιητικές λογικές, οι οποίες φέρνουν κοντά:

- α) γεωγραφικές τοποθεσίες, δηλαδή αντικειμενικοποιημένα χωροταξικά μορφώματα με καθορισμένες ιδιότητες και όρια-σύνορα,
- β) θεσμικές διευθετήσεις, δηλαδή κανονιστικούς τρόπους επίλυσης και ρύθμισης κοινωνικών ζητημάτων και
- γ) βιογραφικές τροχιές και βιογραφικές ρήξεις, δηλαδή επιμέρους ατομικούς και συλλογικούς τρόπους καθημερινής δράσης, πορείας και προσαρμογής σε αλλαγές που λαμβάνουν χώρα σε επίπεδο θεσμών και δομών σε όλα τα επίπεδα.

Η επικέντρωση στην αλλαγή του τρόπου με τον οποίο αυτοί οι τόποι διατρέχουν και διαμεσολαβούν την κοινωνική μνήμη, φαίνεται να είναι ένας προνομιακός τόπος παρατήρησης των κοινωνικών μετασχηματισμών, ο οποίος προ-καλεί και επιτρέπει την κατάδειξη των θεσμικών αναδιατάξεων, των κοινωνικών πρακτικών, των βιογραφικών ρήξεων και των πολιτισμικών λόγων που περιχαράκωνουν την υγεία, οριοθετώντας την ασθένεια και την υγεία. Η κατάδειξη των αντεστραμμένων εικόνων της πραγματικότητας, η οποία αναδεικνύει το εννοιολογικό και το κανονιστικό περιεχόμενο αυτών των τόπων, μπορεί να οδηγήσει σε ορισμένα χαρακτηριστικά των νέων όψεων και απόψεων περί την κανονικότητα, την υγεία, το υποκείμενο και τη θεσμική διαχείριση της απόκλισης και

της επικινδυνότητας. Η καταγγελία και ο στιγματισμός του «στιγματογόνου παρελθόντος» αυτών των τόπων και η μεταγραφή τους σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, υπογραμμίζει την κοινωνική πολυσημία, την πολυχρηστικότητα και την πολυσθένεια της κοινωνικής πρακτικής.

Σε επίπεδο ερευνητικής διαμεσολάβησης και αφήγησης, δηλαδή διαδικασίας σύνδεσης θεωρητικής ενατένισης με εμπειρικές περιπτώσεις μελέτης, η μελέτη αυτών των πεδίων αποτελεί ένα μάλλον ενδιαφέρον εγχείρημα σύνθεσης, κατανόησης και ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι εσωτερικές ταξινομήσεις και οι επιμέρους διαφορές σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση που αναλύθηκε αποδεικνύουν την πολυπλοκότητα και τις διαφορετικές εκφάνσεις της κάθε περίπτωσης αλλά ταυτόχρονα καταδεικνύουν και τις πιθανές ομοιότητες ή αναλογίες⁷³, οι οποίες μπορούν να διαθέτουν διαφορετικά ιστορικοκοινωνικά και πολιτισμικά μορφώματα, όταν διακινούν και αναπαράγουν ομόλογες κοινωνικές λογικές. Η κοινωνική πραγματικότητα είναι πολλαπλώς διαμεσολαβημένη και διαφοροποιημένη: οικονομικοπολιτικές και πολιτισμικοκοινωνικές εξουσίες και διακυβεύματα, καθεστώτα λόγου και ρητορείες αλήθειας, αφηγηματικά τεχνάσματα και σιωπές, τεχνικές παρουσίασης του εαυτού σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, θεσμικές κανονιστικές ρυθμίσεις και διαβήματα υπήρξαν, μεταξύ άλλων, ανέκαθεν πυλώνες της κοινωνικής ζωής.

Σημειώσεις

1. Χρησιμοποιούμε την έννοια του τόπου-αντιπαραδείγματος με μια διπλή έννοια: α) ως μηχανισμό παραγωγής στίγματος (απόκλιση από την κανονικότητα, θεμελίωση της κανονικότητας) και β) ως καταγγελία των τόπων που στιγματίζουν αντί να θεραπεύουν. Οι τόποι εννοιολογούνται κυρίως ως κοινωνικοπολιτισμικές κατασκευές με διαφορετικές χρήσεις και νοηματοδοτήσεις και λιγότερο ως σύνολα γεωγραφικών συντεταγμένων, παρόλο που η γεωγραφική τους θέση δε στερείται αναλυτικής-ερευνητικής σημασίας.

2. Για την έννοια της «προβληματικοποίησης», βλ. Foucault M., *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. 2, Η χρήση των απολαύσεων, εκδ. Ράππας, Αθήνα, 1989, σελ. 12-29.

3. Αναφερόμαστε στην απόδοση στα ελληνικά του γαλλικού όρου «Haut-lieu». Οι κοινωνικές επιστήμες έχουν στρέψει τελευταία το ενδιαφέρον τους στη συμβολική διαμεσολάβηση του χώρου προκειμένου να κατανοήσουν τον τρόπο που η υλικότητα του τόπου συνδιαλέγεται με τις κοι-

ωνικές αναπαραστάσεις: «(...) η λεπτομερής μελέτη τους θα επιτρέψει μια καλύτερη κατανόηση του πώς οι κοινωνίες τα βγάζουν πέρα, έτσι ώστε να διαχειριστούν συμβολικά το χώρο τους» (Micoud A., «Introduction - La Construction Symbolique des Lieux Exemplaires», στο Micoud A. (επιμ.), *Des Hauts-lieux. La Construction Sociale de l' Exemplarité*, Editions de CNRS, Paris, 1991, σελ. 7-8. Υπάρχουν πολλοί τύποι διακεκριμένων τόπων, η κατηγοριοποίηση των οποίων ποικίλει ανάλογα με το κριτήριο που χρησιμοποιούμε για να τους οριοθετήσουμε. Ορισμένα κριτήρια τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν είναι η πυκνότητα των επισκέψεων, η «εξαιρετική σημασία τους για μια συλλογικότητα και, κατά συνέπεια, η ικανότητα κινητοποίησης του φαντασιακού» (Davalon J., «Produire les Hauts Lieux du Patrimoine», Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 89-90).

4. «(...) η έκθεση διαθέτει μια τέχνη της τελετουργίας η οποία παίζει πάνω στη ρήξη του χρόνου ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, ανάμεσα στο εδώ και το αλλού (...)» (Davalon J., 1991, σελ. 91). Εδώ τίθεται το ζήτημα του τι προηγείται χρονικά: η κατασκευή ενός αφηρημένου κοινωνικού χώρου, ο οποίος δεν είναι ακόμα συνειδητός ή ένας τόπος που θα τον συμβολίσει, συμβολισμός όμως που προϋποθέτει μια μακρά διαδικασία προβληματικοποίησης; Ο Larrère θεωρεί πως η δημιουργία ενός διακεκριμένου τόπου ακολουθεί δύο σταθερά χαρακτηριστικά και ένα επαναλαμβανόμενο. Το πρώτο αφορά σε ένα σημείο ρήξης: στη μοναδική ιστορία ενός διακεκριμένου τόπου υπάρχει μια μοναδική στιγμή, μια στιγμή σε υπερβολικό βαθμό και ένα γεγονός, το οποίο διαρρηγνύει τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων, δηλαδή κάτι το απρόβλεπτο. Επιπλέον όμως, θα πρέπει, για να μετασηματιστεί μια περιοχή σε διακεκριμένο τόπο, εκτός από το αξιοσημείωτο γεγονός που λαμβάνει χώρα εκεί, αυτό να χαρακτηρίζεται και να αναγνωρίζεται ως τέτοιο. Θα πρέπει οι άνθρωποι να μνημονεύουν το γεγονός, να το διατηρούν με τα λόγια τους και τα γραπτά τους και να αναδεικνύουν την σημαντικότητά του, οδηγώντας σε πολλές περιπτώσεις στη συγγραφή μιας τοπικής Ιλιάδας ή μιας τοπικής Οδύσσειας. Οι άνθρωποι θα πρέπει να γίνουν μάρτυρες της πίστης τους στο γεγονός, «εδώ και τώρα». Δεν αρκεί ένα παραδειγματικό γεγονός να λάβει χώρα, θα πρέπει και ένας επίσημος ή ανεπίσημος κύκλος πιστών να το ονομάσουν και να το συντηρήσουν στη συλλογική μνήμη. Επιπλέον, ο τόπος αυτός συνήθως οφείλει, αλλά αυτό δεν φαίνεται να είναι πάντοτε απαραίτητο-να παρέχει τα υλικά σημεία αναφοράς, όπως ερείπια, λείψανα, μνημεία, κτίρια, δηλαδή ίχνη ανεξίτηλα, τα οποία να καταμαρτυρούν την αλήθεια του γεγονότος που έλαβε χώρα σε έναν τόπο προκειμένου αυτός να διακριθεί. Φαίνεται να υπάρχει μια σχέση ανάμεσα στο διακεκριμένο τόπο και σε αυτό που είναι ορατό και παρατηρήσιμο, καθώς η αξιοπιστία του στον κύκλο των πιστών επαυξάνεται από μια ειδωλολατρική διάσταση (Larrère R., «Enquête sur les Singularités des Lieux», Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 44-47).

5. «Ο διακεκριμένος τόπος, "τόπος όπου ο ουρανός αγγίζει τη γη" (...), είναι πάντα, χωρίς καμιά αμφιβολία, μια συμβολική κατασκευή πραγματοποιημένη από τους ανθρώπους», Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 15.

6. «Αυτούς τους τόπους παραδείγματα, προτείνω να τους ορίσουμε ως τόπους κατασκευασμένους, που έχουν κατασκευαστεί για να σηματοδοτήσουν την δυνατότητα για ένα διαφορετικό αύριο. (...) Για να συνοψίσουμε, ορίζω λοιπόν τους παραδειγματικούς τόπους ως: κατασκευές προκειμένου να σηματοδοτηθεί η πιθανότητα ενός διαφορετικού μέλλοντος, διαρθρωμένες με την ταυτόχρονη υπόδειξη ενός κοινωνικού προβλήματος, μιας αντίφασης (πρόβλημα το οποίο προσδιορίζεται ως δυνάμενο να βρει τη λύση του μέσα από έναν άλλο τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού χώρου) και τέλος, κατασκευές προς αναπαραγωγή και μίμηση» (Micoud A., «Les Lieux Exemplaires: des Lieux pour Faire Croire à de Nouveaux Espaces», στο Micoud A., 1991, σελ. 53-54).

7. Ποτέ βέβαια ο συμβολισμός ενός τόπου, όπου ορισμένα γεγονότα «έλαβαν χώρα» δεν είναι μονοσήμαντος. Τόσο τα γεγονότα όσο και η ερμηνεία τους αναπτύσσονται στο εσωτερικό κοινωνικών αγώνων για την «αναγνώριση και την παραγνώριση» (Bourdieu P., *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1999, σελ. 244-245· Bourdieu P., *Raisons Pratiques*, Seuil, Paris, 1994, σελ. 25-29).

8. «Η σχέση ανάμεσα στην παρουσία και την απουσία, ανάμεσα στο ορατό και το αόρατο, στο χειροπιαστό και το μη δυνάμενο να γίνει αντιληπτό σχετίζεται σε αυτή την περίπτωση με το διαχωρισμό ανάμεσα στους διάφορους τόπους και μνημεία. Η λογική της είναι λοιπόν αυτή της παραδειγματικότητας, του εξαιρετικού, της μοναδικότητας η οποία τεκμηριώνει την ποιότητα 'αυτού' του τόπου ή 'αυτού' του μνημείου» (Davalon J., 1991, σελ. 92-93).

9. Για παράδειγμα στην περίπτωση του «κριτικού ψυχιατρικού λόγου», ο οποίος αρθρώνεται στο εσωτερικό της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, οι συχνές αναφορές σε «εμπειρίες» του τύπου του Περιπτερού 21 (κίνημα της «αντιψυχιατρικής») ή στο «πείραμα της Τεργέστης» στη Βορειοανατολική Ιταλία, (Basaglia, κίνημα «δημοκρατικής ψυχιατρικής»), καταδεικνύουν τόπους όπου έλαβαν χώρα γεγονότα «ανεπανάληπτα και μοναδικά», τα οποία διάνοιξαν νέους ορίζοντες κατανόησης και δράσης.

10. Η μελέτη αυτού του τύπου των κοινωνικών τόπων μας φέρνει εγγύτερα στις πρόσφατες τεχνικές κοινωνικής διευθέτησης και διαχείρισης κοινωνικών προβλημάτων που χρησιμοποιούν οι υπηρεσίες της κεντρικής διοίκησης. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια τεχνική παρέμβασης, για μια στρατηγική διαχείρισης διακυβευμάτων και για μια εφαρμογή νέου τύπου παρεμβατικών πολιτικών, οι οποίες αρθρώνονται αρχικά σε ορισμένους τόπους πειραματισμού, οι οποίοι γίνονται παραδειγματικοί, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων και την κατάδειξη των ωφελειών των προτεινόμενων προγραμμάτων. Ανεξάρτητα του πως ονομάζεται κάθε φορά αυτή η τεχνική, τις περισσότερες φορές αποσκοπεί στην επιλογή ενός μοναδικού τόπου ως προωθητήρα-καταλύτη ενός μοντέλου κοινωνικής δράσης και κοινωνικής παρέμβασης η οποία ήδη βρίσκεται, τη στιγμή του πειραματισμού,

σε διαδικασία πραγματοποίησης. Συνήθως, οι κοινωνικές επιστήμες έρχονται εκ των υστέρων είτε να εξασφαλίσουν τη συνέχεια, είτε να αξιολογήσουν τα αποτελέσματα αυτών των εφαρμογών, είτε επίσης να νομιμοποιήσουν ή να επικρίνουν κατά τον έναν ή τον άλλο τρόπο το νέο μοντέλο κοινωνικής παρέμβασης. Η τεχνική αυτή λοιπόν τείνει να παγιωθεί, βασισμένη σε μια πρακτική θεωρητικοποίηση, που προτείνεται ως μια νέα ιδεοτυπική μεθοδολογία κοινωνικής διαχείρισης. Σε αυτή την προοπτική η δημιουργία ενός συμβολικού τόπου είναι επίσης μια κοινωνικοπολιτισμική δράση. Διότι το να αλλάξουμε μια κοινωνία σημαίνει επίσης, μεταξύ πολλών άλλων, να αλλάξουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή σκέφτεται, δηλαδή να τροποποιήσουμε τις οντολογικές της προκειμένες και τις επιστημολογικές παραδοχές.

11. Κάθε συμβολική παρακαταθήκη ή κληρονομιά διαθέτει συγκεκριμένη υλικότητα και συνδέεται με τους υλικούς όρους παραγωγής της καθημερινότητας και της ιστορίας. Το πεδίο του συμβολικού δεν είναι αυτόνομο ή ξεκομμένο από το πεδίο της υλικής αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής, άσχετα εάν κάποιες φορές φαίνεται ότι έτσι είναι. Εν ολίγοις, δεν υπάρχουν συμβολικές μορφές δράσης που να μη συνδέονται και να μη συνδιαλέγονται με τις υλικές-καθημερινές διαστάσεις της ιστορίας και του πολιτισμού.

12. Για την έννοια της αρνητικής καθ-ιέρωσης βλ. Παναγιωτόπουλος Ν., *Οι Απόκληροι*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1998, σελ. 11-25.

13. Σχετικά με τη μουσειακή αναβίωση του παρελθόντος βλ. Το άρθρο της Schiebel M., «Extreme Right Attitudes in the Biographies of West German Youth», στο Chamberlayne P., Bornat J. and Wengraf T. (eds), *The Turn to Biographical Methods in Social Science, Comparative Issues and Examples*, Routledge, London, 2000, σελ. 214-228. Το άρθρο πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της Χιτλερικής Νεολαίας στη Γερμανία ανασυγκροτούν μέσα από τις αφηγήσεις ζωής τους μια εξιδανικευμένη και αποενοχοποιημένη παρουσίαση του εαυτού τους και της εποχής τους, προσπαθώντας να ελαχιστοποιήσουν τις βιογραφικές τους ασυνέχειες και να επιφέρουν μια ατομική και συλλογική βιογραφική ισορροπία. Επίσης βλ. Passerini L., *Σπαράγματα του 20ου Αιώνα. Η Ιστορία ως Βιωμένη Εμπειρία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1998, σχετικά με τη συλλογική μνήμη σε περιόδους ολοκληρωτικών καθεστώτων και την ανάκληση τραυματικών και επώδυνων εμπειριών του (πολιτικού) παρελθόντος σε περιοριστικά και δεσμευτικά πλαίσια (π.χ. φυλακή).

14. Την άνοιξη του 2000 μια έκθεση στο ψυχιατρικό νοσοκομείο της Vinatier στη Lyon, εξέθετε στο κοινό τα μέσα που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν για τη θεραπεία των τροφίμων: ζουρλομανδύες, περίτεχνα εργαλεία καθυπόταξης ή πρόκλησης της διέγερσης, δερμάτινοι μάντες καθήλωσης, κ.τ.λ. Η έκθεση αυτή δεν αποτελεί απλά μια μουσειακή έκθεση του παρελθόντος. Καταδεικνύει την ίδια στιγμή το γεγονός ότι οι δεσμοί μιας εκσυγχρονισμένης και πιο ανθρώπινης ψυχιατρικής με το στιγματογε-

νές, «απάνθρωπο» και επιστημονικά απαρχαιωμένο παρελθόν της έχουν πλέον οριστικά διευθετηθεί, έτσι ώστε αυτό να καθίσταται «επιδείξιμο» και εν πολλοίς ακίνδυνο, ακόμα και προσοδοφόρο.

15. Το εμπειρικό υλικό, το οποίο παρατίθεται στο παρόν άρθρο αντλήθηκε από δύο ερευνητικά προγράμματα στο πλαίσιο της εκπόνησης αντίστοιχων διδακτορικών διατριβών στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

16. «Για να συντομεύουμε, θα έλεγα ότι η αναπαράσταση είναι εξουσία και η εξουσία είναι αναπαράσταση. Η πολιτική εξουσία, η κρατική εξουσία, ιδιοποιείται τα συστήματα αναπαραστάσεων, παράγει και κατασκευάζει τέτοια, γιατί το σύστημα αναπαράστασης κατασκευάζεται καθεαυτό ως ισχύς του δεδομένου» [Marin L., «Le Lieu du Pouvoir à Versailles», στο Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 121].

17. Επί Τουρκοκρατίας η Σπιναλόγκα ήταν τουρκικός συνοικισμός. Εκεί ζούσαν κοντά στις 200 οικογένειες που ζούσαν από την αλιεία, τη ναυτιλία και το εμπόριο. Από το 1858, που περιήλθε στο Τουρκικό δημόσιο από τον πωλητή Ιωάννη Χλαπουτάκη, διανεμήθηκε σε 180 κλήρους από το Πρωτοδικείο Λασιθίου, όσες ήταν και οι Τουρκικές οικογένειες που διέμεναν στο νησί. Κάθε οικογένεια παρέλαβε τον κλήρο της με το δικαίωμα μόνο της επικαρπίας. Τους κλήρους αυτούς καλλιεργούσαν οι Τούρκοι, είτε οι ίδιοι, είτε με περίοικους χριστιανούς. Τα κύρια εισοδήματά τους προέρχονταν από την καλλιέργεια δημητριακών και την παραγωγή ελαιόλαδου και χαρουπιών. Μετά το 1898, οι Τούρκοι της Σπιναλόγκας αναχώρησαν για την Τουρκία, οι δε εναπομείναντες εγκατέλειψαν το νησί το 1903, όταν κατέπλευσαν οι πρώτοι λεπροί. Τα οικήματα που άφησαν πίσω εκτιμήθηκαν σε 120.000 χρυσές δραχμές και τα χρήματα κατατέθηκαν στον Ιταλό γενικό πρόξενο, που ήταν ο Πρύτανης του Προξενικού σώματος στην Κρήτη. Το ποσό αυτό θεωρήθηκε ευτελές, δεν παραλήφθηκε από τους Τούρκους δικαιούχους και τελικά έμεινε αχρησιμοποίητο. Τα περισσότερα σπίτια ήταν ευάερα και ευήλια αλλά η έλλειψη ενδιαφέροντος από τη μεριά της Κρητικής Πολιτείας ανάγκασε τους λεπρούς να αφαιρέσουν τα εσωτερικά και εξωτερικά ξύλινα μέρη τους για να τα χρησιμοποιήσουν ως καύσιμη ύλη για τις ανάγκες τους (Καταπότης Μ., «Η Σπιναλόγκα», *Μύσων*, τόμ. Β', 1933, σελ. 36). Στην απογραφή του 1881 η Σπιναλόγκα αναφέρεται ως δήμος, η μοναδική διοικητική περιφέρεια στην επαρχία Μεραμπέλου, με 1111 κατοίκους. Στην απογραφή του 1900 αναφέρεται στο δήμο Κριτσάς με 272 κατοίκους. Στην απογραφή του 1920 δεν αναφέρονται οι λεπροί του νησιού. Το 1928 αναφέρεται στην κοινότητα Ελούντας με 264 λεπρούς κάτοικους. Οι γιατροί και το υπηρετικό προσωπικό έμεναν έξω. Το 1940 αναφέρονται 367 κάτοικοι, 192 άνδρες και 175 γυναίκες και στην απογραφή του 1951 αναφέρονται 267 κάτοικοι (Σπανάκης Σ., *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο Πέρασμα των Αιώνων*, Ηράκλειο, 1991, σελ. 735). Το 1954 το νησί μετονομάστηκε με βασιλικό διάταγμα Καλυδώνα (αυτή ήταν η αρχαία του ονομασία) και το 1963 με το διάταγμα 573 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βα-

σιλείου της Ελλάδος, φ. 160, τόμ. Α', 27-9-1963) χαρακτηρίστηκε δημόσιο τουριστικό κτήμα και διατάχθηκε η τουριστική του ανάπτυξη και η εκμετάλλευση των μνημείων και των κτιριακών του εγκαταστάσεων.

18. Επίσημος Εφημερίς Κρητικής Πολιτείας, (εφεξής) Ε.Ε.Κ.Π., έτος Β', φ. 44, 12-7-1901.

19. Μετά την ίδρυση του Λεπροκομείου Σπιναλόγκας και την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, το Ελληνικό κράτος ίδρυσε, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, άλλα δυο λεπροκομεία: το Λεπροκομείο Σάμου και το Λωβοκομείο Χίου. Επίσης, το Ελληνικό κράτος ίδρυσε το 1929 τον Αντιλεπρικό Σταθμό, ως παράρτημα του Νοσοκομείου Λοιμωδών Νόσων στην Αγία Βαρβάρα Αττικής.

20. Η ίδρυση του Λεπροκομείου σχετίζεται όχι με ένα συνολικό αίτημα της Κρητικής κοινωνίας στο βαθμό που οι λεπροί εντάσσονταν οργανικά στις οικογένειες και τις κοινότητες στις οποίες ανήκαν, έστω και εάν έμεναν στις παρυφές των χωριών ή των γεωγραφικών ορίων των πόλεων, αλλά με ιδεολογικά και πολιτισμικά δάνεια της κυβέρνησης Βενιζέλου από την υπόλοιπη Ευρώπη. Την ίδια χρονική περίοδο, δηλαδή στις αρχές του 20ου αιώνα και ωρύτερα, στην υπόλοιπη Ευρώπη η αντιμετώπιση των λεπρών περνούσε σταδιακά από τον έλεγχο της κοινότητας, της εκκλησίας και της φιλανθρωπίας, στον έλεγχο της ιατρικής αστυνομίας και του κράτους.

21. Ε.Ε.Κ.Π., Έτος Γ', φ. 25, 7-6-1903.

22. Εφ. *Ανατολή*, 27-3-1958.

23. Εφ. *Ανατολή*, 2-6-1955.

24. Εφ. *Ανατολή*, 19-6-1955.

25. Εφ. *Ελούντα*, φ. 10, Ιανουάριος - Απρίλιος 1994. Σε αρκετά άλλα φύλλα της, η εν λόγω εφημερίδα αφιερώνει πολύ συχνά στήλες για την πρόοδο των αναστηλωτικών εργασιών που εκτελούνται στο Ενετικό φρούριο που υπάρχει στο νησί, εκφράζοντας την άποψη ότι η ανάπλαση της Σπιναλόγκας και η «υποβάθμιση του αίσχους του Λεπροκομείου» (Εφ. *Ελούντα*, φ. 11, Απρίλιος - Αύγουστος 1994) θα έχει πολλαπλασιαστικά οφέλη για την ανάπτυξη και τον τουρισμό της περιοχής. Αυτό αποτυπώνεται ξεκάθαρα και στις επιστολές που απέστειλε ο Σύλλογος Ενοικιαζόμενων Τουριστικών Καταλυμάτων Ελούντας στους υπουργούς Πολιτισμού, Τουρισμού και Οικονομικών, καλώντας τους να διοργανώσουν εκδηλώσεις της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας στη Σπιναλόγκα, φωταγωγώντας και αναδεικνύοντας το Ενετικό φρούριο που υπάρχει στο νησάκι της Σπιναλόγκας για να μετριάσει και να «ξεχαστεί η ντροπή και η αθλιότητα του Λεπροκομείου» (Εφ. *Ελούντα*, φ. 29, Απρίλιος - Αύγουστος 2000), «η οποία δεν τιμά κανένα, ούτε την τοπική κοινότητα, ούτε την πολιτεία» (Εφ. *Ελούντα*, φ. 31, Αύγουστος - Δεκέμβριος 2000). Με άλλα λόγια, είναι φανερό πως η προσπάθεια πολιτισμικής προβολής ορίζεται πρωτίστως ως προσπάθεια αποσύνδεσης του τόπου από το «νοσογόνο και επιβλαβές παρελθόν» του, το οποίο ούτε τουριστικά, ούτε πολιτισμικά ή κοινωνικά μπορεί να ωφελήσει. Το γε-

γονός πάντως πως κατά τους καλοκαιρινούς μήνες δεκάδες караβάκια φορτωμένα με έλληνες και αλλοδαπούς επισκέπτονται τη Σπιναλόγκα για να δουν από κοντά και να ακούσουν, μεταξύ άλλων, και για την περίοδο του Λεπροκομείου, είναι μια απόδειξη ότι η περίοδος αυτή δύσκολα μπορεί να εξοβελιστεί ή να αποσιωπηθεί εντελώς, διότι εξακολουθεί να κουβαλάει μια ισχυρή ιστορικο-πολιτισμική κληρονομιά και ένα ειδικό συμβολικό βάρος. Η Σπιναλόγκα υπήρξε τόπος αρνητικά φορτισμένους, διότι δέχτηκε τους «απόβλητους και τους καταραμένους».

26. Εφ. *Ελούντα*, φ. 32, Αύγουστος - Δεκέμβριος 2001.

27. Είναι χαρακτηριστικό πως όταν επιβεβαιωνόταν ιατρικά η ασθένεια της λέπρας ο ασθενής διαγραφόταν από τα μητρώα της κοινότητας και ο ιερέας της εκκλησίας έψαλε την ακολουθία της ταφής καθόσον υπήρχε η βεβαιότητα ότι ποτέ ξανά δεν θα τον έβλεπαν ζωντανό (Ρεμουντάκης Ε., *Αϊτός Χωρίς Φτερά, Ανέκδοτη Αυτοβιογραφία*, Αθήνα, 1973, σελ. 76 κ.ε.).

28. Bertaux D., «The Life Story Approach: A Continental View», *Annual Review of Sociology*, vol. 10, σελ. 215.

29. Για τους σκοπούς της παρούσας ανάλυσης έχουν χρησιμοποιηθεί απομαγνητοφωνημένα αποσπάσματα και αναλύσεις από αφηγήσεις ζωής ατόμων που διέμειναν ως ασθενείς στη Σπιναλόγκα κατά την περίοδο 1925-1957 και που αργότερα μεταφέρθηκαν στην Αθήνα, στον Αντιλεπρικό Σταθμό του νοσοκομείου «Αγία Βαρβάρα». Ενδιαφέρον πιθανά θα παρουσίαζαν και οι αφηγήσεις ζωής ασθενών οι οποίοι δεν έμειναν στο Κέντρο, αλλά έζησαν με τις οικογένειες έξω από αυτό, μετά τον τερματισμό της λειτουργίας της Σπιναλόγκας.

30. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Μ., Αθήνα, 21-3-2001. Για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας στο παρόν άρθρο χρησιμοποιούνται μόνο τα αρχικά από το όνομα των αφηγητών/αφηγητριών.

31. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Α., Αθήνα, 21-3-2001.

32. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Α., Αθήνα, 21-3-2001.

33. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Φ., Αθήνα, 22-3-2001.

34. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Β., Αθήνα, 1-10-2001.

35. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Α., Αθήνα, 21-3-2001.

36. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Α., Αθήνα, 21-3-2001.

37. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Φ., Αθήνα, 22-3-2001.

38. Όταν έκλεισε το Λεπροκομείο Σπιναλόγκας, οι περισσότεροι από τους εναπομείναντες λεπρούς μεταφέρθηκαν στον Αντιλεπρικό Σταθμό του τότε Νοσοκομείου Λοιμωδών Νόσων Αττικής και νυν Γενικού Νομαρχιακού Νοσοκομείου Δυτικής Αττικής «Αγία Βαρβάρα», όπου και εγκαταστάθηκαν, φέρνοντας μαζί τους το διακριτό χαρακτηρισμό του τόπου από τον οποίο προήλθαν. Οι άλλοι συνασθενείς τούς αποκαλούσαν για λόγους ταξινόμησης, ορισμού αλλά και εσωτερικής διαφοροποίησης Σπιναλογκίτες, εκφράζοντας έτσι την απόσταση και τη διαφορετικότητά τους από τους νεοφερμένους άλλους. Η ταυτότητα εδώ αποδίδεται όχι στη βάση της ασθένειας ως κοινής βιωμένης εμπειρίας, αλλά κυρίως στη βάση του διαφορετικού

τόπου προέλευσης. Είναι ενδιαφέρον πως στις αφηγήσεις ζωής η μετακόμιση στην «Αγία Βαρβάρα» χαρακτηρίζεται από δυσαρέσκεια, παθητικότητα, ετεροπροσδιοριστία, μια διαρκή αβεβαιότητα και δισταγμό. Η μετακίνηση προκαλεί βιογραφικές ρήξεις που εκφράζονται με διαζύγια, οικογενειακά δράματα, επιδείνωση της ασθένειας ακόμα και απειλές για αυτοκτονία. Η επιβαλλόμενη μετακίνηση δημιουργεί μια νέα απώλεια νοήματος, μια νέα βιογραφική ρήξη και μια νέα βιογραφική εκκίνηση. Έτσι έχουμε σε αυτό το δείγμα δύο βιογραφικές ρήξεις, μία όσον αφορά τον αναγκαστικό εγκλεισμό-μεταφορά στη Σπιναλόγκα και μία όσον αφορά τον αναγκαστικό απεγκλεισμό-μετακίνηση στην Αθήνα, ο οποίος βιώνεται και ως διάλυση της συλλογικότητας, δηλαδή ως αποδόμηση της «κοινότητας του συν-ανήκειν». Αυτή η διπλή βιογραφική ρήξη δημιουργεί μια αίσθηση μετέωρης και ανεξέλεγκτης πραγματικότητας, η οποία δεν μπορεί εύκολα να αντισταθμιστεί και να εξισορροπηθεί από την πρόκληση της παρεχόμενης καινούργιας-ελεύθερης ζωής και την υπόσχεση για δυνάμει θεραπεία και κοινωνική επανένταξη. Οι αφηγήσεις ζωής που ανακαλούν και περιγράφουν τις βιωμένες εμπειρίες μιας κοινής συλλογικής βιογραφικής πορείας είναι μάλλον ο νοηματικός χώρος και το πλαίσιο στο οποίο γίνονται πραγματικότητα και ως εκ τούτου ορατές οι κοινωνικές δομές και οι θεσμικοί περιορισμοί της δράσης.

39. Για παράδειγμα μετά τη μετακίνησή τους από τη Σπιναλόγκα κάποι οι από τους ασθενείς υποχρεώνονται να εργασθούν στο νοσοκομείο διακόπτοντας έτσι τη ραστώνη και τη διαχείριση του χρόνου, όπως είχαν συνηθίσει στην αποικία.

40. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Π., 3-10-2001.

41. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Α., 21-3-2001.

42. «(...) Έτσι η ιατρική πρακτική, επίμονη και αδιάφορη (έμεινε) φλύαρη στο να διαλαλεί τις απέχθειές της, πρόθυμη να τρέξει σε βοήθεια του νόμου και της κοινής γνώμης, περισσότερο δουλόπρεπη μπροστά στις δυνάμεις της τάξης παρά υπάκουη στις απαιτήσεις της αλήθειας. Άθελα αφελής στην καλύτερη περίπτωση, αλλά πιο συχνά θεληματικά ψευδολόγα, συνεργός σε αυτό που αποκήρυχνε, αλαζονική και προκλητική, εγκαθίδρυσε μια ολόκληρη σκανδαλώδη κατάσταση γύρω από το νοσηρό (...) απαιτούσε και άλλες εξουσίες, παρουσιαζόταν ως ανώτατη αρχή των επιταγών της υγιεινής (...) διατεινόταν ότι εξασφάλιζε το φυσικό σφρίγος και την ηθική καθαρότητα του κοινωνικού σώματος, υποσχόταν να εξαφανίσει όλους τους φορείς φυσικών ελαττωμάτων, τους εκφυλισμένους όπως και τους χαλασμένους πληθυσμούς. Στο όνομα μίας άμεσης βιολογικής και ιστορικής αναγκαιότητας, δικαίωνε τους κρατικούς ρατσισμούς που διαφαίνονταν ήδη στον ορίζοντα. Τους θεμελιώνει ως αλήθεια» (Foucault M., 1978, σελ. 70-71).

43. Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Π., 3-10-2001.

44. Passerini L., 1998, *όπ. παρ.*, σελ. 13-79.

45. Goffman E., 1998, *όπ. παρ.*, σελ. 34-49.

46. Για την έννοια του «κοινωνικού γεγονότος» βλ. Durkheim E., *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1987, σελ. 42-51. Για μια κριτική αυτής της άποψης βλ. Giddens A., *New Rules of Sociological Method*, Routledge, London, 1990.

47. Υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις ανθρώπων που εγκλείστηκαν και παρέμειναν στο νησί λόγω πολιτικών φρονημάτων, περιουσιακών διαφορών με συγγενείς ή απλών ιατρικών υποψιών (Απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις Φ. 1 και 2, Αθήνα, 2001 και Ρεμουντάκης Ε., 1973, σελ. 65 κ.ε). Η πρακτική αυτή προσομοιάζει στον εγκλεισμό σε ψυχιατρεία, για τους ίδιους λόγους, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων. Βλ. ενδεικτικά το τεύχος αφιέρωμα στις σχέσεις φασισμού και ψυχιατρικής στα *Τετράδια Ψυχιατρικής*, τεύχ. 47, 1994.

48. Για παράδειγμα, για να βαφτίσει κάποιος ασθενής το παιδί ενός υγιή, έπρεπε αφενός να μην είναι παραμορφωμένος από την ασθένεια αφετέρου να χαίρει εκτίμησης μέσα στην αποικία και να έχει «καλό όνομα» και στην κοινότητα των «υγιών» με τους οποίους είχε σχέσεις (Απομαγνητοφωνημένη συνέντευξη Μ., Αθήνα, 21-3-2001).

49. Μαδιανός Μ., *Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1994, σελ. 184.

50. «Επιλέχτηκαν κατ' αρχάς άτομα με βαριές και χρόνιες διαταραχές, και από την ομάδα αυτή στάλθηκαν τελικά στη Λέρο όσοι είχαν χάσει πλέον επαφή με τις οικογένειές τους» (Blue A., *Η δημιουργία της ελληνικής ψυχιατρικής*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1999, σελ. 24).

51. Αναφερόμαστε στο ντοκιμαντέρ του Κωστή Ζώη, *Οι αζήτητοι*, που γυρίστηκε το 1982.

52. Μαδιανός Μ., 1994, *όπ. παρ.*, σελ. 185.

53. «Λέρος: Νεκροζώντανοι στο νησί του διαβόλου», *Η Τρέλα*, τεύχ. 3, Απρίλιος 1981, σελ. 15.

54. «Λέρος: Νεκροζώντανοι στο νησί του διαβόλου», *Η Τρέλα*, τεύχ. 3, Απρίλιος 1981, σελ. 15.

55. «Οι 6.000 κάτοικοι που ζουν σε αυτό το νησί, κερδίζουν τα προς το ζειν, αποκλειστικά εργαζόμενοι στο άσυλο, που χτίστηκε από τους Ιταλούς κατά τη διάρκεια του 2ου παγκοσμίου πολέμου (...)», Γ.Κ., «Πόλεμος Πατήρ Πάντων», *Η ελευθερία είναι θεραπευτική*, τεύχ. 7-8, σελ. 19. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας Μεσημβρινή στις 13 Σεπτεμβρίου του 1989, το 70% των μαθητών της Β' Λυκείου της Λέρου απάντησαν σε έκθεση με τίτλο «Τι θέλω να γίνω;» υπάλληλος του ψυχιατρείου (Blue A., 1999, *όπ. παρ.*, σελ. 27). Μάλιστα για πολλά χρόνια κανένας μαθητής δεν κατάφερε να περάσει το κατώφλι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καταδεικνύοντας και με αυτόν τον τρόπο τον εναγκαλισμό του τοπικού πληθυσμού με το ίδρυμα και τη συνάρθρωση των επαγγελματικών και βιογραφικών διαδρομών των ντόπιων κατοίκων με τις βιογραφικές διαδρομές των ασθενών.

56. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο οι Ιταλοί φαντάροι όσο και οι τρόφιμοι του ψυχιατρικού ασύλου θάβονταν σε διακριτό μέρος από τους ντόπι-

ους, στο νεκροταφείο του νησιού. «Αυτοί οι άνθρωποι» ολοκλήρωναν τη μοναχική τους πορεία επέκεινα της κοινωνικής επικράτειας ακόμα και με το θάνατό τους, ο οποίος ολοκλήρωνε και διατηρούσε τον κοινωνικό τους εξοβελισμό. Ο τόπος, σε κάθε του έκφανση, μαρτυρούσε αυτή την εξορία από την επικράτεια του «ανθρώπινου».

57. Οιχαλιώτη Ν., «Το Άσυλο της Λέρου με την Κάμερα της ΕΡΤ», *Η ελευθερία είναι θεραπευτική*, τεύχ. 7-8, σελ. 24.

58. Blue A., 1999, *όπ. παρ.*, σελ. 24-25.

59. Goffman E., *Τα άσυλα*, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα, 1998, σελ. 131-169.

60. Οι διαμαρτυρίες αυτές των γιατρών και η μέριμνα για δημοσιοποίηση της κατάστασης είχαν ως αποτέλεσμα την απαγόρευση το 1981, με υπουργική απόφαση, νέων εισαγωγών στο εν λόγω ψυχιατρείο.

61. Στο φύλο της 11ης Σεπτεμβρίου 1989, η επιθεώρηση Observer δημοσιεύει το άρθρο με τίτλο «Αποκάλυψη: Οι Ψυχασθενείς της Ελλάδας Κρατούμενοι σε Νησί - Στρατόπεδο Συγκέντρωσης. Το Ένοχο Μυστικό της Ευρώπης», το οποίο δημιούργησε μεγάλο σάλο και θεωρήθηκε ότι δυσφημίστηκε διεθνώς η Ελλάδα.

62. Κοκκινάκος Γ., «Το μετέωρο βήμα της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης», *Τετράδια ψυχιατρικής*, τεύχ. 66, 1999, σελ. 80. Την ίδια στιγμή, οι άνθρωποι που βρίσκονταν όλα αυτά τα χρόνια επικεφαλής των ψυχιατρικών ιδρυμάτων έδιναν τη δική τους μάχη ενάντια στον οιονεί στιγματισμό τους εξαιτίας των καταγγελτικών λόγων που κατακεραύνωναν την ασυλιακή πρακτική. Σε αυτή την υπερασπιστική γραμμή εντασσόταν η θεωρία της μοναδικότητας και της ιδιαιτερότητας της Λέρου. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η Λέρος δεν ήταν αντιπροσωπευτικό δείγμα της ψυχιατρικής στην Ελλάδα αλλά μια εξαίρεση και μια αρνητική υπερβολή και όχι μια τυπική περίπτωση της ψυχιατρικής στην Ελλάδα. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση ενός πρώην προέδρου της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρίας σε συζήτηση για το ντοκιμαντέρ του Κωστή Ζώη, *Οι Αζήτητοι*, στη δημόσια τηλεόραση στις αρχές της δεκαετίας του 1990: «Η Λέρος είναι μοναδικό φαινόμενο, για τον εξής λόγο: Όταν δημιουργήθηκε η Λέρος, σχηματίστηκε από ανθρώπους που ήταν ανεπιθύμητοι και στα άλλα ψυχιατρεία. Η έννοια του ανεπιθύμητου είναι ευρύτερη, ως προς τους αρρώστους της Λέρου. Ξέρεται ότι αρχικά η Λέρος ήταν μια ψυχιατρική αποικία (...) που προήρχοντο από άλλα ψυχιατρεία που ή δεν τους ζητούσαν ή θεωρούσαν ότι η κατάστασή τους ήταν μη αντιμετωπίσιμη πια. Ήταν κατά κάποιο τρόπο μια αποθήκη ψυχοπαθών. Και μ' αυτή την έννοια η Λέρος έχει μοναδικότητα. Δεν είναι δηλαδή ένα κοινό ψυχιατρικό νοσοκομείο όπου δέχεται και τους οξέως πάσχοντες και όλο το φάσμα των ψυχικών παθήσεων. Είναι αποικία, ήταν αρχικά αποικία ψυχοπαθών».

63. Αναφερόμαστε κυρίως στα προγράμματα Λέρος Ι και Λέρος ΙΙ, της δεύτερης φάσης του κανονισμού της ΕΟΚ 815/84.

64. «Ψυχιατρική μεταρρύθμιση: από τη Λέρο στο «Ψυχαργός»», *Εμφύχωση*, τεύχ. 2, σελ. 8.

65. Βενιζέλος Μ., «Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση και η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας», *Εμφύχωση*, τεύχ. 9, σελ. 5.

66. Λιοδάκης Α., «Εμπειρίες Αποϊδρυματισμού στο Θ.Π.Ψ.Χ.», *Νέες δομές για την υπέρβαση του ασύλου. Αρχές αποκατάστασης*, Χανιά, έκδοση του προγράμματος αποκατάστασης «Προσπαθήστε Μαζί μας», 1993, σελ. 32. Αυτό το εννοιολογικό περιεχόμενο είναι συναφές με τον άλλο τόπο σύμβολο εγχάραξης κοινωνικών ορίων που διαπραγματευτήκαμε προηγουμένως, τη Σπιναλόγκα: «Φαντάζομαι πως είμαστε πια απ' τους ελάχιστους ανθρώπους του λεγόμενου "Ψί" χώρου (...) που δεν ήρθαν να επισκεφτούν τη Λέρο για λόγους τυπικά υπηρεσιακούς. (...) Τουρίστες είμαστε απλούστατα κι οι δυο μας – και φέραμε στο νησί τη "θεία οικογένεια" για το νησί καθαυτό. Όχι για τη Σπιναλόγκα του. Αυτά τα τόσο όμορφα από μακριά κτήρια, και τόσο αποκρουστικά όταν βρεθείς μέσα, δεν είναι για να γίνουν τουριστικό αξιοθέατο» (Μαρκίδης Μ., *Το μέσα και το έξω*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα, 1998, σελ. 9).

67. «Ψυχιατρική μεταρρύθμιση: από τη Λέρο στο "Ψυχαργώς"», *όπ. παρ.*, σελ. 8.

68. «Όμως, το καινοτόμο και κοινωνικό περιεχόμενο της Ψυχιατρικής Μεταρρύθμισης (...) αντιπαλεύει την ασυλιακή εντροπία, την δημοσιοϋπαλληλική νοοτροπία-βλακεία που εγκλωβίζουν την ψυχιατρική κοινότητα σε αδράνεια και σε ουδετερότητα. Προτάσσει τη διαθεσιμότητα, την έμπνευση, το μεράκι, το 'Μαθαίνω από τους ασθενείς' σαν δομικά στοιχεία μιας νέας ψυχιατρικής παρέμβασης, που ανατρέπει τα ψυχιατρικά κατεστημένα και ενισχύει τις διεργασίες υποδοχής και αποδοχής του ψυχικά πάσχοντα» (Λιοδάκης Α., «Το τέλος του ψυχιατρείου», *Χανιώτικα Νέα*, 8-6-2001).

69. «Στα Χανιά εμείς ζήσαμε μια εποχή Αναγέννησης. Ήταν η εποχή της "5ης εποχής" (Θεραπευτικός Συνεταιρισμός στο πλαίσιο του προγράμματος αποκατάστασης του Θ.Ψ.Π.Χ.), η εποχή του Χαμάμ που πηγαίναμε 5-6 παιδιά και κάναμε μπιζού, ζωγραφίζαμε (...) είχαμε πάει στο πνευματικό κέντρο του δήμου Αθηναίων, φωτογραφίες μαζί με τον Φρέντυ Γερμανό. Ήτανε οι βραδιές στην 5η εποχή με τον Λουδοβίκο των Ανωγείων, τον Ψαραντώνη, τα παιδιά από τη Συρία. Μια εποχή που εμείς ήμασταν αστέρες –οι διάπτοντες αστέρες– δηλαδή δεν ήμασταν οι ψυχασθενείς. (...) Μας έβγαζε τη μαύρη εικόνα που είχαμε κι εμείς απέναντι στον εαυτό μας. Κατεβάζαμε αυτό το είδωλο του κλειστοφοβικού σ' ένα χώρο. Ερχόταν άνθρωποι απ' όλο τον κόσμο, ερχότανε κι ο Γιαπωνέζος, ερχότανε κι απ' το διπλανό χωριό να πιει το καφέ του. Εμείς όμως ήμασταν εκτεθειμένοι σ' αυτούς θετικά και μπαίναμε στη διαδικασία της επανένταξης. Γιατί για μας η επανένταξη είναι οριακό ζήτημα» (Φαλελάκης Γιώργος, *Σχόλιο*, Ιούλιος - Αύγουστος 2001).

70. Βλ. Τζανάκης Μ., «Κοινωνιολογικός ιδεαλισμός και ψυχιατρικός ρεαλισμός», *Τετράδια ψυχιατρικής*, τεύχ. 77, 2002, σελ. 7-16.

71. Blue A., 1999, *όπ. παρ.*, σελ. 23-24.

72. «Σε τελευταία ανάλυση, η Λέρος εκπροσωπεί τον τρόπο με τον ο-

ποίο μια δεδομένη κοινωνία εννοεί αφενός την ψυχασθένεια και το επίκεντρό της, δηλαδή τον εαυτό, και αφετέρου τις απόψεις της σχετικά με την ατομικότητα, την εξάρτηση και την αυτονομία αυτού του εαυτού. Η ελληνική ψυχιατρική και, μέσα στο πλαίσió της, η Λέρος, αποτελούν βιο-ιατρικές εκφράσεις που αντικατοπτρίζουν ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό σύστημα, δεν πρόκειται, δηλαδή, για ψυχιατρικά ή κοινωνικά ατυχήματα, παρεκτροπές ή αναγκαιότητες» (Blue A., 1999, *όπ. παρ.*, σελ. 32).

73. «Με τη μεταστέγαση του Ψυχιατρείου στη σημερινή του θέση το 1971 άρχισαν σιγά-σιγά οι πρώτες απόπειρες αποϊδρυματισμού και επαφής με την κοινότητα, θα μπορούσαμε να πούμε. Οι πρώτες ομάδες ασθενών άρχισαν να βγαίνουν μέχρι το καφενείο, άρχισαν να παίρνουν άδειες και πολλοί επέστρεψαν στις οικογένειές τους με τα ασθενοφόρα... Ακολούθησαν αντιδράσεις και δικαστικοί αγώνες. Μέχρι τότε λειτουργούσε η αίσθηση ότι το ψυχιατρείο ήταν ένας υγρός τάφος, δεν υπήρχαν άδειες, λιγοστές επισκέψεις, δεν υπήρχαν γιατροί, ελάχιστοι νοσηλευτικοί και το να δουλεύεις στο Ψυχιατρείο ήταν κάτι σα λέπρα» (Λιοδάκης Α., 1993, *όπ. παρ.*, σελ. 32).

Βιβλιογραφία

- Adorno T., *Minima Moralia, Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1990.
- Bertaux D. and Kohli M., «The life story approach: A continental view», *Annual review of sociology*, vol. 10, σελ. 215-237.
- Blue A., *Η δημιουργία της ελληνικής ψυχιατρικής*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1999.
- Bourdieu P., *Raisons pratiques*, Seuil, Paris, 1994.
- Bourdieu P., *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1999.
- Chamberlayne P., Bornat J. and Wengraf T. (eds), *The turn to biographical methods in social science. Comparative issues and examples*, Routledge, London, 2000.
- Davalon J., «Produire les Hauts Lieux du Patrimoine», στο Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 85-102.
- Durkheim E., *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1987.
- Foucault M., *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. 1: Η δίψα της γνώσης, εκδ. Ράππας, Αθήνα, 1978.
- Foucault M., *Εξουσία, γνώση και ηθική*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1987.
- Foucault M., *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. 2: Η χρήση των απολαύσεων, εκδ. Ράππας, Αθήνα, 1989.
- Giddens A., *New Rules of Sociological Method*, Routledge, London, 1990.

- Goffman E., *Τα άσυλα*, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα, 1998.
- Larrère R., «Enquête sur les singularités des lieux», στο Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 33-52.
- Marin L., «Le lieu du pouvoir à Versailles», στο Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 117-132.
- Micoud A. (επιμ.), *Des hauts-lieux. La construction sociale de l'exemplarité*, Editions de CNRS, Paris, 1991.
- Micoud A., «Les lieux exemplaires: Des lieux pour faire croire à de nouveaux espaces», στο Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 53-63.
- Micoud A., «Introduction – La construction symbolique des lieux exemplaires», στο Micoud A. (επιμ.), 1991, σελ. 7-15.
- Passerini L., *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1998.
- Schiebel M., «Extreme right attitudes in the biographies of west German youth», στο Chamberlayne P., Bornat J. and Wengraf T. (eds), 2000, σελ. 214-228.
- Βενιζέλος Μ., «Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση και η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας», *Εμψύχωση*, τεύχ. 9, σελ. 5.
- Γ.Κ., «Πόλεμος πατήρ πάντων», *Η ελευθερία είναι θεραπευτική*, τεύχ. 7-8, σελ. 19-23.
- Καταπότης Μ., «Η Σπιναλόγκα», *Μύσων*, τεύχ. Β', 1933, σελ. 35-237.
- Κοκκινάκος Γ., «Το μετέωρο βήμα της ψυχιατρικής μεταρρύθμισης», *Τετράδια ψυχιατρικής*, τεύχ. 66, 1999, σελ. 79-84.
- «Λέρος: Νεκροζώντανοι στο νησί του διαβόλου», *Η τρέλα*, τεύχ. 3, Απρίλιος 1981, σελ. 15-16.
- Λιοδάκης Α., «Εμπειρίες αποϊδρυματισμού στο Θ.Π.Ψ.Χ.», *Νέες δομές για την υπέρβαση του ασύλου. Αρχές αποκατάστασης*, έκδοση του προγράμματος αποκατάστασης «Προσπαθήστε Μαζί μας», Χανιά, 1993, σελ. 30-45.
- Μαδιανός Μ., *Η ψυχιατρική μεταρρύθμιση*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1994.
- Μαρκίδης Μ., *Το μέσα και το έξω*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα, 1998.
- Οιχαλιώτη Ν., «Το άσυλο της Λέρου με την κάμερα της ΕΡΤ», *Η ελευθερία είναι θεραπευτική*, τεύχ. 7-8, σελ. 24-25.
- Παναγιωτόπουλος Ν., *Οι απόκληροι*, εκδ. Καρδαμίτσας, Αθήνα, 1998.
- Ρεμουντάκης Ε., *Αϊτός χωρίς φτερά, ανέκδοτη αυτοβιογραφία*, Αθήνα, 1973.
- Σπανάκης Σ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, 1991.
- Τετράδια ψυχιατρικής*, τεύχ. 47, 1994.
- Τζανάκης Μ., «Κοινωνιολογικός ιδεαλισμός και ψυχιατρικός ρεαλισμός», *Τετράδια ψυχιατρικής*, τεύχ. 77, 2002, σελ. 7-16.
- «Ψυχιατρική μεταρρύθμιση: από τη Λέρο στο «Ψυχαργώς», *Εμψύχωση*, τεύχ. 2, σελ. 8.

Φιλοσοφικές αντιλήψεις του Charles Peirce και του John Dewey για την εκπαιδευτική θεωρία

Γρηγόρης Καραφύλλης*

Περίληψη

Στην εργασία αυτή εξετάζονται ορισμένες απόψεις του C.S. Peirce και του J. Dewey για την εμπειρία και τη συναφή θεμελίωση της γνώσης, οι οποίες έχουν μία δυναμική εφαρμογή στην εκπαιδευτική θεωρία. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις τυπικές λογικές μεθόδους του Peirce για το νόημα των λέξεων και τη χρήση τους ως εργαλείων στις εφαρμογές των πραγματιστικών εννοιών για τη βελτίωση της ικανότητας της μάθησης. Παράλληλα εξετάζονται οι παράμετροι της φιλοσοφικής συγκρότησης του Dewey και η πρότασή του για ιδιαίτερη χρήση της φιλοσοφίας στην εκπαίδευση. Τονίζεται η κοινωνιογλωσσική οπτική, η εκλογίκευση και η ιεράρχηση της έρευνας, ενώ προβάλλεται η μέθοδος και η διάκριση επιστήμης και ηθικής και συζητείται η θεωρία της μάθησης.

1. Εισαγωγή

Ο Charles Sanders Peirce¹ και ο παλιός φοιτητής του, John Dewey², μαζί με τον William James και τον George Herbert Mead συναπαρτίζουν, ως γνωστόν, την ομάδα των φιλοσόφων εκείνων που διαμόρφωσαν το φιλοσοφικό ρεύμα που φέρει το όνομα *πραγματισμός*³. Το ρεύμα αυτό της σκέψης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία φιλοσοφία που αποσκοπούσε στην υπέρβαση

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

των λογομαχιών για τη φύση και την κατάκτηση της αλήθειας⁴, ενθέτοντας στο διάλογο ως προμετωπίδα τον επαρκή υπολογισμό της ανθρώπινης εμπειρίας⁵ για την ανάπτυξη της γνώσης. Η προβολή λοιπόν και η ανάλυση της εμπειρίας και της προέλευσής της καθώς και η συναφής θεμελίωση της γνώσης αποδίδουν συγκεκριμένη ταυτότητα στον πραγματισμό και αποκαλύπτουν εκ των πραγμάτων ότι επιδίωξή του είναι να αποφύγει τον ορθολογισμό και τον ιδεαλισμό προσεγγίζοντας περισσότερο τον εμπειρισμό⁶ μέσα στον οποίο μπορεί να συγκροτεί πρωτότυπες δομές. Μία τέτοια βασική δομή συνιστά η προσπάθεια του πραγματισμού να *εκπραγματεύσει* την κατανόησή μας για την ανθρώπινη γνώση και τη μάθηση. Αυτό σημαίνει πρωτίστως ότι η συγκρότηση της γνώσης μπορεί να κατανοηθεί με έναν χειροπιαστό τρόπο, χωρίς υπερβατικές διαδρομές και δραπετεύσεις και να συνδυασθεί απαραίτητως με τη διαδικασία της μάθησης, αφού η πρώτη δεν είναι ανεξάρτητη από την κατανόησή μας για την πραγματικότητα της δεύτερης και επομένως κάθε σχετική μαθησιακή θεωρία και εφαρμογή πρέπει να ενδιαφέρεται –εν τέλει– ουσιαστικά για τη σχέση γνώσης και αλήθειας⁷.

Επειδή οι παραπάνω θέσεις προσεγγίζουν μία εμπειρική θεμελίωση της γνώσης και της αλήθειας, πρέπει να συμπληρώσουμε ότι οι πραγματιστές έχουν αρνηθεί ότι η εμπειρία είναι ολότελα νοητική στη φύση και είναι πλησιέστεροι μάλλον μιας νατουραλιστικής άποψης γι' αυτήν, με την έννοια ότι η επιστήμη μας καθιστά γνωστά τα πραγματικά στοιχεία και τις δυνάμεις της φύσης. Η συγκεκριμένη νατουραλιστική όμως οπτική περιορίζει ασφυκτικά και φέρνει σε αδιέξοδο την πραγματιστική εκδοχή, γιατί οδηγεί στην απόρριψη του ισχυρισμού της επιστήμης ότι παρέχει γνώση για μη εμπειρίσιμες οντότητες. Από την άλλη πλευρά όμως, ο πραγματισμός μπορεί να παραδεχθεί και πραγματικότητες επιστημονικά μαθεύσιμες που βρίσκονται πέραν από την ανθρώπινη εμπειρία. Η φαινομενική ή πραγματική αυτή σύγχυση μπορεί να αρθεί με την υποστήριξη της ενδιάμεσης πραγματιστικής θέσης που είναι και περισσότερο ευφυής. Κάθε αντικείμενο γνώσης δηλαδή, πρέπει να μπορεί να γίνει αντικείμενο εμπειρίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι βρίσκεται πάντοτε και συνεχώς μέσα σ' αυτή, αλλά ότι συλλαμβάνεται και χάνεται μέσα από μια περιοδικότητα⁸. Ο στόχος λοιπόν του πραγματισμού είναι να παραστήσει την επιστημονική έρευνα ως μία προσπάθεια της ανθρώπινης μάθησης για την καλύτερη κατανόηση των σχέσεων ανάμεσα στα πράγματα που συλλαμβάνονται από την εμπειρία που έχει ο άνθρωπος

για το φυσικό κόσμο. Προκύπτει επομένως ότι η γνώση μπορεί να προέλθει από ελεγχόμενες εμπειρίες που από μόνες τους δεν είναι αντικείμενα γνώσης, επειδή η πραγματικότητα μέσα στην οποία εντάσσονται είναι πολύ μεγαλύτερη από το γενικό σύνολο των υπάρχοντων αντικειμένων της γνώσης.

Όλες οι παράμετροι που αναφέρθηκαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο πραγματισμός αποδέχεται ότι το αληθινό είναι αυτό που είναι γνωστό και η τελική αλήθεια είναι αυτή που μπορεί να γίνει γνωστή. Δε δέχεται ασφαλώς την ύπαρξη μιας πραγματικότητας υπερβατικής, με την έννοια ότι είναι πάνω και έξω από όλες τις πιθανές ανθρώπινες εμπειρίες και γνώσεις, ούτε βεβαίως τον ισχυρισμό ότι η αλήθεια εξαντλείται στα αντικείμενα που είναι γνωστά ή που μπορεί να γίνουν γνωστά, ούτε εν τέλει ότι η πραγματικότητα είναι μόνον ό,τι εισέρχεται ή συνυπολογίζεται σε αυτή⁹. Η πραγματικότητα, όπως εμφανίζεται στην εμπειρία, περιέχει πολύ περισσότερα από αυτά που μπορούν να γίνουν γνωστά και επομένως η αυθεντική ανάπτυξη της γνώσης σημαίνει ότι αυτή μπορεί να υπάρξει σε ένα ευρύτερο περιεχόμενο της φύσης που έχει ανεξάρτητη ύπαρξη, όχι όμως υπερβατική από την ανθρώπινη φύση και γι' αυτό μπορεί να κατακτηθεί εμπειρικά.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της πραγματιστικής οπτικής είναι απαραίτητη και η διευκρίνιση του περιεχομένου και της χρήσης της εκπαιδευτικής θεωρίας. Ειδικότερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εκπαίδευση ως χώρος μελέτης πρέπει να έχει μία κατάλληλη θεμελίωση, χωρίς όμως να αποκλείει οποιαδήποτε περιοχή της έρευνας και ιδιαίτερα την περιοχή της θεωρίας. Επομένως, αν η εκπαιδευτική θεωρία αποβλέπει στη συνεισφορά, αυτή πρέπει να εντάσσεται στη μελέτη της εκπαίδευσης και συγκεκριμένα στην ανάπτυξη της επιστήμης της εκπαίδευσης παίζοντας ανάλογο ρόλο με εκείνον της θεωρίας στην ανάπτυξη των φυσικών επιστημών¹⁰, αναγνωρίζοντας ασφαλώς τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ αυτών και των κοινωνικών επιστημών μέσα στις οποίες ανήκει και η εκπαίδευση. Απλούστερα, θα λέγαμε ότι η λειτουργία της θεωρίας στο χώρο της εκπαίδευσης είναι ανάλογη με τη λειτουργία της θεωρίας στο χώρο των φυσικών επιστημών. Από τη μια μεριά δηλαδή υπάρχει η εκπαίδευση ως αντικείμενο και μηχανισμός και από την άλλη η φυσική ως επιστήμη και ο φυσικός κόσμος ως αντικείμενο μελέτης. Πάνω και από τις δύο υπάρχει η θεωρία που αναπτύσσεται για να μελετήσει και να ερμηνεύσει τα προβλήματα των δύο χώρων και των αντίστοιχων επιστημών.

Αν μείνουμε σε αυτή την προσέγγιση, θα επισημαίναμε ότι

προκειμένου για την εκπαίδευση, υπάρχουν δύο ερευνητικοί τρόποι: ο πρώτος συνίσταται από εμπειρικές θεωρίες που μπορούν να ενταχθούν σε παρατηρήσιμα δεδομένα και κανόνες της διαδικασίας που προσφέρουν υποδείγματα για πρακτική και ο δεύτερος συνίσταται από ένα σετ αντιλήψεων που εντάσσονται σε ένα πλαίσιο για τη μελέτη των εκπαιδευτικών προβλημάτων, χωρίς όμως να μεταγράφονται αναγκαστικά και σε αιτιώδεις υποθέσεις που εντάσσονται στις διαδικασίες και τις τεχνικές. Ιδιαίτερα η φιλοσοφική οπτική δεν υπολογίζει την αξία της στους κανόνες της διαδικασίας και τις εφαρμογές τους στην πρακτική, αλλά περισσότερο στη διευκρίνιση των προβλημάτων της τελευταίας που τα καθιστά ή όχι περισσότερο κατανοητά και τις συζητήσεις γι' αυτά περισσότερο μεθοδικές και σαφείς. Ακριβέστερα λοιπόν, το υλικό που προσφέρει η φιλοσοφία στη μελέτη των εκπαιδευτικών αντικειμένων είναι *ουσιαστικό* ως πηγή των ιδεών για τον άνθρωπο, την κοινωνία και τη φύση και *κριτικό*, γιατί δίνει σημασία στη φύση της γνώσης και στα κριτήρια της αλήθειας¹¹.

Δεδομένου ότι η θεωρία συνιστά ένα γενικό αντιληπτικό σχήμα που προσφέρει συνοπτική κατανόηση μιας μεγάλης ποικιλίας διαφορετικών και ανόμοιων πραγμάτων, η εκπαιδευτική θεωρία συντονίζει υπό το σχήμα αυτό τα φαινόμενα της *διδασκαλίας* και της *μάθησης* μέσα από ένα σύστημα εννοιακών συνδέσμων. Η θεωρία υπάρχει με την έννοια της οπτικής ή του φωτισμού της προοπτικής, είναι μία λογική και όχι αισθητηριακή λειτουργία και για το λόγο αυτό στο χώρο της εκπαίδευσης είναι μία ενέργεια προσοχής, παρατήρησης, πειραματισμού, φαντασίας, σύγκρισης μελέτης και αναστοχασμού, η οποία προετοιμάζει τη γενική αντίληψη που σχηματίζεται. Ο άνθρωπος δημιουργεί θεωρίες επειδή θέλει να γνωρίζει τα πράγματα επιστημονικά και επομένως και η εκπαιδευτική θεωρία μπορεί να προσφέρει επιστημονική εξήγηση της διδασκαλίας και της μάθησης¹². Αν υπολογίσουμε ότι, όπου λείπει η εκπαιδευτική θεωρία, η διδασκαλία και η εκπαίδευση μαραζώνει, θα πρέπει αναλογικά να δεχτούμε ότι ο δάσκαλος που εμφορείται από τη γενική αντίληψη που προσφέρει η εκπαιδευτική θεωρία είναι εμπνευσμένος και μπορεί να σημειώσει λαμπρή επίδοση στην εκπαίδευση¹³.

Με τη διευκρίνιση ότι τη δική μας προσέγγιση την ενδιαφέρει πρωτίστως η φιλοσοφική οπτική της εκπαιδευτικής θεωρίας, θα εξετάσουμε μέσα στο πνεύμα αυτό ορισμένες βασικές θέσεις του C.S. Peirce και του J. Dewey για τις συνιστώσες της θεωρίας αυτής, ιδιαίτερα για τη γνώση, τη μάθηση, την έρευνα και την αλή-

θεια, οι οποίες ανάγονται στην έννοια του νοήματος και στη λογική σκέψη και μπορούν να συνδυαστούν ή να συσχετιστούν με αυτή, ενώ στο τέλος θα προβούμε σε ορισμένα συμπεράσματα.

2. Ο επιστημολόγος του πραγματισμού Peirce

Ο Peirce θα μπορούσε να καταγραφεί ως ο επιστημολόγος του πραγματισμού με την έννοια ότι ο κύριος όγκος των μελετών του αναφέρεται στα μαθηματικά¹⁴, τη λογική¹⁵ και τη σημειωτική¹⁶. Ο Αμερικανός φιλόσοφος μας ενδιαφέρει στην παρούσα εργασία για δύο κυρίως λόγους: πρώτον, επειδή ο πραγματισμός του δείχνει ένα πρώιμο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη τυπικών λογικών μεθόδων μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται, ελέγχονται και γενικεύονται οι υποθέσεις σε νόμους και αρχές, και δεύτερον, επειδή με την ομώνυμη μελέτη του το φιλοσοφικό ρεύμα το οποίο καθιέρωσε και ως *Pragmatism*¹⁷ μπορεί να βρει άμεση εφαρμογή στην εκπαιδευτική θεωρία¹⁸. Το ρεύμα αυτό συνιστά τη δική του εκδοχή για τον πραγματισμό, η οποία σύγκειται από τη μέθοδο που επινόησε για την αβεβαιότητα του νοήματος του σκληρού πυρήνα των λέξεων και των εννοιών¹⁹. Όπως ήταν επόμενο, η εν λόγω μέθοδος τον διαφοροποιεί από τον James και τον Dewey²⁰, όσον αφορά την ερμηνεία του νοήματος της κοινής τους θεωρίας. Ιδιαίτερα με τον Dewey, που μας ενδιαφέρει άμεσα εδώ, διαφοροποιείται ως προς την αντίληψη τη σχετική με τη φύση της πραγματικότητας, υποστηρίζοντας, ως ιδεαλιστής²¹, ότι υπάρχουν στη φύση ύψιστες ιδεατές μορφές πραγματικών και νοητών όντων και ότι οι ιδιότητες αυτών των μορφών υπήρξαν πραγματικά, είτε κατορθώνει κάποιος να τις αναγνωρίσει ως τέτοιες είτε όχι. Επιπλέον, συνδύασε τον ύψιστο αυτό ιδεαλισμό με τη θεωρία του φαλιμπλισμού²². Αλλά και με τον James διεφώνησε ως προς την αβεβαιότητα της σημασίας των λέξεων, αφού ο τελευταίος είχε την αντίληψη ότι για τον πραγματισμό, εάν ένας όρος εκφράζει μία αποτελεσματική πεποίθηση για το άτομο (όπως, για παράδειγμα, η έννοια θεός), τότε η αντίληψη αυτή είναι πραγματική.

Από τις παραπάνω θέσεις φωτογραφίζεται ποιο είναι το πραγματιστικό στίγμα του Peirce, ο πυρήνας δηλαδή της πραγματιστικής του θεωρίας²³. Στο θεμελιακό όμως αυτό πεδίο πρέπει να επισημάνουμε καταρχήν ότι όλοι οι πραγματιστές αποδέχονται την

αφετηριακή θέση ότι ο πραγματισμός είναι η θεωρία του νοήματος²⁴. Με βάση την αρχή αυτή ο Peirce υποστηρίζει ότι το λογικό νόημα μιας λέξης ή μιας έκφρασης τίθεται αποκλειστικά στην κατανοητή της σχέση με την κατεύθυνση της ζωής. Με άλλα λόγια, το λογικό νόημα είναι το είδος του νοήματος που προέρχεται από το πείραμα των λέξεων, ενεργειών, υποθέσεων και πεπειθήσεων και ότι άπαξ και μία έννοια καθορισθεί μέσα από τους κατανοητούς τρόπους, τότε μπορεί να εφαρμόζεται στην ανθρώπινη κατεύθυνση²⁵, ενώ ο ορισμός της προκύπτει ασφαλώς από το άθροισμα του νοήματός της. Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει την ιδεαλιστική παράμετρο του Peirce είναι το γεγονός ότι ο πραγματισμός του προϋποθέτει την αποβολή των στοιχείων που βασίζονται στην αίσθηση και η προσπάθειά του να βρεί το λογικό νόημα των λέξεων και των γενικών εννοιών²⁶. Ο πραγματισμός του δηλαδή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα αφαιρετικό μοντέλο (γλωσσικό και συμβολικό) της λογικής σκέψης²⁷.

Αν τώρα δούμε αυτόν τον πυρήνα της πραγματιστικής θεωρίας του Peirce σε συνδυασμό με μία εφαρμογή στην εκπαιδευτική θεωρία, θα λέγαμε ότι αυτή συνιστά μία εμμονή στην τυπική φιλοσοφία του νοήματος, βασισμένη στη γλώσσα, γι' αυτό και η προσπάθειά του να συνεισφέρει σε μία φιλοσοφία της εκπαίδευσης ακολούθησε τις διακυμάνσεις της θεωρίας αυτής που έμεινε περιθωριοποιημένη και αναγνωρίστηκε αργότερα. Θα λέγαμε ακόμη ότι είναι προφανές πως η φιλοσοφία του αυτή δημιουργούσε δυσκολίες και άρα εύρισκε λιγότερη υιοθέτηση συγκριτικά με τις περισσότερες προσληπτικές νατουραλιστικές εφαρμογές της πραγματιστικής φιλοσοφίας, οι οποίες επηρέασαν πιο πολύ τους αμερικανούς εκπαιδευτικούς. Η αβεβαιότητα του νοήματος των βασικών λέξεων και εννοιών, η δομή του λογικού νοήματος και η ύπαρξη των ύψιστων πραγματικών ή νοητών μορφών υπάρχουν στη γλωσσολογική προσέγγιση της πραγματιστικής θεωρίας που επιχείρησε ο Peirce. Αν, λοιπόν, η προσέγγιση αυτή προσέφερε και έδειξε κάτι στους θεωρητικούς της εκπαίδευσης, αυτό είναι η απαίτηση περισσότερων εργαλείων για πιο αποτελεσματική καθοδήγηση (επιμόρφωση) των δασκάλων σε όλους τους τομείς των γνώσεων και σε όλα τα επίπεδα. Η υιοθέτηση επομένως και η εφαρμογή από τους εκπαιδευτικούς των μεθόδων της γλωσσικής εκδοχής του πραγματισμού του Peirce, σημαίνει ότι θα πρέπει να χρησιμοποιούν αυτές τις μεθόδους-εργαλεία στις λεκτικές ή μη εφαρμογές των πραγματιστικών εννοιών για να βελτιώσουν τις ικανότητες μάθησης των μαθητών τους²⁸.

Μέσα στη συγκεκριμένη πραγματιστική εκδοχή του Peirce υπάρχει και η παραγωγή κάθε λογικής σκέψης, η οποία, κατ' αυτόν, προέρχεται από την διαντίδραση με τα τρία πλαίσια της εμπειρίας: *το πλαίσιο των ιδεών, το πλαίσιο των πραγμάτων και των γεγονότων και το πλαίσιο της δύναμης να δημιουργεί διασυνδέσεις μεταξύ των πραγμάτων και των ιδεών*²⁹. Το τρίτο θα μπορούσε να εκληφθεί ως το *πλαίσιο του αναμεταξύ, του ενδιαμέσου (Inbetweenesses)*³⁰ στο οποίο ένα σημείο γεννιέται από ένα άλλο και υπάρχει μεταξύ του αντικειμένου και του νου ή ένα σημείο ερμηνεύεται από ένα άλλο σημείο που δημιουργούμε. Όπως προκύπτει λοιπόν από τον ίδιο, η επιστημολογία του αναφέρεται στην ικανότητα του πνεύματος να δημιουργεί και κυρίως να κατανοεί το αναμεταξύ (*Inbetweeness*), το οποίο αντανakλά τις σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων και των ιδεών, των αντικειμένων και των πνευμάτων. Οι εν λόγω σχέσεις δημιουργούν το εκάστοτε συμπέρασμα και αυτό είναι το όχημα της δημιουργίας όλων των νοημάτων. Επομένως, οποιαδήποτε εφαρμογή της πραγματιστικής θεωρίας του Peirce στην εκπαιδευτική θεωρία πρέπει να εστιάζεται στη διδασκαλία θεμάτων που απολήγουν σε συμπεράσματα που είναι αναγκαία για την παραγωγή της λογικής σκέψης.

Για την *εξαγωγή* των συμπερασμάτων –που συνιστούν και την παρεμβατική συνεισφορά του ανθρώπου– ο Peirce, πέραν από τις δύο κλασικές μεθόδους, την *παραγωγική* και την *επαγωγική*, προσθέτει και μία τρίτη που δείχνει ακριβώς αυτή τη *συμπερασματική* λειτουργία και φέρει αντίστοιχο όνομα³¹. Μπορούμε εδώ να υπομνήσουμε την ανάλογη συνεισφορά των δύο γνωστών μεθόδων και να συνυπολογίσουμε και τη συνεισφορά της τρίτης. Η πρώτη λοιπόν μέθοδος δίνει τις νέες ιδέες και αντιλήψεις, τον κόσμο των εννοιών και των σημασιών, η δεύτερη την πιστοποίηση του ιδεατού και εννοιολογικού πλαισίου στην πραγματικότητα των όντων και των γεγονότων, και η τρίτη αναφέρεται στη δόμηση των μεθόδων που απαιτούνται ή προσιδιάζουν στην απόδειξη μιας υπόθεσης που δημιουργείται μεταξύ των ιδεών και των πραγμάτων. Με βάση λοιπόν τα τρία πλαίσια, από τα οποία ενεργητικό είναι κυρίως το τρίτο, και με βάση τις τρεις μεθόδους και τη λειτουργία τους –που αιχμή τους στην περίπτωση του Peirce είναι η συμπερασματική– οι μαθητές είναι αναγκαίο να αναπτύξουν επαρκή θέματα, ώστε να πιστοποιήσουν και να δημιουργήσουν το αναμεταξύ των αντικειμένων και του πνεύματος, προτού χρειαστεί να εφαρμόσουν τα είδη των συμπερασμάτων στο *σκέπτεσθαι ορθώς*. Μέσα από τη διαδικασία αυτή, το άτομο θα έχει επιτύχει να

μάθει πώς να μαθαίνει και θα έχει μάθει να δημιουργεί λογικές σκέψεις άριστα.

Εμμένοντας στο τρίτο πλαίσιο της εμπειρίας, εκείνο του ενδιαμέσου, μπορούμε να δούμε ότι σε αυτό συνδυάζονται τρεις ευρύτερες κατηγορίες: εκείνες του *Qualification*, του *Interpretation*³² και του *Analysis*³³. Η πρώτη ασχολείται με τις ποιότητες, η δεύτερη με τη σημειωτική ερμηνεία τους και η τρίτη με την ανάλυσή τους. Αν θέλουμε να χαρακτηρίσουμε περισσότερο τις ποιότητες, θα λέγαμε ότι αυτές είναι ιδιότητες των πραγμάτων που δημιουργούν αίσθηση και κατά συνέπεια εντυπώσεις, αισθήματα ή λογικούς προσδιορισμούς. Περαιτέρω όμως οι ποιότητες διακρίνονται για τον ατομικό ή γενικό τους χαρακτήρα, με την έννοια ότι ο όρος ατομικός (*individual*) εννοεί ένα είδος πράγματος και ο γενικός (*general*) τουλάχιστον δύο³⁴. Επειδή εδώ τίθεται ένα ζήτημα καθολικότητας ή νομιναλισμού³⁵ των πραγμάτων, ο Peirce διευκρινίζει ότι αποδέχεται την πραγματικότητα των ατόμων αλλά υποστηρίζει ότι κάθε έννοια είναι γενική³⁶. Έτσι υπάρχει μόνο το ατομικό αντικείμενο, ενώ η έννοια κάθε ομοίου αντικειμένου προέρχεται από τη γενική ομάδα που φέρει το ίδιο όνομα. Υπάρχει όμως και η διαφορά καθώς και η ομοιότητα των πραγμάτων. Οι διαφορές επιβοηθούν την πιστοποίηση του ατομικού, ενώ οι ομοιότητες την πιστοποίηση των γενικών. Ο όρος ποιόν (*quale*)³⁷ για τον Peirce εννοεί μία ατομική ουσία στην οποία η ποιότητα ενός ατομικού, συγκεκριμένου αντικειμένου είναι μία ατομιστική ποιότητα (π.χ. το κόκκινο χρώμα) που εντάσσεται σε μία γενικότερη και αυτό είναι πρωταρχικά έργο του απαγωγικού συλλογισμού. Όταν οι ποιότητες χρησιμοποιούνται για να πιστοποιήσουν τις ομοιότητες των πραγμάτων, αποτελούν τη βάση για την ανάπτυξη των γενικών κατηγοριών, που η υψηλότερη σφαίρα τους είναι η αφαίρεση. Οι γενικεύσεις λοιπόν των πραγμάτων επιτυγχάνονται μέσα από το συμπερασματικό και τον επαγωγικό συλλογισμό.

Η δεύτερη κατηγορία αναφέρεται στη σημειωτική θεωρία του Peirce από την οποία προκύπτει μία θεωρία για την ερμηνεία, η οποία μπορεί να βρει εφαρμογή στην εκπαιδευτική πρακτική. Ο πραγματιστής φιλόσοφος μας δείχνει δύο βήματα γι' αυτή την προσέγγιση. Το πρώτο βήμα είναι η πιστοποίηση των διαφορών στις τρεις βασικές κατηγορίες των σημείων, δηλαδή των εικόνων (*icons*), των ενδείξεων (*indications*) και των συμβόλων (*symbols*)³⁸. Το δεύτερο βήμα συνδυάζει τη μάθηση με την πιστοποίηση και την εφαρμογή των αρχών του πλαισίου (*context*) - μήτρας (*matrix*), όταν ερμηνεύει το νόημα ενός ιδιαίτερου σημείου. Είναι κα-

τά κάποιο τρόπο η θέση του σημείου, όπως για παράδειγμα, η πρόταση ή η παράγραφος αποτελούν το πλαίσιο στο οποίο υπάρχει μία λέξη, ενώ σε μία εμπειρία το πλαίσιο μπορεί να είναι ο χρόνος ή ο χώρος στον οποίο κινούνται τα στοιχεία της εμπειρίας. Τέλος, η μήτρα είναι μια φανταστική νοητή περιοχή στην οποία υπάρχει το πλαίσιο. Περιλαμβάνει καθετί που δεν είναι γνωστό ακόμη, αλλά που αν επιτευχθεί θα επιβληθεί το νόημα του σημείου και τη θέση του (πλαίσιο). Είναι εύλογο εδώ, αν αναρωτηθεί κανείς ποιο είναι το κέρδος των μαθητών από την προκειμένη διαίρεση και διευκρίνιση των τριών στοιχείων που χρησιμοποιεί ο Peirce, να απαντήσει ότι μαθαίνοντας να χρησιμοποιούν στοιχεία της μήτρας, μαθαίνουν να χρησιμοποιούν με μεγαλύτερη κατανόηση οποιοδήποτε κείμενο και να μελετούν οποιοδήποτε πλαίσιο.

Το τρίτο στοιχείο που συμπληρώνει τις ποιότητες και την ερμηνευτική τους είναι η ανάλυση. Δεν ακολουθεί τις δύο προηγούμενες κατηγορίες που διαμορφώνονται κυρίως στο μυαλό, αλλά αποτελεί την αναπαραγωγή των σκέψεων, είναι με άλλα λόγια η επεξεργασία τους μέσα στην πραγματικότητα. Η ανάλυση είναι σημαντική, διότι με αυτή και παλαιά στοιχεία μπορούν να αναλύονται αλλά και νέες σχέσεις να δημιουργούνται μεταξύ των πραγμάτων. Αποτελεί εργαλείο που εξετάζει ένα σύνολο πραγμάτων, γεγονότων και ιδεών αλλά και αναπτύσσει ή δημιουργεί εν δυνάμει πράγματα, γεγονότα και ιδέες. Από τους τρεις τύπους ανάλυσης που υιοθετεί ο Peirce, την ταξινόμηση κατά είδη (classifications), την ανάλυση της δομής των σχέσεων μέρους-όλου (structure analyses) και την ανάλυση των συστημάτων των διαδικασιών και των δομών μέσα στο φυσικό ή νοητό χώρο και χρόνο (systems analyses) φαίνεται ότι επιτυγχάνεται η καλύτερη κατανόηση ή η καλύτερη εξήγηση ενός πράγματος ή μιας έννοιας. Σκεφτόμαστε και τα περασμένα αλλά και κάνουμε πλάνα για τις μελλοντικές ενέργειες. Και οι τρεις τρόποι βασίζονται στις ομοιότητες και τις διαφορές, δηλαδή έχουμε αναλύσεις που βασίζονται σε ιδιάιότητες λογικές που αναφέρονται στο μέγεθος και την ύλη είτε χρήση λογικών ιδιοτήτων που αναφέρονται στο χώρο και το χρόνο³⁹.

Πέραν από τις ανιχνεύσεις περιεχομένων της εκπαιδευτικής θεωρίας, στο έργο του Peirce η ενασχόλησή του με την πράξη, τη γνώση και τη σκέψη δείχνουν ανεπιφύλακτα το ενδιαφέρον του για τη μάθηση. Δεν θα υποστηρίζαμε όμως ότι έχει μία διαμορφωμένη θεωρία της μάθησης που μπορεί να εντοπισθεί σε συγκεκρι-

κριμένες φάσεις της σκέψης του και για το λόγο αυτό δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι δε συστηματοποίησε ποτέ τις ιδέες του για τη μάθηση ούτε ασφαλώς τις συνόψισε σε κάποια θέση. Καταθέτει όμως με σαφήνεια ότι η μάθηση απαιτεί πρωτίστως την επιθυμία να μάθουμε και αυτή δεν πρέπει να ικανοποιείται με την πρώτη σκέψη μας για ένα ζήτημα, αλλά να ακολουθούμε πάντα το ρητό *μην κλείνετε το δρόμο της έρευνας*⁴⁰. Επομένως η γνώση και η μάθηση είναι μία διαρκής διαδικασία και ο δάσκαλος πρέπει να είναι προετοιμασμένος, έχοντας σταθερές πεποιθήσεις που καθιστούν τη συνολική προσέγγιση της μάθησης σαφή και σταθερή⁴¹. Απαραίτητος όμως παράγοντας στον οποίο ο Peirce δίνει μεγάλη σημασία, κατά την εν λόγω ενέργεια, αποτελεί η *αντίληψη* και οι συνακόλουθες αντιληπτικές κρίσεις που αποτελούν τις βασικές προτάσεις των συλλογισμών μας⁴². Αυτές όμως προϋποθέτουν την ελευθερία όχι της διαδικασίας αλλά της απουσίας των εσωτερικών απαγορεύσεων και εμποδίων, απαιτούν δηλαδή το *ελεύθερο παιχνίδι*, το οποίο επιτυγχάνεται όταν οι ύψιστοι στόχοι είναι σαφώς καθορισμένοι και η πράξη βασίζεται σ' αυτούς⁴³. Ο ανώτερος στόχος στον οποίο πρέπει να αποβλέπει ο άνθρωπος είναι το ύψιστο αγαθό και αυτό σημαίνει ειδικότερα την ορθολογικοποίηση των πάντων. Από εδώ συνάγεται περαιτέρω ότι η λογική σκέψη είναι η ανώτερη φύση του ανθρώπου και άρα ο ύψιστος στόχος του ορθού λόγου είναι η αλήθεια⁴⁴. Έτσι οι άνθρωποι σχηματίζουν ιδέες και κάνουν σκέψεις για τους εαυτούς, τους άλλους και τα πράγματα, ενώ αποκτούν και αντίστοιχες εμπειρίες για όλα αυτά.

3. John Dewey

Ο John Dewey⁴⁵, φιλόσοφος, ψυχολόγος και παιδαγωγός, ακολούθησε στις πανεπιστημιακές του σπουδές, στο Johns Hopkins University, τον George S. Morris και λιγότερο τον ομοϊδεάτη του Charles Sanders Peirce. Η επιλογή αυτή δείχνει ήδη τη διαφορετική προσέγγιση που θα επιδιώξει σε ορισμένα ζητήματα του πραγματισμού. Πριν αναφερθούμε όμως ενδεικτικά στις επιρροές που τον οδηγούν σε μια ιδιαίτερη πορεία, είναι απαραίτητο να θυμίσουμε ότι η φιλοσοφική και παιδαγωγική του συνεισφορά συνδέεται άμεσα με τους δύο μεγάλους σταθμούς της πανεπιστημιακής του καριέρας: το Chicago University (1894-1904)⁴⁶ και

το Columbia University (1904-1930)⁴⁷. Στο πρώτο πανεπιστήμιο ίδρυσε το περίφημο University Laboratory School (1886) και εκεί συνέγραψε μερικές από τις σπουδαιότερες εργασίες του⁴⁸. Από εδώ ο Dewey άρχισε την πρακτική παιδαγωγική εφαρμόζοντας τις φιλοσοφικές και ψυχολογικές αρχές πάνω στις οποίες στηριζόταν και οι οποίες μεταβιβάστηκαν σε όλα τα πειράματα και τις δοκιμές που γίνονταν εκεί αλλά και έξω από το εργαστήριο. Ο χώρος του εργαστηρίου, το Hull House⁴⁹, δε συνιστούσε μόνο το χώρο της επιστημονικής έρευνας αλλά ήταν ταυτόχρονα και το παράδειγμα αυτού που επιχειρούσε να κάνει ο Dewey⁵⁰, έχοντας ως αφετηρία την αρχή ότι η έρευνα είναι ο καλύτερος τρόπος για να εκφράσει κανείς έξυπνα την ανθρώπινη εμπειρία. Το 1904 μετακινείται στο πανεπιστήμιο Columbia και από εκεί με τις δημόσιες συζητήσεις και τη συμμετοχή του στο περιοδικό *Journal of Philosophy* οι θέσεις του θα διαδοθούν σε όλο τον κόσμο, ενώ την περίοδο αυτή θα συγγράψει μεταξύ άλλων ορισμένα δομικά για την επιστημονική του ταυτότητα έργα⁵¹.

Πέραν όμως από την προβολή των πανεπιστημιακών χώρων όπου δραστηριοποιήθηκε ο Dewey, είναι σημαντικό να δούμε —μέσα στη γενική κουλτούρα της εποχής— πώς δομήθηκε ή τι επέδρασε περισσότερο στη φιλοσοφική του συγκρότηση. Αν θέλουμε λοιπόν να παρακολουθήσουμε σε γενικές γραμμές ορισμένες από τις φιλοσοφικές επιρροές που δέχτηκε, είναι εγκυρότερο να ακούσουμε τον ίδιο. Πράγματι στο Δοκίμιο *From Absolutism to Experimentalism*⁵², δηλώνει —εν πρώτοις— ότι μέσω του Huxley γνώρισε τη δαρβινική σκέψη και άντλησε από αυτή «ένα αίσθημα ανεξαρτησίας και αλληλένδετης ενότητας που έδινε μορφή στην πνευματική κίνηση που είχε αρχίσει πρόσφατα»⁵³. Η δαρβινική σκέψη τον επηρέασε σε μεγάλο βαθμό, ιδιαίτερα στη διαμόρφωση της θέσης ότι η ανθρώπινη ύπαρξη ή η κοινότητα ομοιάζει με έναν πολύ σύνθετο φυσικό οργανισμό που πρέπει να λειτουργήσει μέσα στο περιβάλλον του. Είναι προφανές ότι από την υιοθέτηση της συγκεκριμένης θέσης οδηγήθηκε στην αντίληψη του εμπειρικού νατουραλισμού, ο οποίος υποστηρίζει πως η ανθρώπινη φύση εκλαμβάνεται ως μέρος της γενικότερης φύσης⁵⁴. Μολονότι η δαρβινική επιρροή είναι ισχυρότατη, ο Dewey δεν έχασε ποτέ την κριτική του διάθεση και αυτό φαίνεται από την απόρριψη της βασικής άποψης του κοινωνικού δαρβινισμού για την επιβίωση του ισχυροτέρου και την υπεράσπιση της αντίθετης αρχής, ότι το κλειδί της επιβίωσης είναι η ποικιλία και όχι η ομοιογένεια. Λόγω της θέσης του αυτής είναι επόμενο να απορρίπτει το ρα-

τισμό τον οποίο θεωρεί ως ένα επιστημονικό λάθος και τονίζει, αναγνωρίζοντας τις διαφορές και την ανισότητα στη φυσική εκτέλεση διαφόρων εργασιών, ότι μία δημοκρατική κοινωνία ενδιαφέρεται πρωτίστως για την ηθική ισότητα. Την ισότητα αυτή μάλιστα την τονίζει ευθέως και αντιστρόφως, γράφοντας ότι «ηθική ισότητα σημαίνει δυσαναλογία, δηλαδή τη μη εφαρμογή των κοινών και ποσοτικών στάνταρτ»⁵⁵.

Ο βιολογισμός του Dewey δεν περιορίζεται μόνο στη φυσικότητα του ανθρώπου και στη σύνδεση με το περιβάλλον αλλά αναφέρεται και στη βιολογική έννοια της ψυχής, «psyche», όπως φαίνεται από την προβολή του έργου του W. James *Ψυχολογία*⁵⁶. Επιμένει ότι πολλοί φιλόσοφοι έχουν αναφερθεί εκτενώς στην ιδέα του οργανισμού, αλλά το έχουν κάνει από μία άποψη στρουκτουραλιστική και άρα στατική. Στον James οφείλουμε το ότι σκεπτόμαστε τη ζωή με όρους μιας ζωής εν δράσει. Σε ένα τέτοιο επίπεδο ασφαλώς δε θα μπορούσαν να φτάσουν οι γνωστικοί ψυχολόγοι, οι οποίοι διαχωρίζουν τη σκέψη από το σώμα και το αίσθημα από τη σκέψη. Ο Dewey σημειώνει –επιπλέον– ότι «η αντικειμενική βιολογική προσέγγιση της Ψυχολογίας του James οδηγεί απευθείας στην κατανόηση της σημασίας των διακριτών κοινωνικών κατηγοριών, κυρίως της επικοινωνίας και της συμμετοχής», ενθυμούμενος⁵⁷ ότι κατ' αυτόν η συνήθεια είναι ο κινητήριος μοχλός της κοινωνίας και αποβαίνει ο πιο πολύτιμος παράγοντας της διατήρησής της.

Το πολυτάλαντο και το πολύπλευρο της προσωπικότητας του Dewey δε μένει στη συνήθη κουλτούρα της εποχής και στη δαρβινική παράμετρο. Δέχεται ότι υπήρξε και μία ισχυρή επίδραση από τη γερμανική φιλοσοφική σκέψη, ιδιαίτερα εκείνη του Schelling και του Hegel. Όπως γράφει ο ίδιος⁵⁸, η χεγκελιανή επίδραση ήταν μέσω του Coleridge και τονίζει ότι «ο Coleridge από κοινού με τη Γερμανική Σχολή την οποία αντιπροσώπευε, συνέλαβε τους κοινωνικούς θεσμούς πράγματι ως παιδαγωγικούς στην ουσία και τη λειτουργία»⁵⁹. Μεγάλη σημασία όμως έχει η προσέγγιση της ηθικότητας μέσω των αναλύσεων του Hegel και όχι των αντίστοιχων του Kant. Δέχεται ότι οι πρακτικές και οι θεσμοί της κοινωνίας εκφράζουν τα πιο σημαντικά πρότυπα που είναι καθοριστικά για τη δόμηση της ταυτότητας των μελών και όχι η ηθικότητα του Kant. Βρίσκεται επομένως πιο κοντά στο χεγκελιανό *Sittlichkeit* και λιγότερο στο καντιανό *Moralität*. Αυτό προκύπτει και από το ενδιαφέρον που επιδεικνύει για τις ηθικές υποχρεώσεις, την υγιή λειτουργία της κοινωνίας –της οποίας είμαστε μέλη– και όχι για

μια ασαφή υποχρέωση της ηθικότητας να πραγματοποιήσουμε κάτι εξαιτίας της ατομικής μας και λογικής επιθυμίας. Εκτιμά λοιπόν το δάσκαλό του, τον Morris, γιατί έφτασε στον Kant μέσω του Hegel και όχι στον Hegel μέσω του Kant⁶⁰ και τονίζει ότι στον Hegel υπάρχει «η υποταγή της πολιτείας στην κοινότητα» την οποία και θεωρεί βασική σε μια δημοκρατία⁶¹. Σπουδαιότερη όμως προσφορά της διαλεκτικής του Hegel εκτιμά πως είναι «η σύνθεση... υποκειμένου και αντικειμένου, ύλης και πνεύματος, του θεϊκού και του ανθρώπινου που δεν ήταν μια απλή διανοητική φόρμουλα αλλά λειτούργησε σαν μια πελώρια απαλλαγή, σαν μια απελευθέρωση»⁶².

Οι παραπάνω ενδεικτικές παράμετροι της φιλοσοφικής συγκρότησης του Dewey φαίνονται και στην πρότασή του για τη χρήση της φιλοσοφίας στην εκπαίδευση, θεωρώντας ότι η τελευταία είναι ο δεύτερος τρόπος αναπαραγωγής των κοινωνιών μέσω της κουλτούρας, αν αποδεχτούμε ότι ο πρώτος είναι ο βιολογικός. Αναλύοντας ετυμολογικά τον όρο *φιλοσοφία* υποστήριζε ότι η σοφία δεν είναι «συστηματική και αποδεδειγμένη γνώση των γεγονότων και της αλήθειας αλλά μία πεποίθηση σχετικά με τις ηθικές αξίες... Δεν αναφέρεται στη δημιουργία των πραγμάτων που ήδη υπάρχουν αλλά σε ένα επιθυμητό μέλλον που οι επιθυμίες μας, όταν μεταφραστούν σε σαφή πεποίθηση, μπορεί να βοηθήσουν να υπάρξει»⁶³. Η σοφία λοιπόν συνδέεται με την πεποίθηση τη σχετιζόμενη με την ηθικότητα και το επιθυμητό μέλλον, γι' αυτό ο Dewey βλέπει τη φιλοσοφία ως έναν ιδιαίτερο τρόπο ύπαρξης και έρευνας των πραγμάτων, ως μία οπτική και όχι ως συνισταμένη της σύνολης σκέψης. Επειδή είναι προφανές πως η όραση αυτή ισχύει και για τη σύνδεση της φιλοσοφίας με την εκπαίδευση, γράφει συγκεκριμένα για τη δεύτερη: «Αν είμαστε έτοιμοι να συλλάβουμε την εκπαίδευση ως τη διαδικασία σχηματισμού θεμελιώδους χαρακτήρα, πνευματικού και συναισθηματικού, ... η φιλοσοφία θα μπορούσε να ορισθεί ακόμη και ως γενική θεωρία της εκπαίδευσης»⁶⁴. Η προσέγγιση αυτή που συνδέει τη φιλοσοφία με την εκπαίδευση συναντά και κινείται στην ίδια γραμμή πλεύσης με το ηθικό του αξίωμα που σημειώσαμε παραπάνω. Εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε επιπλέον, ότι κατά τη διαδικασία συγκρότησης της πραγματικότητας έχει τη δυνατότητα κανείς «να εντοπίσει την απαιτούμενη πραγμάτωση μιας κοινότητας προσώπων στην οποία το άτομο είναι μέλος και αντιστοίχως ο παράγοντας που δεόντως ικανοποιεί την κοινότητα στην οποία συμμετέχει, μέσω της ίδιας συμπεριφοράς με την οποία ικανοποιεί τον εαυτό του»⁶⁵.

Αν θέλουμε τώρα να παρακολουθήσουμε ιδιαίτερα την επίδραση των φιλοσοφικών αντιλήψεων του Dewey στην εκπαιδευτική θεωρία, πρέπει να αναφερθούμε κυρίως στη διανοητική ανάπτυξη του ατόμου και πρωτίστως στη συγκρότηση της σκέψης, την επίτευξη της μάθησης και κατόπιν στις ηθικές αξίες της ελευθερίας και της δημοκρατίας και στο γενικό ηθικό status που δημιουργείται. Όσον αφορά την ίδια τη θεωρία, ο Dewey τονίζει τη σημασία που έχει γι' αυτόν η πρακτική και η θεωρία της εκπαίδευσης, θεωρώντας σημαντικό το συνθετικό της ρόλο στη φιλοσοφία, επειδή εκτιμάται ως ένα συγκεκριμένο ενδιαφέρον μεταξύ των δύο εννοιών. Έτσι λοιπόν, κατά τη γνώμη του, «το φιλοσοφείν θα πρέπει να εστιάζεται στην εκπαίδευση ως το προεξάρχον ανθρώπινο διαφέρον στο οποίο, επιπλέον, άλλα προβλήματα κοσμολογικά, ηθικά και λογικά αναδύονται»⁶⁶.

Αναλύοντας ειδικότερα την ικανότητα και τη λειτουργία της σκέψης, τονίζει τη συμμετοχή στις κοινωνιο-γλωσσικές πρακτικές και τους θεσμούς της κοινότητας που αντιπροσωπεύουν τους απαραίτητους κανόνες, ιδέες και δράσεις για τη συγκρότησή της⁶⁷. Η σκέψη αναδύεται κατεξοχήν μέσω της γλώσσας, γιατί μέσω αυτής το άτομο αναγνωρίζει με δραματικό τρόπο τον εαυτό του και τις δυνατότητές του στο πεδίο των δράσεων· υποδύεται πολλούς ρόλους, όχι σε διαδοχικές φάσεις της ζωής του αλλά σε ένα σύγχρονα εκτελούμενο θεατρικό έργο και κατά συνέπεια αυτό δείχνει ότι η σκέψη αναδύεται. Κάνοντας διάκριση μεταξύ της «ατομικής σκέψης» και «των ατόμων που διαθέτουν απλώς σκέψη», ο Dewey επισημαίνει ότι η σκέψη δημιουργείται από τη συμμετοχή του ατόμου στους ρόλους της κοινωνίας, η οποία λειτουργεί ως ένα θεατρικό έργο στο οποίο καθένας καλείται να παίξει ένα ρόλο που οι άλλοι εταίροι αναγνωρίζουν. Για το λόγο αυτό θεωρεί σκάνδαλο και ελέγχει στο ίδιο πλαίσιο τον εμφανιζόμενο από λογικής άποψης και μεθόδου διανοητικό δυισμό, μεταξύ αυτού που αποκαλείται «επιστήμη» από τη μια μεριά και αυτού που αποκαλείται «ηθική» από την άλλη⁶⁸. Ο ίδιος εμφανίζει και αξιολογεί τις θέσεις του ως εργαλειακότητα (instrumentalism) με την οποία οι εκπαιδευτικοί εξοικειώνονται μέσα από το έργο του *How We Think*⁶⁹, και τονίζει ότι εμπνεύστηκε τις εν λόγω θέσεις από την εργασία της συζύγου του στο University Laboratory School, πράγμα που δείχνει τη σημασία της πρακτικής εφαρμογής σε συνεργασία με άλλους.

Μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον στο προκειμένο έχει η έκθεση της λογικής ή της θεωρίας της έρευνας του Dewey για τους εκ-

παιδευτικούς. Ο ίδιος φαίνεται ότι δεν κάνει διάκριση μεταξύ της σκέψης και της αίσθησης, όσον αφορά την ενεργό δράση. Έχει ως αφετηρία τη γνήσια αμφιβολία η οποία προέρχεται από το γεγονός ότι στις καθημερινές μας πράξεις πολλές φορές έχουμε μια ασυνέχεια ή μια αποτυχία και δε γνωρίζουμε από πού προέρχεται αυτή ή αγνοούμε πώς πρέπει να συνεχίσουμε⁷⁰. Προβάλλει λοιπόν ως απαραίτητη η εκλογίκευση «που είναι μια φάση της γενικής λειτουργίας μιας νέας σχέσης μεταξύ οργανισμών και κοινωνικών καταστάσεων, και όπως κάθε άλλη φάση της λειτουργίας αυτής ελέγχεται από την ανάγκη, την επιθυμία και τη σταδιακή ικανοποίηση»⁷¹. Η γενική λοιπόν μέθοδος σκέψης είναι η πρακτική εκλογίκευση αξιών, σκοπών και σχεδιασμών εντός ορισμένων πλαισίων.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, αν θέλουμε να παρακολουθήσουμε την έρευνα των ζητημάτων, θα πρέπει να ιεραρχήσουμε την πορεία ως εξής: πρώτον, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι το πρόβλημα παρουσιάζεται όταν υπάρχει αμφιβολία και κατόπιν ακολουθεί ο προσδιορισμός. Ο Dewey δίνει πολύ μεγάλη σημασία στην ορθή διατύπωση του ζητήματος, γιατί πιστεύει ότι αυτή συνεισφέρει κατά το ήμισυ στην επίλυσή του. Αντικείμενο της έρευνας δεν είναι μόνον η εύρεση του προβλήματος ή των προβλημάτων αλλά και ο έλεγχος της προβληματικής κατάστασης μέσα στην οποία εντάσσεται το πρόβλημα⁷². Ειδικότερα η διατύπωση του προβλήματος συνδυάζεται με τη συγκέντρωση, την ταξινόμηση των δεδομένων, τον προσδιορισμό των συνθηκών, την εφαρμογή των μεθόδων και την επισήμανση των συνεπειών που θα προκύψουν. Αν δεν είναι καθορισμένο το πλαίσιο της διαδικασίας αυτής, μπορεί να ενισχυθεί από τη διαδικασία στοχασμού των σπουδαστών, από την ερευνητική συνήθεια και από την έξη που μπορεί να διδαχθεί ή να ενθαρρυνθεί.

Από την προηγούμενη διαδικαστική λειτουργία οδηγούμαστε στη διατύπωση υποθέσεων αλλά και συμπερασμάτων και προτάσεων που λύνουν το πρόβλημα. Για τις υποθέσεις χρειάζεται φαντασία και ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων, αλλά και αποφυγή των μη ελεγχόμενων στοιχείων που διακρίνουν μία δομημένη υπόθεση από μία αυθαίρετη ερμηνεία. Οι συμπερασματικές προτάσεις ή οι υποθέσεις απαιτούν τη διασάφηση των πιθανών συνεπειών που θα προκύψουν και τη συσχέτιση των δεδομένων με τον ποσοτικό έλεγχο, τον τρόπο, τη βελτίωση των τεχνικών κλπ. Κατόπιν όλων αυτών ακολουθεί ο πειραματικός έλεγχος για την πιστοποίηση των δεδομένων. Η βασιμότητα μιας ιδέας ή μιας

διαδικασίας υφίσταται με αυτόν τον τρόπο και είναι έτσι υπό *εγγυημένη κατηγορηματικότητα (warranted assertibility)*⁷³. Ο Dewey υποστασιοποιεί τη δική του αντίληψη για τον πραγματισμό σαν μία διδασκαλία της μεθόδου με την οποία η πραγματικότητα μεταμορφώνεται μέσω της εγκυρότητας (ενίσχυσης), ώστε οι επιθυμίες και οι ιδέες μας γίνονται πραγματικές δυνάμεις στον κόσμο, επηρεάζοντας τη διαμόρφωση της πραγματικότητας που προκύπτει και όντας η αξιολόγηση, το υπόβαθρο κάθε θεωρίας της αλήθειας.

Περαιτέρω μπορούμε να δούμε ότι η έννοια της μεθόδου προσιδιάζει στο αντικείμενο και συνιστά ένα σκοπό. «Η μέθοδος σημαίνει τη διευθέτηση του αντικειμένου το οποίο καθιστά πιο αποτελεσματικό στη χρήση του. Ποτέ η μέθοδος δεν είναι κάτι που βρίσκεται έξω από το ερευνητικό υλικό»⁷⁴. Μεταφραζόμενη στο χώρο της εκπαίδευσης, η θέση αυτή σημαίνει ότι το αντικείμενο πρέπει να έχει περισσότερο παιδαγωγική χροιά. Ο Dewey ξεκαθαρίζει ότι το αντικείμενο διδασκαλίας που αναφέρεται στο σπουδαστή δεν είναι το ίδιο με εκείνο που είναι διαμορφωμένο, αποκρυσταλλωμένο και συστηματικά δομημένο για την εκμάθηση του ενηλίκου⁷⁵. Η θέση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «ο δάσκαλος θα πρέπει να ασχοληθεί όχι με το αντικείμενο αυτό καθ' αυτό, αλλά με τη διασύνδεσή του με τις ανάγκες και τις δυνατότητες των μαθητών του. Επομένως η απλή επιστημονική σκέψη και γνώση δεν είναι αρκετή»⁷⁶.

Η έννοια της μεθόδου συνδέεται ασφαλώς με τη γενικότερη επιστημονική έρευνα. Στο πεδίο αυτό ο Dewey επιχειρεί να διακρίνει τη σημασία των εννοιών επιστήμη και έρευνα και να τις συνδέσει με την *ηθική*. Τονίζει ότι η επιστήμη, αυτόνομα, είναι μία κεντρική, βοηθητική τέχνη προς την κατεύθυνση της παραγωγής και χρήσης των άλλων τεχνών, ενώ στο χώρο της λογικής «έρευνα είναι η ελεγχόμενη και κατευθυνόμενη μεταλλαγή μιας απροσδιόριστης κατάστασης σε κάποια άλλη, η οποία μπορεί να αναλυθεί στις συστηματικές διακρίσεις και σχέσεις της προκειμένου να μεταβληθούν τα στοιχεία της αρχικής κατάστασης σε μια ολοκληρωμένη ολότητα»⁷⁷. Ο Dewey εξηγεί τη σχέση επιστήμης και ηθικής μέσω της εργαλειακής λογικής και επιχειρεί να τις συμβιβάσει. Εκείνο όμως που ενδιαφέρει περισσότερο είναι οι αξίες και μάλιστα οι ηθικές τοιαύτες, άμεσες και στοχαστικές, που συμβάλουν στην κοινωνική ανάπτυξη⁷⁸.

Η ικανότητα του Dewey να ανακαλύπτει νέες σχέσεις στα πράγματα, καθώς και η σταθερότητα των συμπερασμάτων του

φαίνεται και στη θεωρία της μάθησης. Και εδώ ισχύει η γενική του φιλοσοφική θέση που στηρίζεται στην εξέλιξη και στην αλλαγή, γι' αυτό και κάθε σκέψη του πρέπει να προσαρμόζεται σ' αυτή τη γραμμή πλεύσης. Χαρακτηριστικό του φιλοσοφείν στον Dewey είναι ότι βασίζεται στην πειραματική επιστήμη αλλά και στη συνεργασία των επιστημών⁷⁹ και εκτιμά τη θεωρία της εκπαίδευσης σαν μια καθοδηγημένη πρακτική που προήλθε συμβουλευτικά από τη φιλοσοφία⁸⁰. Υποστηρίζει ότι για τη μελέτη και τη μάθηση το υλικό και η μέθοδος που χρησιμοποιούνται πρέπει να αναφέρονται στο παιδί, να μην είναι έξω από τα ενδιαφέροντά του και από ό, τι αισθάνεται το ίδιο. Η αναφορά λοιπόν στο παιδί και η επιλογή υλικού πρέπει να συνδυάζονται με τα δικά του αισθήματα, ενώ είναι προφανές ότι η ανάπτυξη προηγείται από οποιαδήποτε διαδικασία της έρευνας και της μελέτης. Το κατάλληλο ενδιαφέρον και η αντίστοιχη προσπάθεια όχι μόνον δεν είναι αντίθετα αλλά αποτελούν φάσεις της ίδιας αποτελεσματικής διαδικασίας και πρέπει να συνταιριάζονται με την ανάπτυξη στην οποία έχει φθάσει το παιδί⁸¹.

Ιδιαίτερη σημασία στη θεωρία της μάθησης έχει για τον Dewey η έννοια της transaction, που συνιστά μία θεωρία της λειτουργίας της γνωστικής διαδικασίας, ως αναπόσπαστο μέρος μιας οργανισμικής και περιβαλλοντικής διασύνδεσης. Δείχνει την αλληλεξάρτηση μεταξύ του γνωρίζειν γενικά και της επιστήμης ιδιαίτερα, μεταξύ της γλώσσας και του ονομάζειν⁸², ενώ ο ίδιος επιμένει πως, ό,τι είναι γνωστό διασυνδέεται με τη δραστηριότητα του γνωρίζοντος, ως μέρος ενός κοινού συστήματος⁸³. «Η transaction είναι η διαδικασία η οποία παρατηρεί τους ανθρώπους να μιλούν και να γράφουν μέσα στη λεκτική τους συμπεριφορά και τις άλλες αναπαραστατικές δραστηριότητες που διασυνδέονται με τις νοητικές αντιλήψεις και τους χειρισμούς και η οποία επιτρέπει μία πλήρη πραγμάτευση, περιγραφική και λειτουργική...»⁸⁴. Μολονότι οι εργασίες του Dewey για τη θεωρία της μάθησης είχαν αξιολογηθεί ως φονξιοναλιστικές, η νεώτερη προσέγγισή του έχει αξία, γιατί δίνει σημασία στην κατανόηση της γνωστικής διαδικασίας μέσω της transaction που περιλαμβάνει μία περιεκτική θεωρία της μάθησης, ως αναδιοργάνωση των δεδομένων αλλά και ως νέα περιγραφή⁸⁵.

Μένει ακόμη να δούμε το ζήτημα της εκπαίδευσης σε σχέση με τη δημοκρατία και την ελευθερία. Ο Dewey δηλώνει ότι αντιλαμβάνεται την εκπαίδευση ως προσαρμογή στα περιβάλλοντα και τις συνθήκες: «Ολόκληρη η διαδικασία της εκπαίδευσης ορ-

θώς μπορεί να θεωρείται ως μία διαδικασία εξασφάλισης των συνθηκών που συμβάλλουν στην πιο ολοκληρωμένη και αποτελεσματική προσαρμογή των ατόμων στο φυσικό και ηθικό τους περιβάλλον»⁸⁶. Εάν επιτευχθεί αυτή η προσαρμογή, τότε αναφαίνεται διαυγέστερα ο σκοπός της εκπαίδευσης που αποβλέπει στη βοήθεια του ατόμου, ώστε αυτό να εξασφαλίσει τη δυνατότητα για τη δική του, τη μοναδική προσφορά στην κοινωνία. Επομένως, ένα άτομο που κινείται μέσα σε αυτές τις κοινωνικές παραμέτρους είναι ένα δημοκρατικό άτομο, ενώ η συλλειτουργία του με άλλα – που έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά – συναποτελεί το πλαίσιο και την ταυτότητα της δημοκρατίας. Ειδικότερα «η δημοκρατία με αυτήν την έννοια δηλώνει, μπορεί να πει κάποιος, την αριστοκρατία που φτάνει στα όριά της. Είναι μία αξίωση ότι κάθε ανθρώπινο ον ως άτομο μπορεί να είναι καλύτερο για κάποιον ιδιαίτερο σκοπό και γι' αυτό το λόγο το πιο ικανό να διοικεί, να ηγείται με αυτή τη συγκεκριμένη άποψη. Η συνήθεια των σταθερών και αριθμητικά περιορισμένων προσόντων είναι ο πραγματικός εχθρός της αληθινής αριστοκρατίας και της αληθινής δημοκρατίας»⁸⁷.

Αλλά και την ελευθερία ο Dewey την αντιλαμβάνεται ως ελευθερία από εξαναγκασμό και ως ελευθερία υπέρ ενός πράγματος, σκοπού ή αξίας που απαιτεί προσωπική πειθαρχία⁸⁸. Στο πλαίσιο αυτό ο ρόλος των εκπαιδευτικών σχετίζεται και με την πειθαρχηση των ατόμων στους ρυθμιστικούς κανόνες και στις πολιτισμικές πρακτικές. Αυτό δε σημαίνει απλώς την αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης αλλά και τη συνειδητοποίηση των ατόμων ότι έχουν τις δυνατότητες μέσα από την εκπαίδευση να ενισχύσουν τις δημιουργικές τους ικανότητες και κυρίως την ικανότητα κριτικής αναζήτησης. Εξάλλου ο Dewey θεωρεί την εκπαίδευση ως μία κοινωνική λειτουργία και επομένως η ποιότητά της σχετίζεται με το είδος της κοινωνίας. Αν δηλαδή ξέρουμε ή δεν ξέρουμε ποιο είδος κοινωνίας είναι το καλύτερο, τότε αναλόγως μπορούμε ή δεν μπορούμε να ξέρουμε και ποια εκπαίδευση είναι η καλύτερη. Την κοινωνία την αξιολογεί με δύο κριτήρια: την ποσότητα και τη διαφορετικότητα των ενδιαφερόντων που ενσυνείδητως μοιράζονται οι κοινωνοί και την ολοκληρωμένη και ελεύθερη αλληλεπίδραση με τις άλλες μορφές κοινωνικών συνδέσεων. Ο ίδιος γράφει επί λέξει: «Και τα δύο στοιχεία των κριτηρίων μας εστιάζονται στη δημοκρατία. Το πρώτο τονίζει όχι μόνο τον αριθμό και τη σημασία των κοινών διαφορόντων αλλά κυρίως την αναγνώριση των αμοιβαίων διαφορόντων ως παράγοντα του κοινωνι-

κού ελέγχου. Το δεύτερο σημαίνει όχι μόνο την ύπαρξη μιας διαντίδρασης μεταξύ κοινωνικών ομάδων ... αλλά την αλλαγή των κοινωνικών ηθών – τη συνεχή προσαρμογή τους μέσω της εμφάνισης νέων καταστάσεων που παράγονται ως αποτέλεσμα ποικίλης κοινωνικής συνδιαλλαγής»⁸⁹. Αντιμετωπίζει την έννοια της δημοκρατίας⁹⁰ με έναν πλουραλισμό και γράφει επί λέξει: «Η δημοκρατία είναι περισσότερο μια μορφή διακυβέρνησης· είναι πρωτίστως ένας τρόπος συμβίωσης μιας συγκλίνουσας επικοινωνιακής εμπειρίας. Η αύξηση του αριθμού των ατόμων που συμμετέχουν σε ένα διαφέρον, έτσι ώστε ο καθένας να πρέπει να προσδιορίζει τη δράση του σε σχέση με τους άλλους κοινωνούς και να λαμβάνει υπόψη τις πράξεις τους προκειμένου να προσδιορίσει τις δικές του, ισοδυναμεί με κατάργηση των διαχωριστικών γραμμών τάξης, φυλής και εθνικής επικράτειας που κρατούν τους ανθρώπους μακριά τον ένα από τον άλλο»⁹¹.

Εν τέλει, κατά τον Dewey, η εκπαίδευση πρέπει να είναι δημοκρατική, επειδή η δημοκρατία είναι μια κοινωνική κατασκευή που συμβάλλει στην ελεύθερη ανάπτυξη της σκέψης. Ειδικότερα: «Ο στόχος της εκπαίδευσης είναι να επιτρέψει στα άτομα να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους ... το αντικείμενο και η επιβράβευση της μάθησης είναι η διαρκής δυνατότητα ανάπτυξης. Αυτή η άποψη βεβαίως δεν μπορεί να έχει ισχύ σε όλα τα μέλη μιας κοινωνίας αλλά εκεί που υφίσταται αμοιβαία αλληλεπίδραση και εκεί που υπάρχει επαρκής πρόβλεψη για την αναδιαμόρφωση των κοινωνικών συνηθειών και θεσμών, μέσω ενός γενικού ερεθισμού που προέρχεται από ισομερώς κατανεμημένα διαφέροντα. Και αυτό συνεπάγεται μια δημοκρατική κοινωνία»⁹².

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας τη θέση του πραγματισμού και συνδυάζοντάς τη με τις θέσεις του Peirce και του Dewey για την εκπαιδευτική θεωρία, μπορούμε να οδηγηθούμε στις παρακάτω απολήξεις. Πρώτον, ο πραγματισμός υπερβαίνει τον ορθολογισμό και τον ιδεαλισμό και μέσω του εμπειρισμού και της ανθρώπινης εμπειρίας αναπτύσσει μία θεωρία για την ανθρώπινη γνώση την οποία συνδυάζει με τη μάθηση και την αλήθεια. Η γνώση μπορεί να προέλθει από ελεγχόμενη εμπειρία αλλά και από πραγματικότητες που είναι πέραν από αυτή και είναι επιστημονικά μαθεύσιμες. Στόχος

του πραγματισμού είναι να συνδυάσει την επιστημονική έρευνα με τη δυνατότητα της ανθρώπινης μάθησης για την κατανόηση των πραγμάτων.

Στο πλαίσιο αυτό ο Peirce υποστηρίζει ότι μπορεί να υπάρξει άμεση εφαρμογή του πραγματισμού στην εκπαιδευτική θεωρία με την έννοια μιας θεωρίας της γνώσης και της μάθησης που θεμελιώνεται στην εφαρμογή των λογικών κανόνων. Θεωρώντας ότι η γνώση εξικνείται σε πραγματικά αλλά και σε νοητά όντα, ο Peirce αναζητεί το λογικό νόημα των λέξεων και ιδιαίτερα στην εκπαιδευτική θεωρία το εντοπίζει στη γλώσσα. Προτείνει τη συγγραφική εργασίας για την καθοδήγηση του δασκάλου σε όλους τους τομείς της γνώσης αλλά και χρήση κατάλληλης και επιστημονικής μεθόδου για τη βελτίωση της ικανότητας των μαθητών και για διδασκαλία θεμάτων που οδηγούν σε συμπεράσματα αναγκαία για τη συγκρότηση της λογικής σκέψης. Ως κατάλληλη μέθοδο στον τομέα αυτό εισηγείται τη συμπερασματική που πιστοποιεί και οδηγεί στην κατανόηση του μεταξύ των αντικειμένων και του πνεύματος και κυρίως συντείνει στο να μάθει το παιδί να μαθαίνει. Δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στη σημειωτική θεωρία, υποστηρίζει ότι αυτή συνδυάζει τη μάθηση με την πιστοποίηση των αρχών του πλαισίου, όταν ερμηνεύει το νόημα ενός σημείου μέσα στο πλαίσιο, το οποίο με τη σειρά του ανήκει στη μήτρα που είναι η φαινομενική περιοχή της ύπαρξής του.

Ο Dewey δεν ακολουθεί τις σταθερές αυτές αλλά το πραγματιστικό του υπόβαθρο θεμελιώνεται σε μια δαρβινική και χεγκελιανή παράμετρο στην οποία όμως προέχει η ποικιλία, η ηθική ισοσύτητα και η αλληλεξάρτηση. Αποδέχεται ότι η ανθρώπινη φύση αποτελεί μέρος της γενικότερης φύσης, αλλά και ότι οι παράμετροι που καθορίζουν την ταυτότητα των μελών μιας κοινωνίας είναι οι πρακτικές και οι θεσμοί της. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εκλαμβάνει τη φιλοσοφία ως έναν ιδιαίτερο τρόπο σκέψης, μία πεποίθηση που αναφέρεται σε ένα επιθυμητό μέλλον που μπορεί να υπάρξει. Με την έννοια αυτή η φιλοσοφία μπορεί να είναι μια γενική θεωρία της εκπαίδευσης, η οποία με τη σειρά της συνιστά έναν τρόπο παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνιών. Η εκπαιδευτική θεωρία ιδιαίτερα αναφέρεται στη διανοητική ανάπτυξη, τη συγκρότηση της σκέψης, που αναδεικνύεται μέσω της γλώσσας και των ρόλων που υποδύεται το άτομο συμμετέχοντας στην κοινωνία, και τις ηθικές αξίες. Η θεωρία της μάθησης ως μέρος αυτής της γενικής θεωρίας, υπόκειται, κατά τον Dewey, στην αλληλεξάρτηση και το λειτουργισμό αλλά και στη διασύνδεση χωρίς

προκαθορισμένο προσδιορισμό (transaction). Η εκπαίδευση πρέπει να προσαρμόζεται στα περιβάλλοντα και τις συνθήκες που δείχνουν τη δυνατότητα του ατόμου να προσφέρει στην κοινωνία. Για το λόγο αυτό και ο δάσκαλος πρέπει να συνδέει τα μαθησιακά αντικείμενα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες του μαθητή, πειθαρχώντας στους κανόνες της πολιτισμικής πρακτικής, συντείνοντας στη δημιουργία κριτικής ικανότητας και συμβάλλοντας στην ελεύθερη ανάπτυξη της σκέψης μέσα στη δημοκρατική κοινωνία με την οποία συνδέεται αλλά και ακολουθεί η εκπαίδευση.

Σημειώσεις

1. Βλ. James K. Feibleman, *An Introduction to Peirce's Philosophy*, George Allen and Unwin LTD, London 1960, σελ. 3-31. (Ενδεικτικά για τον ελληνικό χώρο βλ. τη διδακτ. διατριβή της Δήμητρας Σφενδόνη-Μέντζου, *Πιθανότητα και τυχαίο στη φιλοσοφία του C. S. Peirce*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1980).

2. Βλ. Paul A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of John Dewey*, La Salle, Illinois 1971 (1951), σελ. 3-45.

3. Charles S. Peirce, «Pragmatism and Pragmaticism», in *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, vol. 1-6, eds by Charles Hartshorne and Paul Weiss, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1960 και 1965 (1931-1958), vol. 5, 1965, 5.412-5.413, σελ. 273-274· William James, *Pragmatism*, Longmans, Green and Co, New York, 1905 και *The Meaning of Truth: A Sequel to «Pragmatism»*, Greenwood Press Publishers, Westpoint, Connecticut 1971 (1909), σελ. 176-177· John Dewey, «What Does Pragmatism Mean by Practical?», in *Journal of Philosophy* 5, 1908, σελ. 85-99 και «Development of American Pragmatism», *Studies in the History of Ideas*, vol. 2, Columbia University Press, New York, 1925, σελ. 353-377· George H. Mead, «A Pragmatic Theory of Truth», in *Studies in the Nature of Truth*, University of California Publications in Philosophy 11, 1929, σελ. 65-88. Πρβλ. Addison Moore, *Pragmatism and its Critics*, Chicago University Press, 1910· Amelie Porty (ed.), *Pragmatic Philosophy*, Doubleday and Company, Garden City, New York, 1966· Joseph Margolis, *Pragmatism without Foundations: Reconciling Relativism and Realism*, Blackwell, Oxford, 1986· Sami Pihlston, *Structuring the World: The Issue of Realism and Contemporary Pragmatism*, Philosophical Society of Finland, Helsinki, 1996· Volker Gadenne (ed.), *Kritischer Rationalismus und Pragmatismus*, Editions Rodopi, The Netherlands, Amsterdam, 1998.

4. Charles S. Peirce, *The Fixation on Belief, (in Pragmatism and Pragmatism)* *Collected Papers*, vol. V, 1965, 5.375 *op. cit.*, σελ. 232· John Dewey,

Essays in Experimental Logic, The University of Chicago Press, Chicago, 1916, σελ. 345-346.

5. Charles S. Peirce, *Reviews, Correspondence and Bibliography*, Collected Papers, vol. 8, op. cit., ed. by Arthur W. Burks, 1958, 8.301 (γράμμα στον W. James για την καθαρή εμπειρία (*pure experience*)): William James, *Essays in Radical Empiricism*, ed. by Ralph Barton Perry, Longmans, Green and CO, New York, 1912, σελ. 103, 105. Πρβλ. John Dewey, *Experience and Nature*, W.W Norton and Co. Inc. New York, 1929.

6. William James, *The Meaning of Truth*, op. cit., σελ. xii-xiii. *Essays in Radical Empiricism*, op. cit., σελ. 26-27 για το γενικό (συλλογικό) περιεχόμενο του όρου εμπειρία. Πρβλ. Charles Morris, *The Pragmatic Movement in American Philosophy*, George Braziller, New York, 1970, σελ. 5-6 και 48-49.

7. Πρβλ. Stewart A. Franklin, *Element of Knowledge: Pragmatism, Logic and Inquiry*, Vanderbilt University Press, Nashville Tenn., 1997.

8. Charles Morris, op. cit., σελ. 11.

9. William James, *Pragmatism*, ch. «Pragmatism Conception's of Truth», σελ. 198-200, 222-223. C.S. Peirce, *The Fixation of Belief*, op. cit. John Dewey, *Essays in Experimental Logic*, op. cit., σελ. 346 και *Logic: The Theory of Inquiry*, Irvington Publishers inc., New York, 1982 (1938), σελ. 345. Πρβλ. John R. Shook, *Dewey's Empirical Theory of Knowledge and Reality*, Vanderbilt University Press, Nashville Tenn., 2000.

10. Archibald W. Anderson, «The Task of Educational Theory», in *Educational Theory*, vol. I, no 1, 1951, σελ. 19, 21 (9-21).

11. Harry S. Broudy, «EDUCATIONAL THEORY: The Philosophical Foundations of Educational Objectives», in *Educational Theory*, vol. 20, no 1, 1970, σελ. 3-4 (3-21).

12. Philip H., Phenix, «Educational Theory and Inspiration», in *Educational Theory*, vol. XIII, no 1, 1963, σελ. 1-3 (1-5 και 64).

13. *Ibid.*, σελ. 64.

14. Charles S. Peirce, *The Simplest Mathematics*, Collected Papers, vol. IV 4.1- 4.681 1960, σελ. i-ix και 1-580.

15. Charles S. Peirce, *Elements of Logic*, Collected Papers, vol. II, 2.1-2.807 1965, σελ. 1-535 και *Exact Logic*, Collected Papers, vol. III, 3.1-3.648, 1960, σελ. i-xiv και 1-433. Πρβλ. James K. Feiblesman, op. cit., σελ. 85-89.

16. *Elements of Logic*, op., cit., 2.227-2.272, σελ. 134-155. Πρβλ. William Alston «Pragmatism and the Theory of Signs in Peirce», *Philosophy and Phenomenological Research* 17, 1956-1957, σελ. 79-88.

17. Charles S. Peirce, «Pragmaticism», in *What Pragmatism Is* (1905), Collected Papers, vol. V, (*Pragmatism and Pragmaticism*) 5.414-5.435, 1965, σελ. 276-292. Πρβλ. Umberto Eco, «Unlimited Semeiosis and Drift: Pragmaticism vs. "Pragmatism"», in Kenneth Laine Ketner (ed.), *Peirce and Contemporary Thought*, Fordman University Press, New York, 1995, σελ. 205-221.

18. Δεν είναι άστοχο να σημειώσουμε εδώ ότι ο Peirce δήλωνε πως ο πραγματισμός «υποστηρίζει ότι η άμεση ερμηνεία κάθε σκέψης είναι η κατεύθυνσή της», *Simplest Mathematics*, 4.539, op. cit., σελ. 424-425.

19. Cheryl S. Misak, *Truth and the End of Inquiry: A Peircean Account of Truth*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

20. John Dewey, «The Pragmatism of Peirce», *Journal of Philosophy*, vol. VIII, 1916, σελ. 709-715.

21. Charles S. Peirce, *Scientific Metaphysics*, Collected Papers, vol. VI 6.33, 1965, σελ. 26. Βλ. David Savan, «Peirce and Idealism», in *Peirce and Contemporary Thought*, op. cit., σελ. 315-328. Πρβλ. Demetra Sfendoni-Mentzou, «A Response to Savan», in *Peirce and Contemporary Thought*, op. cit., σελ. 329-338.

22. Κατά τη θεωρία αυτή υπάρχει η δυνατότητα της διαψευσιμότητας, αφού κανείς δεν μπορεί ποτέ να είναι απολύτως βέβαιος ότι η ύψιστη ιδεατή πραγματικότητα μπορεί να συλληφθεί. Ο φαλιμπλισμός δίνει έμφαση στο ότι κάθε κομμάτι της ανθρώπινης γνώσης μπορεί να ανατραπεί από τη μελλοντική εμπειρία. Η ιδέα όμως του φαλιμπλισμού, καθώς αρνείται την πιθανότητα κάθε εγγύησης για απόλυτη βεβαιότητα για τη γνώση και την αλήθεια, δεν είναι μία υποχώρηση προς το σχετικισμό ούτε αποτελεί συνθηκολόγηση προς το σκεπτικισμό. Πρβλ. και Ronald Levy, «Peirce's Theory of Learning», in *Educational Theory*, vol. II, no 3, 1952, σελ. 151 (151-157 και 176).

23. Douglas R. Anderson, *Strands as a System: The Philosophy of Charles Peirce*, Purdue University Press, West Lafayette Ind., 1995.

24. Charles K. Ogden and Ivory A. Richards, *The Meaning of Meaning*, Harcourt Brace, Orlando, 1989. Jesper Hoffmeyer, *Signs of Meaning in the Universe*, Indiana University Press, Bloomington, 1996.

25. *Pragmatism and Pragmaticism*, 5.486, op. cit., σελ. 333-334.

26. *Elements of Logic*, op. cit., 2.26 και 2.215, σελ. 13-14 και 124-125.

27. *Ibid.*, 2.220, σελ. 129 και *Pragmatism and Pragmaticism*, 5.13, op. cit., σελ. 8-9. Πρβλ. Charles S. Peirce, *Reasoning and the Logic of Things*, edit by Kenneth Laine Ketner, Harvard University Press, Cambridge, 1992.

28. Phyllis Chiasson, *Peirce Pragmatism: A Dialogue for Educators*, Editions Rodopi, Amsterdam, 2000. Πρβλ. Anne Upton, *Teacher's Manual for Design for Thinking*, Pacific Books, Palo Alto CA, 1961.

29. «The Three Universes of Experience»: *Universe of Ideas - Universe of Brute Actuality of Things and Facts - Universe of the Power to establish interconnections among things and ideas*. Βλ. «Pragmatism and Pragmaticism», 5.66-5.71 και 5.104-5.105, op. cit., σελ. 47-49 και 68. Πρβλ. J.K. Feiblesman, op. cit., σελ. 156-159.

30. Charles S. Peirce, *Principles of Philosophy*, Collected Papers, vol. I 1.538, 1965, σελ. 284, και *Elements of Logic*, 2.203, op. cit., σελ. 119-120 και 2.228-2.231, σελ. 135-137. Βλ. ακόμη *Pragmatism and Pragmaticism*, 5.104, op. cit., σελ. 68.

31. *Elements of Logic*, 2.266-2.270, op. cit., σελ. 152-153). Πρβλ. K.T. Fann, *Peirce Theory of Abduction*, Martinus Nijhoff, The Hague, 1970. Isaac Levi, «Induction according to Peirce», in *Peirce and Contemporary Thought*, op. cit., σελ. 59-93.

32. *The Simplest Mathematics*, 4.536, op. cit., σελ. 422.
33. *Principles of Philosophy*, 1.63, op. cit., σελ. 27 και 1.384, σελ. 204, *Scientific Metaphysics*, 6.612, op. cit., σελ. 421-426. Πρβλ. H.G. Hallaway, *Context of Meaning and Analysis*, Editions Rodopi, Amsterdam, 1993. Πρβλ. και Albert Upton and Richard Samson, *Creative Analysis*, E.P. Dutton, 1963.
34. *Principles of Philosophy*, 1.484, op. cit., σελ. 257-258.
35. Ο Peirce δικαιώνει τους ρεαλιστές: «η αλήθεια είναι μάλλον με την πλευρά των σχολαστικών ρεαλιστών...», βλ. *Scientific Metaphysics*, 6.348, op. cit., σελ. 237, αλλά και *Exact Logic*, Collected Papers, vol. III, 3.509, 1960, σελ. 319-320, *Pragmatism and Pragmaticism*, 5.312, op. cit., σελ. 187-188 και *Scientific Metaphysics*, 6.273, op. cit., σελ. 178-180 και 6.593, σελ. 396-397. Βλ. σχετική βιβλιογραφία για το θέμα των καθόλου και των ειδών: Albertus Magnus, *Liber de praedicabilibus* IX, 3 Opera, P. Jammy (ed.), Lugduni, 1651, t. I. Petri Abaelardi, *Opera*, t. II, Paris, 1854, V. Cousin (ed.), σελ. 151. William Ockham, *Quaestiones in IV Sententias*, Lugduni. 1495, I Sent. George W. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Samtliche Werke, H. Glockner (ed.), Stuttgart-Bad Cannstatt 1965, B. 19, σελ. 180-181. John Locke, *Essay on Human Understanding* (1690), The Works, t. II, Scientia Verlag Aalen 1963, London, 1823, B. 3, Ch. 3 and 11. Πρβλ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Ο Νομιναλισμός. Οι κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της υστερομεσαιωνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1980.
36. *Pragmatism and Pragmaticism*, 5.312, op. cit., σελ. 187-188.
37. *Principles of Philosophy*, 1.482, op. cit., σελ. 257, 1.484, σελ. 257-258.
38. *Elements of Logic*, 2.274-2.275, op. cit., σελ. 156-165, 2.247-2.249 σελ. 143-144. Πρβλ. Δήμητρα Σφενδόνη-Μέντζου, *Πιθανότητα και τυχαίο...*, όπ. παρ., σελ. 81-85.
39. Nathan Houser and Christian Kloesel (eds), *The Essential Peirce*, Indiana University Press, Bloomington, 1992 (1887/1888), σελ. 245-279.
40. «Do not block the way of inquiry», *Principles of Philosophy*, I, 135, op. cit., σελ. 56.
41. Roland Levy, op. cit., σελ. 3.
42. Charles S. Peirce, *Pragmatism and Pragmaticism*, 5.115-5.116, op. cit., σελ. 46-47.
43. *Ibid.*, 5.35-5.136, σελ. 56.
44. *Ibid.*, 5.4, σελ. 2-3. Πρβλ. Georges S. Maccia, «The Educational Aims of Charles Peirce», in *Educational Theory*, vol. IV, no 1, 1954, σελ. 206-207 (206-212).
45. Paul A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of John Dewey*, op. cit., σελ. 14-16.
46. *Ibid.*, σελ. 24-25.
47. *Ibid.*, σελ. 34-37.
48. *The Study of Ethics: A Syllabus*, 1894, Early Works 1882-1898 (στο ε-ξής EW), vol. 4, 1893-1894, Southern Illinois University Press, London and Amsterdam, 1975, σελ. 219-273. *My Pedagogic Creed*, EW, vol. 5, 1895-1898,

σελ. 84-95. *The School and Society*, 1900, Middle Work, 1899-1924 (στο εξής MW), ed. by Jo Ann Boudston, vol. 1, 1899-1901, σελ. 1-109, *The Child and the Curriculum* 1902, MW, vol. 2, 1902-1903, σελ. 271-291. *The Educational Situation*, (1901) MW, vol. 1, 1899-1901, σελ. 257-313.

49. *The Philosophy of John Dewey*, op. cit., σελ. 29-30.

50. Rosalind Rosenberg, *Beyond Separate Sphere: The Intellectual Roots of Modern Feminism*, Yale University Press, New Haven, 1982, σελ. 34.

51. *The Influence of Darwinism on Philosophy* (1909-1910), MW 4 (1907-1909), σελ. 1-14 (ή «Darwin's influence upon philosophy», 1909, *Popular Science Monthly*, LXXV, July 1909, σελ. 90-98). *How We Think*, (1910) MW 6 1910-1911, σελ. 177-356 - *Logic: The Theory of Inquiry*, Princeton Publishers, New York, 1982 (1938). *Democracy and Education*, MW 9, 1916 και The Free Press, New York 1966 (1916). *Essays in Experimental Logic*, The University of Chicago Press, 1916, Dover Publications, Inc., New Edition. *Human Nature and Conduct*, MW 14, 1922, σελ. 1-230.

52. 1930, *Later Works ...* (στο εξής LW), vol. 5, 1930, σελ. 147-160.

53. *Ibid.*, σελ. 147.

54. Πρβλ. γενικά, Thomas M. Alexander, *John Dewey's theory of art, experience and nature*, Albany, State University of New York Press, 1987.

55. *Individualism, Equality and Superiority*, MW 13, 1921-1922, σελ. 299 (295-300).

56. *The Principles of Psychology*, vols I-II, Dover Publications Inc., New York, 1950 (1890). *From Absolutism to Experimentalism*, op. cit., σελ. 157.

57. *From Absolutism to Experimentalism*, op. cit., σελ. 159. Πρβλ. R. Boiswert, «John Dewey's Reconstruction of Philosophy», *Educational Studies* 16 (4), σελ. 343-353.

58. *From Absolutism to Experimentalism*, op. cit., σελ. 147.

59. *Ibid.*, σελ. 160.

60. *Ibid.*, σελ. 152.

61. *Ibid.*, σελ. 163.

62. *Ibid.*, σελ. 153.

63. *Philosophy and Democracy*, MW 11, 1918-1919, σελ. 44 (41-53).

64. *Democracy and Education*, op. cit., σελ. 338. Πρβλ. Jim Garrison, *The New Scholarship on Dewey*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1995.

65. *Outlines of A Critical Theory of Ethics* (1891), EW 3 (1889-1892), Southern Illinois University Press, London Amsterdam, 1969, σελ. 322.

66. *From Absolutism to Experimentalism*, op. cit., σελ. 156.

67. Jim Garrison, *Dewey and Eros: Wisdom and Desire in the Art of Thinking*, Teacher College Press, New York, 1997.

68. *From Absolutism to Experimentalism*, op. cit., σελ. 156.

69. MW 6, 1910-1911, σελ. 177-356.

70. *Logic: The Theory of Inquiry*, op. cit., σελ. 102.

71. «Affective Thought in Logic and Painting», *Journal of the Barnes Foundation*, vol. II, 1926, σελ. 3-9.

72. *Logic: The Theory of Inquiry*, op. cit., σελ. 104.
73. *Ibid.*, σελ. 9, 11, 22.
74. *Democracy and Education*, op. cit., σελ. 172.
75. *Ibid.*, σελ. 190.
76. *Ibid.*, σελ. 191. Πρβλ. και Larry Hickman, *John Dewey's Pragmatic Technology*, Indiana University Press, Bloomington, 1992.
77. *Logic: The Theory of Inquiry*, op. cit., σελ. 104-105.
78. *Theory of Valuation*, International Encyclopedia of Unified Science (vol. I-I), vol. I, no 4, Chicago Press, Chicago-London, 1966 (1933), σελ. 33-40.
79. John Dewey, *Liberalism and Social Action* (1935), Later Works (LW), vol. 11, 1935-1937, σελ. 64 (i-xi και 1-65)· πρβλ. και William H. Kilpatrick, «John Dewey and his educational theory», in *Educational Theory*, vol. II, no 4, 1952, σελ. 220 (217-221).
80. John Dewey, *Democracy and Education*, σελ. 387.
81. William H. Kilpatrick, op. cit., σελ. 221.
82. John Dewey and Arthur F. Bentley, *Knowing And The Known*, Beacon Press, Boston, 1949, paperback 1960, σελ. 296 and passim. Πρβλ. Ernest R. Hilgard, *Theories of Learning*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1956, σελ. 330-331.
83. John Dewey and Arthur F. Bentley, op. cit., σελ. 106.
84. *Ibid.*, σελ. 123. Μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την έννοια της transaction, αν αναφερθούμε και στη σημασία της self-action και της inter-action. Η πρώτη δηλώνει ότι τα πράγματα θεωρούνται ως να ενεργούν μέσα από τις δικές τους δυνάμεις (αριστοτελική προσέγγιση), η δεύτερη ότι ένα πράγμα ισορροπεί έναντι ενός άλλου πράγματος μέσα από μία εσωτερική αιτιώδη διασύνδεση (Νευτώνεια φυσική) και η trans-action σημαίνει ότι τα ονοματικά και τα περιγραφικά συστήματα διασυνδέονται με όψεις και φάσεις της ενέργειας χωρίς τελικό προσδιορισμό σε στοιχεία, ολότητες και ουσίες (προσανατολισμός των Maxwell -Einstein), Henry Miller, «Transaction: Dewey's Last Contribution to the Theory of Learning», in *Educational Theory*, vol. XIII, no 1, 1963, 15 (13-28).
85. Franklin P. Kilpatrick, *Explorations in Transactional Psychology*, New York University Press, New York, 1961, σελ. 174-187.
86. *Contribution to A Cyclopaedia of Education*, vol. 1 and 2, MW 6, 1910-1911, σελ. 364 (359-467).
87. *Individuality, Equality and Superiority*, op. cit., σελ. 297-298.
88. Βλ. σχετ. *Experience and Education*, Collier Books, New York-Collier Macmillan, London, 1938, σελ. 61-65.
89. *Democracy and Education*, op. cit., σελ. 91.
90. Robert B. Westbrook, *John Dewey and American Democracy*, Cornell University Press, Ithaca, 1991.
91. *Democracy and Education*, op. cit., σελ. 93.
92. *Ibid.*, σελ. 107.

Βιβλιογραφία

- Abaelardi Petri, *Opera*, t. II, V. Cousin (ed.), Paris, 1854.
- Albertus Magnus, *Liber de praedicabilibus IX*, 3 *Opera*, t. I, P. Jammy (ed.), Lugduni, 1651.
- Alexander Thomas M., *John Dewey's theory of art, experience and nature*, Albany, State University of New York Press, 1987.
- Alston William, «Pragmatism and the Theory of Signs in Peirce», *Philosophy and Phenomenological Research* 17, 1956-1957, σελ. 79-88.
- Anderson Archibald W., «The Task of Educational Theory» in *Educational Theory*, vol. I, no 1, 1951, σελ. 9-21.
- Anderson Douglas R., *Strands as a System: The Philosophy of Charles Pearce*, Purdue University Press, West Lafayette Ind., 1995.
- Boiswert Robert, «John Dewey's Reconstruction of Philosophy», *Educational Studies* 16 (4), σελ. 343-353.
- Broud Harry S., «EDUCATIONAL THEORY: The Philosophical Foundations of Educational Objectives», in *Educational Theory*, vol. 20, no 1, 1970, σελ. 3-21.
- Chiasson Phyllis, *Peirce Pragmatism: A Dialogue for Educators*, Editions Rodopi, Amsterdam, 2000.
- Dewey John, *The Study of Ethics: A Syllabus, 1894, Early Works (EW) 1882-1898*, vol. 4, 1893-1894, Southern Illinois University Press, London and Amsterdam, 1975, σελ. 219-273
- , *John, The Principles of Psychology*, vol. I-II, Dover Publications Inc., New York, 1950 (1890).
- , *Outlines of A Critical Theory of Ethics 1891*, EW, vol. 3, 1889-1892, σελ. 237-388.
- , *My Pedagogic Creed*, EW, vol. 5, 1895-1898, σελ. 84-95.
- , *The School and Society, 1900*, Middle Works (MW), 1899-1924, Jo Ann Boudston (ed.), vol. 1, 1899-1901, σελ. 1-109.
- , *The Educational Situation, (1901)*, MW, vol. 1, 1899-1901, σελ. 257-313.
- , *The Child and the Curriculum (1902)*, MW, vol. 2, 1902-1903, σελ. 271-291.
- , «What Does Pragmatism Mean by Practical», *Journal of Philosophy* 5, 1908, σελ. 85-99.
- , *The Influence of Darwinism on Philosophy (1909-1910)*, MW, vol. 4, 1907-1909, σελ. 1-14.
- , «Darwin's influence upon philosophy», *Popular Science Monthly* LXXV, July 1909, σελ. 90-98.
- , *How We Think, (1910)*, MW, vol. 6, 1910-1911, σελ. 177-356.
- , *Contribution to A Cyclopedia of Education*, MW 6, vol. 1 and 2, 1910-1911, σελ. 359-467.
- , *Essays in Experimental Logic*, The University of Chicago Press, Chicago, 1916.

- , «The Pragmatism of Peirce», *Journal of Philosophy*, vol. VIII, 1916, σελ. 709-715.
- , *Democracy and Education*, MW, vol. 9, 1916 και The Free Press, New York, 1966 (1916).
- , *Philosophy and Democracy*, MW, vol. 11, 1918-1919, σελ. 41-53.
- , *Individualism, Equality and Superiority*, MW, vol. 13, 1921-1922, σελ. 295-300.
- , *Human Nature and Conduct*, MW, vol. 14, 1922, σελ. 1-230.
- , «Development of American Pragmatism», *Studies in the History of Ideas*, Columbia University Press, vol. 2, New York, 1925, σελ. 353-377.
- , «Affective Thought in Logic and Painting», *Journal of the Barnes Foundation*, vol. II, 1926, σελ. 3-9.
- , *Experience and Nature*, WW, Norton and Co. Inc., New York, 1929.
- , *Absolutism to Experimentalism, 1930, Later Works*, vol. 5, 1930, σελ. 147-160.
- , Theory of Valuation, *International Encyclopedia of Unified Science* (vol. I-II), vol. I, no 4, Chicago Press, Chicago-London, 1966 (1933).
- , *Liberalism and Social Action (1935)*, Later Works (LW), vol. 11, 1935-1937, σελ. i-xi και 1-65.
- , «Experience and Education», *Collier Books*, New York-Collier Macmillan, London, 1938.
- , *Logic: The Theory of Inquiry*, Princeton Publishers, New York, 1982 (1938).
- Dewey John and Bentley Arthur F., *Knowing And The Known*, Beacon Press, Boston, 1949, paperback 1960.
- Eco Umberto, «Unlimited Semeiosis and Drift: Pragmaticism vs. "Pragmatism"», in Kenneth Laine Ketner (ed.), *Peirce and Contemporary Thought*, Fordman University Press, New York, 1995, σελ. 205-221.
- Feibleman James K., *An Introduction to Peirce's Philosophy*, George Allen and Unwin LTD, London, 1960.
- Fann K.T., *Peirce Theory of Abduction*, Martinus Nijhoff, The Hague, 1970.
- Franklin Stewart Arthur, *Element of Knowledge: Pragmatism, Logic and Inquiry*, Vanderbilt University Press, Nashville Tenn., 1997.
- Gadenne Volker (ed.), *Kritischer Rationalismus und Pragmatismus*, Editions Rodopi, The Netherlands, Amsterdam, 1998.
- Garrison Jim, *The New Scholarship on Dewey*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1995.
- , *Dewey and Eros: Wisdom and Desire in the Art of Thinking*, Teacher College Press, New York, 1997.
- Hallaway H.G., *Context of Meaning and Analysis*, Editions Rodopi, Amsterdam, 1993.
- Hegel George W., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Samtliche Werke, H. Glockner (ed.), Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965, B. 19.
- Hickman Larry, *John Dewey's Pragmatic Technology*, Indiana University Press, Bloomington, 1992.

- Hilgard Ernest R., *Theories of Learning*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1956.
- Hoffmeyer Jesper, *Signs of Meaning in the Universe*, Indiana University Press, Bloomington, 1996.
- Houser Nathan and Christian Kloesel C. (eds), *The Essential Peirce*, Selected Philosophical Writings, vol. 1, 1867-1893, Indiana University Press, Bloomington, 1992 (1887/1888), σελ. 245-279.
- James William, *Pragmatism*, Longmans, Green and Co, New York, 1905.
- , *The Meaning of Truth: A Sequel to "Pragmatism"*, Greenwood Press Publishers, Westpoint, Connecticut, 1971 (1909).
- , *Essays in Radical Empiricism*, Ralph Barton Perry (ed.), Longmans, Green and CO, New York, 1912.
- Ketner Kenneth L. (ed.), *C.S. Peirce, Reasoning and the Logic of Things*, Harvard University Press, Cambridge, 1992.
- Kilpatrick Franklin P., *Explorations in Transactional Psychology*, New York University Press, New York, 1961.
- Kilpatrick William H., «John Dewey and his educational theory», *Educational Theory*, vol. II, no 4, 1952, σελ. 217-221.
- Levi Isaac, «Induction according to Peirce», *Peirce and Contemporary Thought*, σελ. 59-93.
- Levy Ronald, «Peirce's Theory of Learning», *Educational Theory*, vol. II, no 3, 1952, σελ. 151-157 και 176.
- Locke John, Essay on Human Understanding (1690), *The Works*, t. II, B. 3, *Scientia Verlag*, Aalen, 1963 (London 1823).
- Maccia Georges S., «The Educational Aims of Charles Peirce», *Educational Theory*, 1952, vol. IV, no 1, 1954) σελ. 206-212.
- Margolis Joseph, *Pragmatism without Foundations: Reconciling Relativism and Realism*, Blackwell, Oxford, 1986.
- Mead George H. «A Pragmatic Theory of Truth» in *Studies in the Nature of Truth*, University of California Publications in Philosophy 11, 1929, σελ. 65-88.
- Miller Henry, «Transaction: Dewey's Last Contribution to the Theory of Learning» in *Educational Theory*, vol. XIII, no 1, 1963, σελ. 13-28.
- Misak Cheryl S., *Truth and the End of Inquiry: A Peircean Account of Truth*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
- Moore Addison, *Pragmatism and its Critics*, Chicago University Press, 1910.
- Morris Charles, *The Pragmatic Movement in American Philosophy*, George Braziller, New York, 1970.
- Νούτσος Παναγιώτης Χρ., *Ο Νομιναλισμός. Οι κοινωνιολογικές προϋποθέσεις της υστερομεσαιωνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1980.
- Ockham William, *Quaestiones in IV Sententias*, Lugduni, 1495.
- Ogden Charles K. and Richards Ivory A., *The Meaning of Meaning*, Harcourt Brace, Orlando, 1989.
- Peirce Charles S., Reviews, Correspondence and Bibliography, *Collected*

- Papers*, vol. 8, Arthur W. Burks (ed.), The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1958.
- , *The Simplest Mathematics*, *Collected Papers of Carles Sanders Peirce*, vol. 1-6, Charles Hartshorne and Paul Weiss (eds), The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1960 και 1965 (1931-1958), vol. IV, 4.1- 4.681, 1960, σελ. i-ix και 1-580.
- , *Exact Logic*, *Collected Papers of Carles Sanders Peirce*, vol. III, 3.1-3.648, 1960, σελ. i-xiv και 1- 433.
- , *Pragmatism and Pragmaticism*, *Collected Papers of Carles Sanders Peirce*, vol. 5, 5.1-5.614, 1965, σελ. 1-430.
- , *The Fixation on Belief* (in *Pragmatism and Pragmaticism*) *Collected Papers*, vol. V, 5. 358-5. 364, 1965, σελ. 223-227.
- , *Elements of Logic*, *Collected Papers*, vol. II, 2.1-2.807, 1965, σελ. 1-535.
- , «Pragmaticism», in *What Pragmatism Is* (1905), *Collected Papers of Carles Sanders Peirce*, vol. V, 5.414-5.435, 1965, σελ. 276-292.
- , *Scientific Metaphysics*, *Collected Papers*, vol. VI, 6.1-6.630, 1965, σελ. 1-443.
- , *Principles of Philosophy*, *Collected Papers*, vol. I, 1.1-1.676, 1965, σελ. 3-363.
- Phenix Philip H, «Educational Theory and Inspiration» in *Educational Theory*, vol. XIII, no 1, 1963, σελ. 1-5 και 64.
- Pihlston Sami, «Structuring the World: The Issue of Realism and Contemporary Pragmatism», *Philosophical Society of Finland*, Helsinki, 1996.
- Porty Amelie (ed.), *Pragmatic Philosophy*, Doubleday and Company, Garden City New York, 1966.
- Rosenberg Rosalind, *Beyond Separate Sphere: The Intellectual Roots of Modern Feminism*, Yale University Press, New Haven, 1982.
- Savan David, «Peirce and Idealism», *Peirce and Contemporary Thought*, σελ. 315-328.
- Schilpp Paul A. (ed.), *The Philosophy of John Dewey*, La Salle, Illinois 1971 (1951).
- Σφενδόνη-Μέντζου Δήμητρα, *Πιθανότητα και τυχαίο στη φιλοσοφία του C. S. Peirce*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1980.
- Sfendoni-Mentzou Demetra, «A Response to Savan», *Peirce and Contemporary Thought*, σελ. 329-338.
- Shook John R, *Dewey's Empirical Theory of Knowledge and Reality*, Vanderbilt University Press, Nashville Tenn. 2000.
- Upton Albert and Samson Richard, *Creative Analysis*, E.P. Dutton, 1963.
- Upton Anne, *Teacher's Manual for Design for Thinking*, Pacific Books, Palo Alto CA, 1961.
- Westbrook Robert B., *John Dewey and American Democracy*, Cornell University Press, Ithaca, 1991.

Βιβλιοθήκη, συγγράμματα και τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Η περίπτωση των πανεπιστημιακών βιβλιοθηκών της Θεσσαλονίκης

Σάββας Μαυρίδης*

Περίληψη

Η εκπαίδευση αποτελεί για κάθε κοινωνία και κάθε εποχή το σημαντικότερο μοχλό ανάπτυξης και την αποδοτικότερη επένδυση. Υπό το πρίσμα του ιδεότυπου της τελεολογικής δράσης, δηλαδή της ορθολογικής σύνδεσης μέσων και στόχων, όπως διατυπώθηκε από τον Max Weber και άλλους θεωρητικούς, εξετάζεται ο τρόπος λειτουργίας της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η διαδικασία μάθησης στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση στηρίχθηκε και στηρίζεται ακόμη και σήμερα, κατά μεγάλο μέρος, στο λεγόμενο σύστημα του ενός συγγράμματος, σε αντίθεση με το σύστημα της βιβλιογραφίας που υιοθετήθηκε στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης, ήδη από τον 18ο αιώνα.

Από τον Schiller μέχρι τον Adorno και από τον Παπανούτσο μέχρι τον Ανδρόνικο, η εκπαίδευση αυτού του είδους αποτέλεσε με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο αντικείμενο κριτικής. Για μακρό χρονικό διάστημα η μεταρρύθμιση προς την κατεύθυνση της βιβλιογραφίας σκόνταψε στην Ελλάδα, κατά πρώτον λόγο εξαιτίας και της έλλειψης βιβλιοθηκών. Με τη συνδρομή κοινοτικών πόρων οι πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες έχουν βελτιωθεί σημαντικά. Το θεσμικό πλαίσιο όμως μιας μεταρρύθμισης περιεχομένου απουσιάζει. Ίσως οι ιστορικοί της εκπαίδευσης του μέλλοντος γράψουν ότι η ελληνική εκπαίδευση εκσυγχρονίστηκε με τη συνδρομή της Ευρωπαϊκή Ένωσης.

* Δρ. Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Φραγκφούρτης.

Όταν συλλογίζομαι με τι θροφή τόσα χρόνια με τάζαν τα βιβλία κι οι δάσκαλοι για να χορτάσουν μια λιμασμένη ψυχή και τι λιονταρίσιο μυαλό για θροφή με τάισε ο Ζορμπάς σε λίγους μήνες, δύσκολα μπορώ να βαστάξω την οργή και την θλίψη μου.

Νίκος Καζαντζάκης,
Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά

1. Εισαγωγή

Ως εκλογίκευση των σκοπών (Zweckrationalität) όρισε ο Max Weber την ικανότητα ενός ατόμου να θέτει αυτόνομα σκοπούς και να προσπαθεί να τους υλοποιήσει μέσα στα πλαίσια των εκάστοτε συνθηκών, αξιοποιώντας κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα μέσα που έχει στη διάθεσή του¹. Αυτή είναι μία από τις τέσσερις μορφές της κοινωνικής δράσης κατά τον Weber την οποία θα αποδίδαμε στα ελληνικά με τον όρο ορθολογική δράση ή και τελεολογική δράση (zweckrationales Handeln) επί το αρχαιότερον. Οι άλλες τρεις είναι: η αξιολογικά ουδέτερη (wertrationales Handeln) δηλ. η κοινωνική δράση που ακολουθεί τυφλά κάποιους κανόνες, τύπους ή αρχές, χωρίς να ενδιαφέρεται καθόλου για τις συνέπειες ή τα αποτελέσματα, η συγκινησιακή ή συναισθηματική (affectuelles Handeln) και τέλος η παραδοσιακή (traditionales Handeln)².

Έχοντας υπόψη το ιδεότυπο της κοινωνικής δράσης του Weber που είναι (Zweckrationales Handeln) η τελεολογική δράση, θα μπορούσε να εξετάσει κανείς με ποιο βαθμό επιτυχίας λειτουργεί ο ένας ή ο άλλος τομέας κοινωνικής δραστηριότητας, όπως π.χ. ο τομέας της υγείας μιας χώρας, το φορολογικό σύστημα, η άμυνα, η εκπαίδευση κ.λπ. Βέβαια δεν υπάρχουν μέτρα και σταθμά που καθορίζουν με ακρίβεια το ένα ή το άλλο μέγεθος. Αυτό όμως που μπορεί να προκύψει από μια τέτοια σύγκριση είναι ένα τέτοιο συμπέρασμα για το αν και κατά πόσον σε γενικές γραμμές ένα υποσύστημα παρουσιάζει σοβαρά δείγματα ορθολογισμού ή εφαρμόζει κατ' επανάληψη πρακτικές, που οδηγούν στο αντίθετο αποτέλεσμα.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα εξετάσουμε διεξοδικά υπό το πρίσμα του ορθολογισμού, τον τρόπο λειτουργίας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, παράγοντα καθοριστικό για την

ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνίας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της βιβλιοθήκης, η σημασία της οποίας κατά την άποψή μου, και όχι μόνον, δεν έτυχε για μακρό χρονικό διάστημα της δέουσας προσοχής στη χώρα μας.

Ο γενικότερος τρόπος λειτουργίας των κυριότερων κοινωνικών μηχανισμών στη νεώτερη Ελλάδα, όπως η γλώσσα και η εκπαίδευση, υπακούει σ' έναν κανόνα λαϊκιστικής υποχώρησης μιας κάστας απέναντι στο σύνολο, με απώτερο σκοπό τον προσεταιρισμό του στα συμφέροντα της κάστας. Αυτόν τον κανόνα που αντιβαίνει σε κάθε έννοια ορθολογισμού ή τελεολογικής δράσης, όπως θα έλεγε και ο Max Weber, εφάρμοσε η εκάστοτε εξουσία στη χώρα μας, κάθε φορά που κλήθηκε να αντιμετωπίσει χρονίζοντα προβλήματα, όπως αυτό της εκπαίδευσης και άλλα παρόμοια. Έτσι, γράφει ο Κ. Δημαράς στην Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας, ότι στη διάρκεια της τουρκοκρατίας η εκκλησία προέβη σε συγκεκριμένες υποχωρήσεις απέναντι στο λαό στο θέμα της γλώσσας, προκειμένου να τον πάρει με το μέρος της και να τον ξεσηκώσει κατ' αρχάς εναντίον των Οθωμανών και αργότερα εναντίον κάθε έννοιας προόδου, δηλ. του λεγόμενου δυτικού διαφωτισμού και να τον κρατήσει κάτω από την επιρροή της³. Κατά παρόμοιο λαϊκιστικό τρόπο αντιμετώπισε και η πολιτική πνευματική ηγεσία τη λειτουργία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθιερώνοντας κανόνες λειτουργίας που ενδείκνυνται μάλλον για τη δευτεροβάθμια. Καθιερώνοντας ένα σύστημα εξετάσεων, το οποίο στηρίζεται στην αποστήθιση ενός συγγράμματος ή καλύτερα ορισμένων σελίδων ενός συγγράμματος, νομιμοποιείται, έμμεσα η άμεσα, συνειδητά ή ασυνείδητα, να προσδοκά από τη στρατιά των ακαδημαϊκών αποφοίτων, να μην τολμήσουν με ειρηνικό τρόπο αυτό που αλλού έγινε με επανάσταση, δηλαδή την κοινωνική μεταβολή. Διότι, όπως ξέρουμε και είδαμε και αλλού, κάθε ανατροπή δε σημαίνει κατ' ανάγκην και κοινωνική μεταβολή αλλά συχνά μόνον αλλαγή της ηγεσίας.

Ποιοι κοινωνικοί παράγοντες έπαιξαν αρνητικό ρόλο και εμπόδισαν την κοινωνική μεταβολή στο χώρο της εκπαίδευσης και σε τι ακριβώς συνίσταται αυτή;

Οι περισσότερες θεωρίες που αναφέρονται στον όρο, συμφωνούν στο ότι κοινωνική μεταβολή σημαίνει την αλλαγή των κοινωνικών δομών, την απόκλιση από σχετικά σταθερές καταστάσεις, τις προϋποθέσεις σταθερότητας τις οποίες πρέπει να γνωρίζουμε για να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε τις δυναμικές μετουσιώσεις, οι οποίες θα μας οδηγήσουν στην τροχιά της ανάπτυξης. Η

έννοια της κοινωνικής μεταβολής απασχόλησε πάρα πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες. Μια από τις πληρέστερες θεωρίες κατά γενική ομολογία ανήκει στον Αμερικανό Talcott Parsons και σύμφωνα μ' αυτήν, «Ως κοινωνική μεταβολή στη δομή ενός κοινωνικού συστήματος ορίζουμε την αλλαγή η οποία επέρχεται στους κανόνες που διέπουν τον πολιτισμό του. Εάν εξετάσουμε το ανώτερο επίπεδο των κοινωνικών συστημάτων, τότε η κοινωνική μεταβολή αφορά κυρίως τη μεταβολή του συστήματος των κοινωνικών αξιών της κοινωνίας»⁴. Έχοντας υπόψη τον ορισμό του Talcott Parsons και μελετώντας την ελληνική περίπτωση, την επιδίωξη δηλαδή της εκκλησίας να κρατά το λαό μακριά από κάθε ανανεωτική προσπάθεια, αντιλαμβάνεται κανείς ότι κατ' αυτόν τον τρόπο τίθενται προσκόμματα στην κοινωνική μεταβολή. Κατά παρόμοιο τρόπο δυσχεραίνεται και μέσω της εκπαίδευσης η κοινωνική μεταβολή, με την καθιέρωση του ενός και μοναδικού συγγράμματος, που έχει ως συνέπεια την έλλειψη κάθε είδους προβληματισμού που οδηγεί στην περαιτέρω διεύρυνση της γνώσης και την ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας (Urteilskraft κατά τον Immanuel Kant), βασικές προϋποθέσεις της κοινωνικής μεταβολής⁵.

2. Ο ρόλος του πανεπιστημίου στην κοινωνία

Από την αρχαία εποχή απασχολεί τον άνθρωπο ο κοινωνικός ρόλος της εκπαίδευσης: Είναι κοινωνικός θεσμός ανανέωσης ή συντήρησης της γνώσης; Η απάντηση έχει δυο σκέλη. Η εκπαίδευση αρμόζει στα πρώτα βήματα του ανθρώπου και βαθμιαία παραχωρεί τη θέση της στην παιδεία, έννοια ευρύτερη της εκπαίδευσης.

Εκπαίδευση ονομάζουμε τη σκόπιμη και συστηματική μετάδοση γνώσεων, με την οποία μια γενιά διαμορφώνει την επόμενη, ενώ η παιδεία δε δέχεται τη χειραγώγηση του ανθρώπου και διεκδικεί πέρα από τις γνώσεις και το δικαίωμα της κριτικής στην εξουσία⁶. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ενδείκνυται, ιδιαίτερα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η ανάλυση, η αμφισβήτηση, η ερμηνεία και η έρευνα, και δεν αρκεί μόνο η εκμάθηση στείρων γνώσεων, χάριν οποιασδήποτε σκοπιμότητας ή χειραγώγησης. Στην εκπαιδευτική διαδικασία επιβάλλεται λοιπόν η προσφυγή σε κάθε είδους πηγές, χωρίς περιορισμούς, σε όλα τα υπαρκτά μέσα πληροφόρησης και χωρίς γλωσσικούς φραγμούς, αν είναι δυνατόν. Η ελάχιστη απαι-

τηση που θα είχε κανείς από ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα θα ήταν να παρέχει χρήσιμες γνώσεις στα μέλη του.

Ο R. Münch στο έργο του, «*Η δομή των συγχρόνων κοινωνιών*», που αναφέρεται στα βασικά πρότυπα και στο διαφοροποιημένο σχηματισμό του θεσμικού εποικοδομήματος των σύγχρονων κοινωνιών, σημειώνει μεταξύ άλλων και τα εξής για το ρόλο του Πανεπιστημίου: ένα βασικό γνώρισμα του σύγχρονου πολιτισμού αποτελεί η ευρεία εφαρμογή του στη σφαίρα της καθημερινής πρακτικής. Αυτό δεν είναι υπόθεση μόνο των διανοουμένων αλλά, σε διαρκώς υψηλότερο βαθμό, υπόθεση όλων των κοινωνικών στρωμάτων και σφαιρών. Αυτή η κοινωνική διαπλοκή επιτεύχθηκε με τη διαρκή διεύρυνση του εκπαιδευτικού συστήματος, στην κορυφή του οποίου βρίσκονται τα Πανεπιστήμια. Αυτά είναι το κανάλι της αμοιβαίας διείσδυσης ανάμεσα στην κοινωνία και τον πολιτισμό»⁷. Η διαρκής ροή της γνώσης σε όλο και περισσότερο πλατειά στρώματα αποτελεί το βασικότερο γνώρισμα της σύγχρονης κοινωνίας. Όσο πιο αναπτυγμένο και περίπλοκο είναι το σύστημα αξιών και γνώσεων μιας κοινωνίας, λέει σε άλλο σημείο ο Münch, τόσο περισσότερο απαιτεί ερμηνεία, νέο προσδιορισμό, συνεχή ανάπτυξη, διαμεσολάβηση και εφαρμογή αξιών και γνώσεων, τη διάθεση ανάλογων ειδικοτήτων, που συχνά μπορούν να αποκτηθούν μόνο με μεστές και μακροχρόνιες σπουδές. Τα Πανεπιστήμια, συνεχίζει ο Münch, είναι ο θεσμικός πυρήνας της ανάπτυξης και της διάδοσης της γνώσης στην κοινωνία⁸. Αυτή η βασική διαπίστωση για το ρόλο του Πανεπιστημίου στη σύγχρονη κοινωνία, αποτελεί μέτρο και σταθμό αξιολόγησής τους για κάθε χώρα στον κόσμο και φυσικά και για την Ελλάδα.

Στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία δε βρίσκει κανείς πονήματα τα οποία ασχολούνται με το πρόβλημα του ενός συγγράμματος στο Πανεπιστήμιο, εφ' όσον κάτι τέτοιο θεωρείται ασυζητητί απαράδεκτο, αλλά βρίσκουμε συναφή θέματα που απασχολούν γνωστούς διανοητές. Ο Th.W. Adorno στη θεωρία της ημιμάθειας, αναφορικά με τον όρο μόρφωση, υποστηρίζει τα εξής: «Εκπαίδευση η οποία αποσκοπεί στο να αυτοκαθιερωθεί και να απολυτοποιηθεί, κατέστη ήδη ημιμάθεια»⁹.

Συνηγορεί λοιπόν και η άποψη του Adorno με αυτήν του Münch, ότι η επιστήμη και κατ' επέκταση ο κύριος φορέας της, το Πανεπιστήμιο, δεν μπορεί να εργάζεται στατικά, μονόπλευρα και απόλυτα, αλλά πρέπει διαρκώς να ανανεώνεται και να διευρύνεται. Ένας ακόμη πιο σημαντικός κοινωνικός επιστήμονας, ο Max Weber, στο έργο του «*Η Επιστήμη ως επάγγελμα*» έγραψε στα

1919 ότι «καμιά επιστήμη δεν είναι απόλυτη, χωρίς προϋποθέσεις και κανένας δεν μπορεί να βοηθήσει αυτόν που απορρίπτει αυτές τις προϋποθέσεις και να του εξηγήσει τη σημασία τους¹⁰». Με αυτήν του τη διαπίστωση ο Max Weber προδικάζει ότι όποιος πιστεύει στο απόλυτο της επιστήμης είναι ισόβια καταδικασμένος να ζει στο δόγμα του. Εάν μάλιστα αυτός ο ασθενής είναι ένα ολόκληρο εκπαιδευτικό σύστημα, τότε τα πράγματα αποβαίνουν οδυνηρά για πολλούς ανθρώπους.

Στην ελληνική βιβλιογραφία ο Μανόλης Ανδρόνικος έθιξε μια πλευρά του ίδιου ζητήματος, που μεταξύ άλλων αναφορικά με τα βιβλία τόνισε, ότι επειδή αυτά γράφονται από μια γενιά και απευθύνονται στην επόμενη, θα πρέπει να ανανεώνονται συχνά, ούτως ώστε να μην παρέχει η παιδεία παρωχημένες γνώσεις στους νέους¹¹. Όπως είδαμε οι απόψεις πολύ σημαντικών ανθρώπων του πνεύματος συγκλίνουν στο ότι η εκπαίδευση και πολύ περισσότερο η παιδεία, απαιτεί πολυσυλλεκτικότητα γνώσεων και τη διαρκή ανανέωσή τους, γεγονός που δε χαρακτηρίζει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ο F. Schiller επεσήμανε εκείνους τους κανόνες λειτουργίας και παράλληλα τις βασικές αδυναμίες του γερμανικού πανεπιστημίου στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, που ως έναν βαθμό παρουσιάζουν μια ετεροχρονισμένη σύμπτωση με το σύγχρονο ελληνικό πανεπιστήμιο. Οι πλέον σημαντικές ομοιότητες συνοψίζονται στα εξής: α. Οι παραδόσεις γίνονταν μόνο από βιβλία τα οποία είχαν προκαθοριστεί γι' αυτόν τον σκοπό. Φυσικά οι σπουδαστές δε διέβλεπαν κάποιο λόγο να παρακολουθούν τις παραδόσεις, εφόσον μελετώντας τη δεδομένη ύλη κατ' οίκον μπορούσαν κάλλιστα να ανταποκριθούν στις περιορισμένες απαιτήσεις των εξετάσεων. β. Οι καθηγητές υποβιβάζονταν σε δασκάλους και δε μεταβάλλονταν σε ερευνητές και γι' αυτόν το λόγο η επιστημονική τους εξέλιξη ήταν καταδικασμένη σε στασιμότητα. γ. Οι σπουδαστές δε διακρίνονταν για τη φιλοπονία τους. δ. Υπήρχε έλλειψη σχέσης του Πανεπιστημίου με τις πρακτικές ανάγκες της ζωής και της οικονομίας¹².

Ο προβληματισμός και η ανησυχία αυτής της εποχής εκφράζεται κατά τον καλύτερο τρόπο μέσα από την εναρκτήρια παράδοση του F. Schiller στην Ιένα το 1789 με θέμα «Τι είναι και γιατί διδάσκεται η Παγκόσμια Ιστορία». Στην παράδοση αυτή ο Schiller παρουσίασε δυο τύπους σπουδών. Ο πρώτος τύπος σπουδών είναι εκείνος κατά τον οποίον οι σπουδαστές περιορίζονται στις απαιτήσεις των εξετάσεων με μοναδικό σκοπό να τελειώσουν τις

σπουδές και να βρουν μια θέση δημοσίου υπαλλήλου. Ο άλλος τύπος σπουδών είναι εκείνος κατά τον οποίον οι σπουδαστές γοητευμένοι από την εύρεση της αλήθειας προσπαθούν διαρκώς για κάτι καλύτερο¹³.

Μόνο ο δεύτερος τύπος σπουδών μας ενδιαφέρει, είπε ο Schiller.

Έπειτα από μερικές μέρες εκμυστηρεύθηκε στους φίλους του: «Μέχρι τώρα η διάλεξή μου έλαμψε με την αίγλη της πρωτοτυπίας της. Στο εξής όμως αν θέλω να κρατήσω το ακροατήριό μου, πρέπει να επιδοθώ σε ακόμη περισσότερη εργασία. Ήδη όμως οι παραδόσεις μου κοστίζουν αρκετό χρόνο¹⁴...». Οι παρατηρήσεις αυτές που αφορούν στο γερμανικό Πανεπιστήμιο του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, ισχύουν κάλλιστα και για το σημερινό ελληνικό Πανεπιστήμιο. Λίγα χρόνια αργότερα, το κατά τα άλλα αυταρχικό πρωσικό κράτος σε συνεργασία με παιδαγωγούς και φιλοσόφους, εισήγαγε τη μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου¹⁵.

Στην Ελλάδα, εκατό χρόνια αργότερα, ξεκινούσε το κράτος επίσης μια προσπάθεια μεταρρύθμισης, μόνο που σ' αυτήν την περίπτωση η μεταρρύθμιση έτεινε προς το χειρότερο, όπως θα δούμε παρακάτω.

3. Η Προϊστορία της σημερινής κατάστασης στην εκπαίδευση (Γλωσσικό ζήτημα και εκπαίδευση στο νέο ελληνικό κράτος)

Κατά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους η βαυαρική βασιλεία έπλασε με τη φαντασία της μια εξωπραγματική και ρομαντική εικόνα για την Ελλάδα, στην οποία δεν έβλεπε τον ταλαιπωρημένο λαό της αλλά την κλασική αρχαιότητα, δεν επεδίωξε την δημιουργία μιας κοινωνικής οργάνωσης που θα αντιμετώπιζε τη σκληρή νεοελληνική πραγματικότητα αλλά μια οργάνωση που αντιστοιχούσε στο ένδοξο αλλά απόμακρο παρελθόν¹⁶.

Τη βασική διαφορά της ελληνικής κοινωνίας σε σύγκριση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες ονομάσαμε ήδη ετεροχρονισμό. Αυτό το γνώρισμα έμελλε να χαρακτηρίζει μόνιμα το νέο ελληνικό κράτος σε όλες του τις εκφάνσεις, μη εξαιρουμένης φυσικά και

κυρίως της εκπαίδευσης. Ο ετεροχρονισμός της Ελλάδος σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη αρχίζει το 15ο αιώνα: ενώ δηλαδή ανέτειλε στην Ευρώπη ο ήλιος της Αναγέννησης, ο ελληνικός χώρος βυθιζόταν στο σκοτάδι της Τουρκοκρατίας. Στο νέο ελληνικό κράτος, το οποίο χρειάστηκε πολύ χρόνο και κόπο για να ολοκληρωθεί γεωπολιτικά και εθνολογικά, η εκπαίδευση δεν ευτύχησε να ολοκληρωθεί κοινωνικά και να ωριμάσει πανεπιστημιακά.

Έναν ιδιαίτερα αρνητικό ρόλο στην πορεία της εκπαίδευσής μας έπαιξαν οι κανόνες που επέβαλε ο νόμος ΒΡΛ΄ της 1ης Ιανουαρίου 1893, με τον οποίο εισήχθη στην εκπαιδευτική διαδικασία η χρήση του ενός και μοναδικού συγγράμματος, θεσμός που έβλαψε εκπαίδευση και κοινωνία και που ισχύει μέχρι και σήμερα. Την αντίθεσή της στο νόμο αυτό εξέφρασε επιτροπή συγγραφέων με υπόμνημά της στον τότε Πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, τον Οκτώβριο του 1893 και ήταν το εξής:

Το πλημμελές. Του ισχύοντος Νόμου περί διδακτικών βιβλίων δεν είναι ορθή, κατά την γνώμη ημών, ούτε η αποκλειστική έγκρισις και χρήσις ενός και μόνου βιβλίου δι' έκαστον μάθημα, ούτε η διεξαγωγή του διαγωνισμού των κριτών [...] Αλλά το πάντων ολεθριώτατον, ω παρέπονται τα λοιπά, είναι το πρώτον ψεχθέν, η αποκλειστική δηλονότι έγκρισις και χρήσις ενός και μόνου βιβλίου διά τους αμέσως εφεξής εκτιθεμένους λόγους. Αποκρούομεν το μοναδικόν του βιβλίου, διότι πρώτον το έν βιβλίον εξαναγκάζει τους μαθητάς και τους διδασκάλους να σκέπτονται πάντες ακριβώς ούτως, όπως εσκέφθη και ειργάσθη είς και μόνος, ο συγγράφας αυτό, όπερ αντίκειται τοις νόμοις της φύσεως, διότι πάντες οι άνθρωποι δεν σκέπτονται και δεν κρίνουσιν ομοιοτρόπως, αλλ' έκαστοι έχουσι τρόπον ίδιον, διαλλάσσοντα προς τον των λοιπών, και διότι η αυτή αλήθεια η ιδέα διαφορώτερον πως παρ' άλλου διατυπωμένη συμβαίνει να καθίσταται εις άλλους μάλλον ευαντίληπτος. Δεύτερον, διότι το μονοπώλιον της μαθήσεως και της σοφίας δεν είναι πράγμα εύκολον, δια θετών νόμων επιβαλλόμενον. Τρίτον, διότι το έν βιβλίον είναι αυτόχρονη βιβλιοκαπηλικόν μονοπώλιον, όπερ δεν διενεργεί μεν το Κράτος, αλλά παραδίδει εις άτομα. Το μονοπώλιον δε των βιβλίων απεδείχθη εκ των δυο πεποτελεσθέντων διαγωνισμών ήκιστα συντελεστικόν εις την πνευματικήν κίνησιν του τόπου ημών, διότι κατεδίκασε μεν εις αργίαν και νάρκην επί χρόνον μακρόν τας χείρας και τας πνευματικές δυνάμεις και εφιεμένων συγγραφέων, παρέσχε δε τη νεολαία βιβλία ουχί πάντοτε τα άριστα και των αποκλεισθέντων ομοειδών υπέρτερα. Τέταρτον, διότι δια του ενός βιβλίου, αντί να καταπολεμηθή, εξεναντίας εξυπηρετείται και προάγεται θαυμασίως η βιβλιοκαπηλία, καθόσον εί όλην τετραετίαν πρῶην, και τριετίαν

νυν, νέμεται και καπηλεύει εις και μόνος εν εγκριθέν -ίσως κρίμασιν ος οίδε Κύριος- βιβλίον του αφαιμάσσων τους γονείς των μαθητών, υπερπληρών χρημάτων τα ίδια βαλάντια, πιέζων τους βιβλιοπώλας εν τη εξασκήσει του επαγγέλματος αυτών, ζημιών τους τυπογράφους και δεσμεύων τας χείρας παντός άλλου δυναμένου και εφιεμένου συγγράφειν. Αυτή δε η πολλαπλή και άδικος δέσμευσις και πίεσις των άλλων, χρηματική δε θησαύρισις ενός τινος ατόμου, είναι αυτόχρονα η πρώτης δυνάμεως βιβλιοκαπηλία, και ουχί ο εν τε τοις πνευματικούς αγώσι και εν τη επιχειρηματική βιβλιοεμπορία και τυπογραφία ελεύθερος ανταγωνισμός, όστις πάντοτε ωφελίμως θεραπεύει και προάγει το κοινωνικόν αγαθόν. Πέμπτον, διότι ουδαμού του πεπολιτισμένου κόσμου ισχύει παρόμοιον νομοθέτημα, δοκιμή δε τις γενομένη προ πολλών ενιαυτών εν Πρωσσία απέτυχε, και η ιδέα του ενός και μόνου βιβλίου εγκατελείφθη οριστικώς...¹⁷.

Το αντιπαιδαγωγικό και αντιεπιστημονικό περιεχόμενο του νόμου ΒΡΛ' του 1893 καταδίκασε αυστηρά η επιτροπή συγγραφέων της εποχής, αναλύοντας μερικά από τα βασικότερα σημεία της κριτικής τους, τα οποία είδαμε παραπάνω. Το κυριότερο μειονέκτημα του νόμου αυτού αποτελεί η καθιέρωση και κατ' επέκταση επιβολή του ενός συγγράμματος του διδάσκοντος καθηγητή ή κάποιου άλλου καθηγητή, με αποτέλεσμα τη στείρα αποστήθιση του κειμένου και όχι το ουσιαστικό του περιεχόμενο που είναι η αιτιολογημένη ερμηνεία, η οποία θα πρέπει να αποτελεί το βασικό κριτήριο της αξιολόγησης. Με κάποια δόση υπερβολής, αλλά όχι τελείως αδικαιολόγητης, θα λέγαμε ότι όσο λιγότερο κανείς σκέπτεται τόσο υψηλότερα βαθμολογείται. Το στοιχείο όμως που ο Volkmar Lauber, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Salzburg, σε μια προσωπική συζήτηση με τον γράφοντα, ονόμασε «πνευματική διαστροφή» (geistige Perversion) είναι το γεγονός ότι με το σύστημα του ενός συγγράμματος αναγκάζονται οι φοιτητές να σκέπτονται ή να προσποιούνται πως σκέπτονται, όπως ακριβώς ο συγγραφέας του βιβλίου. Επιβάλλεται κατά κάποιον τρόπο μια δικτατορία της σκέψης. Αυτή η λογική του παραλόγου έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της κοινωνικής μεταβολής και ανάπτυξης, όπως τη διετύπωσε ο T. Parsons, αποδεικνύεται τελεολογικά ανεπαρκής σύμφωνα με την τυπολογία του M. Weber και αντιβαίνει στη δύναμη του κριτικού λόγου του I. Kant.

Σε πρακτικό επίπεδο το σύστημα αυτό δε δημιούργησε ιδιαίτερες κοινωνικές αναταραχές, διότι μέσω αυτού καλύπτονται βραχυπρόθεσμα τα συντεχνιακά συμφέροντα των ενδιαφερομένων ομάδων, μακροπρόθεσμα όμως αποβαίνει εις βάρος ολόκληρης

της κοινωνίας. Οι εκάστοτε κυβερνήσεις προσπαθούσαν να αυξήσουν το εισόδημα των διδασκόντων, που ήταν πράγματι χαμηλό, με τα συγγραφικά δικαιώματα των συγγραφέων καθηγητών. Έτσι οι καθηγητές δεν επεζήτησαν ποτέ την κατάργησή του και όσοι θέλησαν να κρατήσουν κάποιο επίπεδο σπουδών έγιναν πολύ αυστηροί και αντιπαθείς στο σπουδαστικό σώμα. Οι φοιτητές από την πλευρά τους, αφού έτσι δεν υποβάλλονται σε ιδιαίτερο κόπο, δε διαμαρτυρήθηκαν ποτέ για τη διαιώνιση του συστήματος του ενός συγγράμματος και με τη συνειδητή συνενοχή τους το νομιμοποίησαν, ενώ αυτοί θα έπρεπε να είναι οι μεγαλύτεροι εχθροί του, αφού αυτούς κυρίως ζημιώνει. Το τραγικότερο ίσως μέρος αυτής της συγκυρίας είναι το ότι οι φοιτητές πιέζουν το διδάσκοντα να μειώσει όσον το δυνατόν περισσότερο την εξεταστέα ύλη! Με το σκεπτικό της λιγοστής εξεταστέας ύλης δεν παρακολουθούν τις παραδόσεις και έτσι και οι διδάσκοντες χωρίς ακροατήριο περιέρχονται σε αδράνεια. Υπό το κράτος αυτής της θλιβερής πραγματικότητας, η πολιτεία ανέπτυξε έναν τρόπο εισαγωγής των φοιτητών στα Πανεπιστήμια, παράλογο μεν αλλά –εξωτερικά τουλάχιστον– όχι άδικο. Το σύστημα εισαγωγής στα ΑΕΙ-ΤΕΙ στηρίζεται στην αποστήθιση και την τύχη, δεν αντικατοπτρίζει απόλυτα το γνωστικό επίπεδο των υποψηφίων, δεν επιτρέπει στα Πανεπιστήμια να συμμετέχουν στη διαδικασία επιλογής των φοιτητών και σε συνδυασμό με τις άπειρες εξεταστικές ευκαιρίες που παρέχει ο νόμος, ούτε την αποπομπή τους, όπως συμβαίνει σε πολλές άλλες χώρες.

Η έλλειψη ορθολογισμού δε χαρακτηρίζει το εκπαιδευτικό σύστημα μόνο στο θέμα του ενός συγγράμματος αλλά σε όλα τα ζητήματα που αφορούν την εκπαίδευση. Το ζήτημα της καθιέρωσης ενός σταθερού γλωσσικού σχήματος ταλαιπώρησε επίσης επί έναν αιώνα την κοινωνία μας και δείχνει, όπως θα δούμε εν συντομία παρακάτω, πως η πολιτεία με την επιπολαιότητα και το λαϊκισμό που χειρίστηκε το θέμα του ενός συγγράμματος, αντιμετώπισε και το θέμα της γλώσσας.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα επιχειρείται μια άοκνη προσπάθεια για τον αστικό ορθολογισμό του σχολείου¹⁸. Συγκεκριμένα τα νομοσχέδια του έτους 1913 για την παιδεία επιδιώκουν να θεσπίσουν την καθολική εκπαίδευση και για τα δυο φύλα και την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της χώρας. Ήδη με το σύνταγμα του 1911 καθιερώνεται, σύμφωνα με το άρθρο 104, η καθαρεύουσα ως η επίσημη γλώσσα του κράτους. Με το τέλος των βαλκανικών πολέμων η

χώρα ολοκληρώνεται γεωγραφικά. Έτσι η πολιτική που ασκείται στο εξής δε χρειάζεται τουλάχιστον γεωγραφική διεύρυνση. Το μόνο αρνητικό όλης αυτής της αναδιοργανωτικής προσπάθειας είναι ότι δυστυχώς οι νόμοι όχι μόνο δεν εφαρμόστηκαν αλλά έφεραν και τα αντίθετα επιδιωκόμενα¹⁹ αποτελέσματα.

Η καθιέρωση της καθαρεύουσας δημιούργησε το πρόβλημα της διγλωσσίας ή αλλιώς το γλωσσικό ζήτημα²⁰. Ακολούθησε διαμάχη ανάμεσα στους υποστηρικτές της καθαρεύουσας και της δημοτικής. Όταν οι φιλελεύθεροι καταλαμβάνουν την εξουσία με πραξικόπημα στη Θεσσαλονίκη το 1916, επιβάλλεται η δημοτική ως επίσημη γλώσσα²¹.

Το 1933 έρχονται συντηρητικά κόμματα στην εξουσία και επιβάλλουν την καθαρεύουσα, δίνοντας συνέχεια στο γλωσσικό χάος που ξεκίνησε στις αρχές του αιώνα. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και συγκεκριμένα το 1957, συγκροτήθηκε επιτροπή για να μελετήσει το γλωσσικό ζήτημα. Αυτή αποφαινεται ότι στο σχολείο μπορούν να χρησιμοποιούνται και οι δυο γλώσσες²². Αντίθετα η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου το 1964 προωθεί τη δημοτική άνευ ιδιωματοισμών στο Δημοτικό Σχολείο, ενώ ως επίσημη γλώσσα καθιερώνεται η απλή καθαρεύουσα για το Γυμνάσιο και η δωρεάν παιδεία σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης²³.

Ο γραφικότερος όμως νόμος ήταν αυτός της δικτατορίας, που προέβλεπε στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού να διδάσκεται η δημοτική γλώσσα και στις τρεις τελευταίες η καθαρεύουσα. Τέλος το 1976 καθιερώνεται η δημοτική ως η επίσημη γλώσσα του κράτους²⁴. Σήμερα, στο τέλος του αιώνα και της δεύτερης χιλιετίας, κάνοντας έναν απολογισμό του γλωσσικού εμφυλίου, θα καταλήξουμε στο θλιβερό συμπέρασμα ότι οι εκπρόσωποι της ελληνικής διανόησης έχασαν εκατό χρόνια πολεμώντας ο ένας εναντίον του άλλου και δεν πρόλαβαν να ασχοληθούν με την εκπαίδευση. Όσον αφορά στο ρόλο της πολιτείας, αυτή στάθηκε εκουσίως ή ακουσίως, αναποφάσιστος παρατηρητής, μη θέλοντας ίσως να έλθει σε ρήξη με κάποια μερίδα της κοινωνίας. Προτίμησε τη διατήρηση μιας αρρωστημένης κατάστασης παρά τη σύγκρουση που θα έφερνε το ξεκαθάρισμα του γλωσσικού τοπίου. Η λογική που διέπει τις αποφάσεις της εξουσίας, και στην περίπτωση της γλώσσας, ονομάζεται λαϊκισμός. Αντί να παρέχει υψηλής ποιότητας εκπαίδευση και να απαιτεί κατόπιν επίσης υψηλές επιδόσεις με αποτέλεσμα να ανέρχεται το μορφωτικό επίπεδο ολόκληρης της κοινωνίας, υποβαθμίζει την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, μειώνει τις απαιτήσεις της και έτσι παραμένει γενικά χα-

μηλό το μορφωτικό επίπεδο της κοινωνίας. Ο καθηγητής Δ. Αναστασίου ονόμασε αυτό το είδος της πολιτικής, «υποκρισία»²⁵. Στη διάρκεια της δικτατορίας συνεχίστηκε η δωρεάν διανομή των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων, μόνον που τώρα αντί να γράφουν «δωρεά του ελληνικού κράτους», έγραφαν «δωρεά της εθνικής κυβέρνησεως».

Μετά την πτώση της χούντας το 1974, εξακολουθούσε το ίδιο καθεστώς της δωρεάν διανομής συγγραμμάτων μέχρι και σήμερα. Για το 1980 διαπιστώνεται από μία γερμανική έρευνα για τις ελληνικές βιβλιοθήκες ότι δαπανούνται κατά κεφαλήν 4,30 δρχ. για βιβλιοθήκες και 180 δρχ. για αθλητικές εγκαταστάσεις²⁶. Αυτές είναι οι προτεραιότητες που θέτει η ελληνική πολιτεία.

Ένας από τους νεώτερους νόμους που επανακαθιέρωσαν αυτό το καθεστώς είναι και ο νόμος 1268/1982 «Για τη δομή και λειτουργία των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων». Το άρθρο 23 παρ. 2 αυτού του νόμου προβλέπει ότι «η διδασκαλία συμπληρώνεται με τα αντίστοιχα διδακτικά βιβλία ή βοηθήματα, τα οποία χορηγούνται δωρεάν στους φοιτητές, η διαδικασία και οι λεπτομέρειες εκδόσεως, διαθέσεως και διακινήσεως των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων και ο τρόπος αμοιβής των συγγραφέων, καθορίζεται με απόφαση του Υπουργού ΕΠΘ, που εκδίδεται μετά από σύμφωνη γνώμη όλων των σχολών και των τμημάτων ΑΕΙ της χώρας». Εδώ ο νόμος επαναβεβαίωσε το πνεύμα παλαιότερων διατάξεων, γι' αυτό και δέχθηκε την κριτική πολλών ανθρώπων του πνεύματος. Το Μάρτιο του 1984 δημοσιεύθηκε υπουργική απόφαση με την οποία κανονίζονταν τα παραπάνω θέματα με τρόπο ιδιαίτερα περίπλοκο. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1986 είχαμε εννέα τροποποιητικές αποφάσεις για το θέμα των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων. Αυτήν την περίοδο είχε ανακοινωθεί επίσης, ότι θα καταργείτο το σύστημα διάθεσης διδακτικών συγγραμμάτων μέχρι σήμερα, όμως ακόμη δεν άλλαξε τίποτε. Αυτό που συνέβη όμως για πρώτη φορά ήταν να αναφερθεί στο νόμο η λέξη βιβλιοθήκη. Σύμφωνα με τα άρθρα 7 και 8 του ίδιου νόμου 1268 του έτους 1982 – κάθε ΑΕΙ θα διαθέτει ενιαία βιβλιοθήκη για την υποστήριξη της έρευνας και της διδασκαλίας, που λειτουργεί ως αυτοτελής και αποκεντρωμένη υπηρεσία και θα αποτελείται από την κεντρική βιβλιοθήκη και τη βιβλιοθήκη των τμημάτων. Ο υπουργός Παιδείας δήλωσε μάλιστα τον Ιούλιο του 1987, ότι μετά από μια μεταβατική περίοδο δυο ετών θα καταργούνταν το σύστημα της δωρεάν διανομής συγγραμμάτων και ότι τα διδακτικά βιβλία θα αγοράζονταν από τις κεντρικές βιβλιοθήκες των ΑΕΙ σε

ικανό αριθμό αντιτύπων²⁶. Πώς όμως να ασκήσει κανείς στην Ελλάδα μια μακροπρόθεσμη πολιτική, εάν σκεφθούμε μόνο, ότι την ίδια χρονιά (1987) άλλαξαν τρεις υπουργοί Παιδείας λόγω της απεργίας των καθηγητών γυμνασίου, χωρίς να έχουμε αλλαγή κυβέρνησης!

Το 1992 έγινε εκ νέου λόγος για την κατάργηση του συστήματος από τον τότε Υπουργό Παιδείας Γ. Σουφλιά, ταυτόχρονα όμως ο ίδιος Υπουργός διαβεβαίωνε και υλοποίησε την εξαγγελία του να διανεμηθούν πάλι τα συγγράμματα δωρεάν στους φοιτητές για το ακαδημαϊκό έτος 1992-1993²⁷. Τον επόμενο χρόνο άλλαξε και η κυβέρνηση και έτσι αυτό το εκκολαπτόμενο εγχείρημα περνάει στην ιστορία ως μια φιλότιμη προσπάθεια που δυστυχώς δεν υλοποιήθηκε. Το 1995 ο υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου κυκλοφόρησε νέα εγκύκλιο για το ίδιο θέμα, η οποία στο εδάφιο 2α ανέφερε τα εξής: Για κάθε μάθημα του προγράμματος σπουδών θα διανεμηθεί δωρεάν στους φοιτητές ένα σύγγραμμα που θα έχει επιλεγεί από την Γ.Σ. του τομέα. Το σύγγραμμα αυτό μπορεί να είναι βιβλίο του ελεύθερου εμπορίου, βιβλίο εκδιδόμενο με δαπάνες ΑΕΙ, ή πανεπιστημιακές παραδόσεις²⁸. Ουδέν σχόλιο. Το μόνο που έχουμε να προσθέσουμε είναι ότι από το χειμερινό εξάμηνο 1995/96 που θα εφαρμοζόταν αυτή η εγκύκλιος άλλαξε πάλι ο υπουργός Παιδείας (χωρίς να αλλάξει η κυβέρνηση) και η εγκύκλιος έμεινε στα χαρτιά. Ο νέος υπουργός Γ. Αρσένης ψήφισε νέα νομοθεσία για την Ανώτατη Παιδεία το φθινόπωρο του 1997. Ο νόμος αυτός δεν περιέλαβε καμία διάταξη για το θέμα των συγγραμμάτων, αντίθετα προέβλεπε ως υποχρέωση του διδακτικού προσωπικού μεταξύ άλλων και τη συγγραφή διδακτικών σημειώσεων²⁹.

Εδώ θα επαναλάβουμε αντί άλλου σχολιασμού αυτό που κατηρίασε έντονα ο Φάνης Κακριδής για την εξειδίκευση των Ελλήνων υπουργών. Διερωτώμενος ποιος υπουργός έχει επαγγελματική σχέση με την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης, διαπίστωσε με θλίψη ότι όλοι ήταν οτιδήποτε άλλο εκτός από παιδαγωγοί και ότι το βασικό κριτήριο της επιλογής τους είναι από ποια ομάδα της κυβερνητικής παράταξης στηρίζονται³⁰. Στην Ελλάδα γινόμαστε μάρτυρες ενός τραγικού φαινομένου. Αυτοί που ασκούν την εξουσία δε γνωρίζουν και αυτοί που γνωρίζουν δεν έχουν εξουσία. Και θα ήταν δε ακόμη πιο τραγικό, αν δεχόμασταν ότι οι κατέχοντες την εξουσία γνωρίζουν αλλά δε θέλουν.

4. Η σχέση πανεπιστημίου και βιβλιοθήκης στη σύγχρονη εποχή

Στη μεταπολεμική Ελλάδα κάνει έντονη την παρουσία του στον εκπαιδευτικό χώρο ο φιλόσοφος και παιδαγωγός Ε.Π. Παπανούτσος, ο οποίος διετέλεσε και Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας στα έτη 1963-1965.

Μερικές από τις βασικές διαπιστώσεις του για τον τρόπο διδασκαλίας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο εκφράστηκαν στο παρακάτω κείμενο: «Η μέθοδος που ακολουθούν στο διδακτικό τους έργο οι ακαδημαϊκοί μας δάσκαλοι είναι αγόρευση από την υψηλή, την δυσπρόσιτη καθέδρα μπροστά στο πυκνό ακροατήριο που ακούει τα σοφά ρήματα με μακάριαν αδράνεια –μελέτην κατ' οίκον σε τακτά διαστήματα από σημειώσεις όσο γίνεται λακωνικές– και εξετάσεις, αλλεπάλληλες εξετάσεις επάνω σε προκαθορισμένη ύλη, δοκιμασία συνήθως ολιγόλεπτη, που κατά την αίσια έκβαση της απολήγει στο πολυπόθητο χαρτί». ³¹ Η εκπαίδευση κατ' αυτόν τον τρόπο γεννά στερεότυπα τα οποία διαμορφώνουν μια λανθασμένη εικόνα για το σκοπό και το ρόλο της στην κοινωνία και τα οποία είναι εκ διαμέτρου αντίθετα με αυτό που ονόμασε ο Max Weber (Idealtypus) «ιδεότυπα» ³².

Αυτό που επισημαίνει ως βασική έλλειψη ο Ε. Π. Παπανούτσος είναι η συνεργασία στη διδασκαλία ανάμεσα στον ακαδημαϊκό δάσκαλο και στο σπουδαστή και η ενασχόληση ευρύτερα με το επιστημονικό αντικείμενο και όχι μόνο με το σύγγραμμα ή τις σημειώσεις του διδάσκοντος. Η επιστήμη περιορίζεται στην αποστήθιση του ενός συγγράμματος, μια απολύτως παθητική διαδικασία, η οποία κάθε άλλο παρά συμβάλλει στην ανάπτυξη του φοιτητή ως προσωπικότητα και ως επιστήμονα. Η δεύτερη καίρια παρατήρησή του αφορά τη διάρθρωση των πανεπιστημιακών σπουδών, εξίσου σημαντική με την πρώτη, τους λεγόμενους κύκλους σπουδών. Ο πρώτος κύκλος σπουδών περιλαμβάνει τη βασική επιστημονική μόρφωση σε μεγάλες κατηγορίες, π.χ. φυσικές, ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές επιστήμες, ο δεύτερος κύκλος μια ιδιαίτερη κατεύθυνση, π.χ. Οικονομική των τραπεζών, και ο τρίτος κύκλος σπουδών αποτελεί τη διδακτορική διατριβή.

Κατά το αγγλοσαξονικό σύστημα, οι κύκλοι τιτλοφορούνται ως εξής: ο πρώτος ως bachelor, ο δεύτερος ως master of arts και ο τρίτος Dr.ph ³³.

Στις γερμανόφωνες χώρες οι σπουδές είναι κατά παρόμοιο

τρόπο διαρθρωμένες με τις αγγλοσαξονικές. Εδώ οι κύκλοι σπουδών ονομάζονται *Vordiplom* ο πρώτος, *Diplom* ο δεύτερος, *Ph.D.* ο τρίτος, όπως και στις αγγλοσαξονικές.

Στη χώρα μας δεν υπάρχει η διάκριση ανάμεσα στους δυο πρώτους κύκλους σπουδών που αναφέρθηκε παραπάνω και οι σπουδές κυλούν κατά τον ίδιο ρυθμό από το πρώτο έως το τελευταίο εξάμηνο και περατώνονται με τη λήψη του διπλώματος. Επίσης η πτυχιακή εργασία δεν αποτελούσε μέρος των θεσπισμένων υποχρεώσεων των φοιτητών στα Πανεπιστήμια, εισήχθη όμως μόλις τα τελευταία χρόνια σε πολλές σχολές και έτσι οι σπουδές προσεγγίζουν περισσότερο τα βορειοαμερικανικά και ευρωπαϊκά πρότυπα. Εάν κοντά σε όλα αυτά προσθέσουμε το ότι δεν υπάρχει κανένας περιορισμός στο δικαίωμα συμμετοχής στις εξεταστικές δοκιμασίες, τότε αντιλαμβανόμαστε γιατί έχει καταλάβει τόση μανία τους Έλληνες να μπουν στο Πανεπιστήμιο, αφού έτσι κι αλλιώς είναι βέβαιο ότι κάποτε θα τελειώσουν. Η ένταξη της βιβλιοθήκης και η χρησιμότητά της στην τριτοβάθμια εκπαιδευτική διαδικασία συνδέεται κυρίως με το δεύτερο κύκλο σπουδών, διότι στον πρώτο κύκλο αποκτώνται με τις παραδόσεις και τη βοήθεια συγκεκριμένων συγγραμμάτων οι βασικές γνώσεις της επιστήμης. Στο δεύτερο όμως κύκλο, στον οποίο αρχίζει πλέον η εξειδίκευση, η εμπάθунση, η εξονυχιστική ανάλυση των πάντων όσα αφορούν τα διδασκόμενα μαθήματα, τόσο για τη διδασκαλία όσο και για τις εξετάσεις αλλά και για την περαιτέρω έρευνα και πληροφόρηση είναι απαραίτητη η εύκολη πρόσβαση στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, η οποία αν είναι δυνατόν, πρέπει να βρίσκεται δίπλα στην αίθουσα διδασκαλίας. Το βασικό ζήτημα της εισαγωγής της βιβλιογραφίας στην εκπαιδευτική διαδικασία προτείνει ο καθηγητής γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου της Αθήνας Γ. Μπαμπινιώτης ως εξής: «Σε κάθε διδασκόμενο και εξεταζόμενο αντικείμενο και σε κάθε εργασία (προπτυχιακή, μεταπτυχιακή) δίδεται ένας «κατάλογος βιβλιογραφίας», ένας αριθμός επιλεγμένων και προτεινομένων βιβλίων, άρθρων και μελετών τα οποία οφείλει να μελετήσει ο φοιτητής, όλα με δική του επιλογή, ανάλογα με το θέμα και το είδος της εκπαίδευσης. Μέσα στα βιβλία του βιβλιογραφικού πίνακα περιλαμβάνεται φυσικά και το σύγγραμμα ή δημοσιεύματα του διδάσκοντος καθηγητού, ως ένα ή περισσότερα μεταξύ άλλων. Ποτέ δεν είναι ένα και μόνο...»³⁴. Κατά παρόμοιο τρόπο προτείνει και ο πρόεδρος του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Ν. Μαρκάτος, να υποχρεούται ο διδάσκων να προτείνει τη σχετική βιβλιογραφία, από την οποία ο σπουδαστής θα επιλέγει

ένα βιβλίο που θα χορηγείται δωρεάν, ενώ τα υπόλοιπα θα υπάρχουν στις βιβλιοθήκες³⁵. Η πρόταση αυτή εμπεριέχει κινδύνους, διότι, πώς θα αντιμετωπίσει ο διδάσκων το σπουδαστή που δεν προτίμησε το βιβλίο του αλλά το σύγγραμμα κάποιου άλλου; Η βιβλιογραφία, λοιπόν, θα πρέπει να προέρχεται από την έρευνα πολλών επιστημόνων και καθημερινά να ανανεώνεται, τόσο για το διδάσκοντα όσο και για το διδασκόμενο. Επιπλέον η βιβλιογραφία πρέπει να ολοκληρώνεται με τα επιστημονικά περιοδικά του κλάδου, συνέδρια, κλπ. και την πρόσβαση σε κάθε άλλο πληροφοριακό υλικό στην έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή, βασική αποστολή των σύγχρονων βιβλιοθηκών. Η βιβλιοθήκη στη σύγχρονη εποχή επιτελεί μια μορφή έρευνας χάριν της ακαδημαϊκής κοινότητας, δεν περιορίζεται δηλαδή στο δανεισμό βιβλίων.

Αυτή είναι η σημαντικότερη τομή που πρέπει να γίνει στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση για να απαλειφθεί ο γυμνασιακός της χαρακτήρας τον οποίο δυστυχώς διατηρεί μέχρι σήμερα και ο οποίος αποτελεί τη βασική της διαφορά με αυτήν των ανεπτυγμένων χωρών. Συμφωνώντας με την άποψη του Ε.Π. Παπανούτσου, ο Δ. Σωτηρόπουλος βαπτίζει τα ελληνικά Πανεπιστήμια «εξεταστικά κέντρα» και το χειρότερο απ' όλα βέβαια είναι ότι το να μιλάει κανείς για έρευνα υπό αυτές τις συνθήκες αποτελεί καθαρή ουτοπία. Ο ίδιος ερευνητής αναφερόμενος σε άρθρο που εντοπίζει την ουσία του προβλήματος υπογραμμίζει ότι: «Όσο η μοναδική γνώση για το φοιτητή παραμένει το καθηγητικό σύγγραμμα και όσο οι κομματιασμένες και κλειστές βιβλιοθήκες στα εργαστήρια, σπουδαστήρια, κλινικές και έδρες, ποζάρουν ως πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, όσο όλα τούτα θεωρούνται πανεπιστημιακή βιβλιοθηκική εξυπηρέτηση, τότε είμαστε απλώς καθαρά θύματα του νεοελληνικού φορμαλισμού. Αν δε χωνέψουμε το γεγονός πως η βιβλιοθήκη είναι μέρος της υποδομής και πως πρέπει να λογίζεται σαν βασική επένδυση και όχι σαν στολίδι, η κατάσταση δεν πρόκειται να αλλάξει, όσα λόγια (επίσημα και ανεπίσημα) και αν ξεστομιστούν³⁶». Η λειτουργική αξία της βιβλιοθήκης έγκειται στον απλούστατο λόγο ότι επειδή οι περισσότεροι από εμάς δε διαθέτουν το χώρο, το χρόνο και το χρήμα για τη συλλογή εκείνων των βιβλίων που θα χρησιμοποιήσουν μόνο μια φορά, για ένα μάθημα και ίσως μόνο λίγες τους σελίδες, γι' αυτόν το λόγο το ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ πρέπει να παρέχει «πάσα επιστήμη», απ' όπου ετυμολογικά έλκει και την ονομασία του, αγαθό που μόνο μια τέλεια οργανωμένη και ενημερωμένη βιβλιοθήκη μπορεί να προσφέρει. Η βιβλιοθήκη πρέπει να καταστεί θεσμός άρρηκτα

συνδεδεμένος ιδιαίτερα με τη δεύτερη φάση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ειδάλλως αυτή παύει να είναι τριτοβάθμια. Η μεγαλύτερη ζημία που επιφέρει το σύστημα του ενός συγγράμματος είναι ότι παίρνοντάς το ο φοιτητής υπό μάλης κατευθύνεται στο σπίτι του για να διαβάσει και δε γίνεται χρήστης της βιβλιοθήκης, αναγνώστης, ερευνητής, δεν εθίζεται στη βιβλιογραφική αναζήτηση, περιορίζεται με άλλα λόγια μόνο σ' αυτό που χρειάζεται για να περάσει το μάθημα. Αισθάνεται μια ανακούφιση ότι μέσα στο σύγγραμμα βρίσκεται το σύμπαν. Όσο καλύτερα το αποστηθίζει, δηλαδή όσο λιγότερο σκέπτεται και κρίνει, τόσο υψηλότερα θα βαθμολογηθεί!!! Φυσικά η επιστήμη δεν τελειώνει εκεί, ούτε καν αρχίζει. Εκεί μάλλον πεθαίνει, διότι έτσι ο φοιτητής διαμορφώνει βαθμιαία την εντύπωση ότι η μελέτη είναι απαραίτητη μόνον όταν υπάρχουν εξετάσεις. Οι γνώσεις που αποκτά δε στηρίζονται στην επιλογή μεταξύ πολλών διαφορετικών απόψεων πάνω στο ίδιο θέμα αλλά αποτελούν απομνημόνευση μιας άποψης. Δεν έχει τη δυνατότητα της σύγκρισης, η οποία οδηγεί στην κριτική ικανότητα. Όταν ο απόφοιτος του πανεπιστημίου δεν αποκτά τη δυνατότητα να κρίνει με βάση τα εφόδια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, τότε δεν έχει κρίση και ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας, διότι όπως τονίζει και ο J. Habermas «οι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου καθοδηγούν την κοινωνία»³⁷. Ο Έλληνας δεν έχει κρίση όταν οδηγεί, όταν ψηφίζει, ή όταν καταστρέφει το περιβάλλον, διότι δεν του το δίδαξε καμία ηγεσία του.

5. Μερικά στοιχεία εμπειρικών ερευνών για τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες στην Ελλάδα

Ας έλθουμε στα πράγματα που αφορούν τη βιβλιοθήκη κατ' ιδίαν. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών δε διαθέτει κεντρική βιβλιοθήκη και οι βιβλιοθήκες που ανήκουν στις σχολές και στα σπουδαστήρια πολύ λίγα προσφέρουν στο διδακτικό προσωπικό και στους φοιτητές. Τα άλλα Πανεπιστήμια της χώρας αντιμετωπίζουν τριμερές δυσκολίες στις βιβλιοθήκες τους, όχι τόσο από έλλειψη χρημάτων, όσο από έλλειψη προσωπικού. Η όποια έλλειψη προσωπικού υπάρχει, είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι το κράτος δε γνωρίζει, αγνοεί τις διεθνείς προδιαγραφές της λειτουργίας των βιβλιοθηκών. Για να μη μακρηγορούμε, η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα της Ευρώπης που δε διαθέτει εθνική βιβλιογραφία³⁸.

Ο Σπύρος Κοκκίνης διεξήγαγε το 1980 μια εκτεταμένη έρευνα για τις βιβλιοθήκες των ΑΕΙ στην Ελλάδα. Τα πορίσματά της ήταν θλιβερά. Οι περισσότερες σχολές δεν έχουν μια ολοκληρωμένη βιβλιοθήκη αλλά κάθε σπουδαστήριο έχει τη δική του και συχνά αλλού βρίσκεται η σχολή και αλλού η βιβλιοθήκη. Υπάρχει έλλειψη συστηματικής οργάνωσης ώστε να μη γνωρίζουν ακριβώς οι βιβλιοθηκάριοι –οι οποίοι συχνά δεν έχουν σπουδάσει Βιβλιοθηκονομία– ποια και πόσα βιβλία έχουν. Οι βιβλιοθήκες της Ιατρικής Σχολής Αθηνών είναι διεσπαρμένες στα διάφορα Νοσοκομεία της πόλης και τα βιβλία τους προέρχονται από παλιές και άχρηστες εκδόσεις. Όσον αφορά την ταξινόμησή τους είναι πρόχειρη και συνήθως μόνο κατά συγγραφείς. Οι βιβλιοθήκες σε άλλα ΑΕΙ δε βρίσκονται σε καλύτερη μοίρα³⁹.

Ο διευθυντής της Εθνικής βιβλιοθήκης, Γιώργος Μπώκος, στην εισήγησή του στο πέμπτο πανελλήνιο συνέδριο Βιβλιοθηκariών στα 1984, με θέμα «Συνεργασία μεταξύ βιβλιοθηκών στην Ελλάδα», διαπιστώνει μεταξύ άλλων ότι «οι ελληνικές βιβλιοθήκες αδυνατούν να λειτουργήσουν ως σύστημα, αλλά και να ενταχθούν και να συνεργαστούν σωστά με τα υπόλοιπα παραγωγικά στοιχεία του κοινωνικού μηχανισμού. Αυτό βέβαια, –συνεχίζει ο ίδιος– επηρέασε και επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό αρνητικά την αποδοτικότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, της έρευνας και της πολιτιστικής προσπάθειας στον τόπο μας και, ασφαλώς, υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα αίτια της γενικότερης δυσπραγίας της σημερινής ελληνικής κοινωνίας»⁴⁰.

Στο έκτο Πανελλήνιο συνέδριο Βιβλιοθηκariών που οργανώθηκε στις 22-23 Νοεμβρίου 1990 στο Ινστιτούτο GOETHE στην Αθήνα, ο διευθυντής της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Γ. Ζάχος, δήλωνε ότι καμία βιβλιοθήκη δεν έχει σε λειτουργία ολοκληρωμένο σύστημα αυτοματισμού π.χ. Turn Key System, OPAC ή κάποιο άλλο σύστημα κατασκευασμένο ειδικά για βιβλιοθήκες. Ακόμα, είπε μεταξύ άλλων ότι ο αυτοματισμός των βιβλιοθηκών αντιμετωπίζεται αποσπασματικά και επιπόλαια χωρίς κανένα γενικότερο σχεδιασμό και προοπτική. Τις περισσότερες φορές έγκειται στη διάθεση των εργαζομένων στις βιβλιοθήκες ή των μελών των ΔΕΠ που δεν τους αρέσουν οι παραδοσιακοί τρόποι λειτουργίας της βιβλιοθήκης τους και όχι στη μελέτη των υπαρχόντων αναγκών που επιβάλλουν την εισαγωγή του αυτοματισμού. Από τους εργαζόμενους στις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες λίγοι είναι αυτοί που διαθέτουν ουσιαστικές γνώσεις Βιβλιοθηκονομίας, λιγότεροι αυτοί με γνώσεις πληροφορικής. Το γεγονός αυτό δίνει

το δικαίωμα σε κάποιους επιτήδειους να πουλούν λογισμικό κατάλληλο για Video Club της γειτονιάς, σαν κατάλληλο για τον αυτοματισμό των βιβλιοθηκών⁴¹.

Στο εαρινό εξάμηνο του έτους 1988 διενήργησαν υπό την εποπτεία του γράφοντος, σπουδαστές του τμήματος βιβλιοθηκονομίας του ΤΕΙ Θεσσαλονίκης, στα πλαίσια του μαθήματος Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, μικρή έρευνα στις βιβλιοθήκες των πανεπιστημιακών σχολών της Θεσσαλονίκης, με κύριο ερώτημα, εάν η εκπαιδευτική διαδικασία διεκπεραιώνεται με βιβλιογραφία ή με βάση το σύστημα του ενός συγγράμματος. Οι σπουδαστές απευθύνθηκαν τόσο σε φοιτητές όσο και στο προσωπικό των βιβλιοθηκών. Οι απαντήσεις ήταν καταπέλτης. Λίγο πολύ θεωρήθηκε εκ μέρους των ερωτηθέντων η ερώτηση κουτή και ανόητη γιατί, όπως συχνά απάντησαν οι φοιτητές, «τώρα τέτοια θα κοιτάμε, τώρα έχουμε εξετάσεις!» Το δε προσωπικό των βιβλιοθηκών απάντησε ότι την περίοδο των εξετάσεων παρουσιάζουν μεν πολλή κίνηση οι βιβλιοθήκες, αλλά όχι και δανειστική. Οι βιβλιοθήκες χρησιμεύουν ως αναγνωστήρια. Στην *Οικονομική Σχολή του ΑΠΘ* τα τέσσερα σπουδαστήρια βρίσκονταν στη δικαιοδοσία των καθηγητών! Τα τρία από αυτά δεν είχαν μόνιμο προσωπικό και για αυτόν το λόγο έμεναν κλειστά ή λειτουργούσαν περιστασιακά από τους ίδιους τους καθηγητές. Στη *Νομική Σχολή του ΑΠΘ* υπήρχαν τόσα σπουδαστήρια όσα και μαθήματα. Σ' αυτά δε γίνονταν δανεισμοί βιβλίων αλλά λειτουργούσαν μόνον σαν αναγνωστήρια. Τα σπουδαστήρια δημιουργήθηκαν από τους καθηγητές και ανήκαν στη δικαιοδοσία τους! Η βιβλιοθήκη της *Βιομηχανικής Σχολής* ήταν κλειστής προσπέλασης, δηλαδή απαγορευόταν η είσοδος των σπουδαστών στο βιβλιοστάσιο εκτός αν είχε προηγηθεί ειδική άδεια. Το ερώτημα που προκύπτει είναι για ποιον τελικά έγινε η βιβλιοθήκη. Στη βιβλιοθήκη της *Φιλοσοφικής Σχολής* η οποία είναι επίσης κλειστής προσπέλασης διαπιστώθηκε όμως μεγαλύτερη προσέλευση φοιτητών. Η βιβλιοθήκη της βυζαντινής ιστορίας διέθετε την αρτιότερη οργάνωση. Η *Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ* μαζί με το *ΕΜΠ* είναι από τα ελάχιστα ελληνικά ΑΕΙ που βρίσκονται έστω και στις τελευταίες θέσεις σύμφωνα με μία έρευνα που διενήργησε το γερμανικό περιοδικό *Der Spiegel*⁴². Στο Πολυτεχνείο Θεσσαλονίκης δεν υπήρχε ουσιαστικά βιβλιοθήκη αλλά ορισμένες βιτρίνες με βιβλία! Το *Τμήμα Μαθηματικών* διέθετε μεν βιβλιοθήκη, αλλά 95% των βιβλίων ήταν ξενόγλωσσα! Τα βιβλία της *Ιατρικής Σχολής* βρίσκονταν κλεισμένα σε μία αποθήκη κάπου κοντά στο Σιδηροδρομικό Σταθμό! Τέλος η *Θεολογική Σχολή* είναι η μο-

ναδίκη που διέθετε μία βιβλιοθήκη σύγχρονων απαιτήσεων. Ελάχιστες εξαιρέσεις διαπιστώθηκαν όπου οι σπουδαστές απευθύνθηκαν στις βιβλιοθήκες για να προσθέσουν επιπλέον γνώσεις πέραν αυτών που παρέχει το υποχρεωτικό σύγγραμμα και που απαιτούν οι εξετάσεις. Όσο και αν ακούγεται θλιβερό και παράξενο, οι φοιτητές μας διαβάζουν για να περάσουν στις εξετάσεις και όχι για να αποκτήσουν γνώσεις.

Το έκτο Πανελλήνιο Συνέδριο ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών είχε ως θέμα «Οι ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες και η πρόκληση του εκσυγχρονισμού», η ανάγκη του εξοπλισμού των βιβλιοθηκών με τα τελευταία επιτεύγματα της τεχνολογίας, όπου μεταξύ των άλλων ο υπεύθυνος της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ι. Κλαψόπουλος, επεσήμανε την ανάγκη να αποκτήσει αυτή την αυτοτέλειά της απέναντι στο Πανεπιστήμιο ούτως ώστε να μπορεί να χαράζει μια αυτόνομη πολιτική, η οποία θα υπηρετεί τους δικούς της στόχους, πράγμα που προφανώς δε συμβαίνει στην Ελλάδα⁴³. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε μια ατέλειωτη σειρά κριτικής αντιμετώπισης του θέματος και από άλλους εκπροσώπους της επιστήμης αλλά και των γραμμάτων. Τότε κάθε ουδέτερος παρατηρητής θα ρωτούσε γιατί, εφόσον όλοι αναγνωρίζουν το πρόβλημα, δεν προχωρούν σε κάποια λύση; Η κατάργηση ενός στερεότυπου προσκρούει σε ισχυρές αντιστάσεις. Ξεκινώντας από τους φοιτητές οι οποίοι διέπονται από το ευρύτατα διαδεδομένο ελληνικό σύνδρομο του λαϊκισμού (εδώ λέγεται φοιτητοπατερισμός αλλού λέγεται εργατοπατερισμός κ.τ.λ.), οι αντιδράσεις θα ήταν όχι ασήμαντες και η εκμετάλλευση από την εκάστοτε αντιπολίτευση θα δυσκόλευαν κάθε κυβέρνηση που θα επιχειρούσε την αλλαγή του συστήματος του ενός συγγράμματος. Στο παρελθόν οι φοιτητικές παρατάξεις πολέμησαν με μανία κάθε υπονοούμενο εντατικοποίησης των σπουδών, ως πολιτική έκφραση κάποιων συντηρητικών ολιγαρχίας!

Πέραν της αντίδρασης του φοιτητικού κόσμου, υπάρχει και η εγγενής αδυναμία της ελληνικής πολιτείας να έχει σταθερή πολιτική και πολιτικούς. Τις συχνές αλλαγές προσώπων και νόμων επεσήμανε και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρόσφατα, ως αιτία για την χαμηλή απορρόφηση κονδυλίων που προορίζονται για την εκπαίδευση⁴⁴. Στην υπό συζήτηση αναθεώρηση του συντάγματος, ο πρώην υπουργός Παιδείας Γ. Σουφλιάς, ο οποίος επί υπουργίας του εκφράστηκε υπέρ της κατάργησης του συστήματος του ενός συγγράμματος, πρότεινε την επιβολή διδάκτρων στους εύπορους φοιτητές με παράλληλη κατάργηση των δωρεάν βιβλίων⁴⁵. Κατά

τη γνώμη μου ιδανικό θα ήταν εκείνο το σύστημα που θα καταργούσε τα δωρεάν βιβλία, εφόσον καλύπτονταν οι ανάγκες των φοιτητών από τις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες και ταυτόχρονα επιβάλλονταν κάποια υπολογίσιμα δίδακτρα σε εκείνους τους σπουδαστές που υπερβαίνουν την κανονική περίοδο σπουδών. Το 1993 από τους 212.745 φοιτητές της χώρας οι 116.567, δηλαδή το 54,8%, χαρακτηρίζονταν από την ετήσια έκθεση του ΟΟΣΑ ως ενεργοί, ενώ 96.178 ήτοι 45,2% ως μη ενεργοί, καθότι βρίσκονταν πέραν των κανονικών χρόνων φοίτησης⁴⁶. Στη νεώτερη νομοθετική διάταξη που αφορά τα ΑΕΙ και ΤΕΙ, νόμος 2530 της 23/10/1997, γίνεται πάλι λόγος για τη συγγραφή διδακτικών βοηθημάτων χωρίς καμιά αναφορά σε θέματα που έχουν σχέση είτε με τη βιβλιοθήκη είτε με τη βιβλιογραφία⁴⁷. Τέλος ο υπουργός Παιδείας το Μάιο 1999 Γ. Αρσένης, περιγράφοντας το σχολείο του μέλλοντος, τόνισε μεταξύ άλλων ότι το σχολείο δεν θα πρέπει να οδηγήσει στη δημοσιοϋπαλληλία, αλλά κυρίως στις επιχειρηματικές δραστηριότητες, εννοώντας μ' αυτό ότι μια βασική αιτία της σημερινής κατάντιας της ελληνικής εκπαίδευσης οφείλεται και στο ότι οι Έλληνες βλέπουν το Πανεπιστήμιο ως την πόρτα που οδηγεί στον κρατικό μόνιμο μισθό και γι' αυτόν το λόγο η εκπαίδευση κατέστη αυτοσκοπός, τύπος και όχι περιεχόμενο με αναζήτηση, όπως θα έπρεπε να είναι⁴⁸. Μέχρι αυτό το σημείο μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνική δράση στο θέμα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε σχέση με τα συγγράμματα ήταν μία παραδοσιακή κοινωνική δράση σύμφωνα με την τυπολογία του Weber, αφού το σύστημα αυτό ξεπέρασε τα εκατό χρόνια ζωής. Την κατάσταση που έβρισκε κανείς, την υιοθετούσε χωρίς να εξετάζει το πως και γιατί. Δεν υπάρχει λοιπόν ελπίδα;

Στα πλαίσια του 2ου Κοινοτικού Προγράμματος Στήριξης και ειδικότερα για τον τομέα της Παιδείας εγκρίθηκε πρόγραμμα στελέχωσης και οργάνωσης των βιβλιοθηκών των ΑΕΙ και των ΤΕΙ της χώρας, του οποίου η υλοποίηση ξεκινά στις 17-1-1997 και λήγει στις 31-12-1999. Το πρόγραμμα αυτό (ΕΠΕΑΕΚ Ι) αλλάζει ριζικά την εικόνα των βιβλιοθηκών μας, συμβάλλοντας στο λειτουργικό εκσυγχρονισμό των βιβλιοθηκών, δίνοντας βάρος στη στελέχωση, στον εμπλουτισμό των συλλογών και στον εξοπλισμό τους, ενώ τα έργα του ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ που ξεκίνησε το 2000, είναι αναπτυξιακά και έχουν ως στόχο τη συμμετοχή των βιβλιοθηκών στην εκπαιδευτική και ερευνητική λειτουργία των ΑΕΙ-ΤΕΙ, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που προσφέρουν οι εξελίξεις στις Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ), με τελικό αποτέλεσμα τη

μετατροπή τους σε υπηρεσίες οργανωμένης διαχείρισης και διάχυσης της επιστημονικής πληροφορίας στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Οι σχολές και τα τμήματα του ΑΠΘ ανταποκρίθηκαν με διαφορετικό ρυθμό σ' αυτήν την πρόκληση. Μ' αυτή την τονωτική ένεση πήρε μπροστά η μηχανή που λέγεται βιβλιοθήκη. Μια καινοτομία που αξίζει ιδιαίτερης μνείας είναι η Κοινοπραξία των Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών που ιδρύθηκε το 1998, φέρει τον τίτλο Μονάδα Ολικής Ποιότητας Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ΜΟΠΑΒ), έχει την έδρα της στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και διευθύνεται από τον Γ. Ζάχο. Η υπηρεσία αυτή προσφέρει πρόσβαση στις Βιβλιοθήκες όλων των ΑΕΙ-ΤΕΙ της χώρας σε 7000 ηλεκτρονικά περιοδικά. Η ιστοσελίδα της ΜΟΠΑΒ είναι: www.lib.noi.gr/morab/ Η τριτοβάθμια εκπαίδευση με τη συνδρομή της σύγχρονης βιβλιοθήκης που έκανε τεράστια άλματα στον τομέα της οργάνωσης και της διάχυσης υλικού, βρίσκεται σήμερα στο στάδιο μετάβασης από το λήθαργο στον εκσυγχρονισμό.

Το Μάιο του 1999 επαναλάβαμε την ίδια έρευνα στις Σχολές του Α.Π.Θ. που ήδη διενεργήσαμε το 1988. Ιδού λοιπόν τα αποτελέσματα. Θέσαμε τα εξής τρία ερωτήματα σε εργαζόμενους των βιβλιοθηκών και στους φοιτητές. 1. Γίνονται παραδόσεις και εξετάσεις α. με το σύστημα του ενός συγγράμματος ή β. με το σύστημα της βιβλιογραφίας; 2. Αρτιότητα λειτουργίας της βιβλιοθήκης. 3. Συχνότητα δανεισμού από τους χρήστες.

Απαντήσεις:

Κτηνιατρική Σχολή. 1. Οι παραδόσεις διενεργούνται επί το πλείστον με το σύστημα του ενός συγγράμματος και οι εξετάσεις πάντα. 2. Ανεπαρκής. 3. Αραιή.

Γεωπονία. Παραδόσεις και εξετάσεις με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Επαρκής αλλά μακριά από τις αίθουσες των παραδόσεων. 3. Συχνότητα ικανοποιητική.

Μαθηματικό 1. Επί το πλείστον με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Επαρκής. 3. Αραιή.

Θεολογική Σχολή. 1. 80% περίπου με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Ικανοποιητική. 3. Αραιή.

Παιδαγωγικά τμήματα. 1. Κατά τα δύο τρίτα με το σύστημα του ενός συγγράμματος. 2. Πρόχειρη. 3. Μεγάλη

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (πρώην Βιομηχανική Σχολή). Εδώ και λίγο καιρό απέκτησε βιβλιοθήκη και οργάνωση που συναγωνίζεται αυτές των ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων. Αναγνωστήριο και βιβλιοστάσιο υπάρχουν στον ίδιο χώρο και είναι πλέον ανοικτής

προσπέλασης. 1. Το ήμισυ περίπου των μαθημάτων λειτουργεί με το ένα σύστημα το άλλο ήμισυ με το άλλο, τόσο για τις παραδόσεις όσο και για τις εξετάσεις. 2. Ευρύχωρη και πλούσια σε βιβλιογραφία. 3. Μεγάλη.

Ιατρική Σχολή. Η βιβλιοθήκη της Σχολής αυτής στεγάζεται εδώ και λίγο καιρό στο κτιριακό συγκρότημα του Νοσοκομείου ΑΧΕΠΑ και ανήκει στη δικαιοδοσία του. Η βιβλιοθήκη αυτή έχει στενότητα χώρου και είναι κατά το ήμισυ ελεύθερης και κατά το υπόλοιπο κλειστής προσπέλασης. Ακόμη και σήμερα πολλά βιβλία της Σχολής είναι αποθηκευμένα. Η Ιατρική Σχολή ανταποκρίθηκε με τη μεγαλύτερη ίσως καθυστέρηση στο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού των βιβλιοθηκών. Και εδώ όμως ξεκινά οργασμός αναζήτησης βιβλιογραφίας με ή χωρίς την απαίτηση των καθηγητών.

Πολυτεχνείο. Με ταχείς ρυθμούς οργανώνονται οι βιβλιοθήκες των τμημάτων της Σχολής, πολλές από τις οποίες πρωτολειτούργησαν πριν από ένα ή δύο χρόνια. Η ηλεκτρονική οργάνωση των βιβλιοθηκών προχωρά γρήγορα. Ισχύουν σύστημα. Η συχνότητα χρήσης της βιβλιοθήκης από τους φοιτητές παρουσιάζει ανοδική πορεία.

Νομική Σχολή. Το έτος 2000 συγκροτείται η βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής σε έναν ενιαίο χώρο, διαδικασία η οποία δεν προβλέπεται να ολοκληρωθεί σύντομα. Καταλογογραφούνται για πρώτη φορά τα βιβλία και εισάγεται βαθμιαία το σύστημα της βιβλιογραφίας για παραδόσεις και εξετάσεις.

Οι βιβλιοθήκες της Σχολής Γεωτεχνικών (τμήματα Γεωπονίας, Δασολογίας, Κτηνιατρικής) παρουσιάζουν έντονες διαφορές. Το τμήμα Γεωπονίας διαθέτει καλά οργανωμένη βιβλιοθήκη αλλά οι χρήστες της είναι κυρίως μεταπτυχιακοί φοιτητές. Το σύστημα του ενός συγγράμματος παραμένει κυρίαρχο. Το τμήμα Δασολογίας δεν έχει βιβλιοθήκη και τα βιβλία βρίσκονται στα γραφεία των καθηγητών. Το τμήμα Κτηνιατρικής έχει πάρα πολύ μικρή βιβλιοθήκη και βρίσκεται στο Βαρδάρι (Πλατεία Δημοκρατίας). Στα τμήματα Φυσικό, Χημικό, Μαθηματικό, όπως και στο Βιολογικό οι βιβλιοθήκες επίσης βρίσκονται σε περίοδο αναδιοργάνωσης και περαιτέρω βελτίωσης, αλλά το σύστημα του ενός συγγράμματος παραμένει επίσης αταλάντευτο.

6. Μερικά συμπεράσματα

Συγκρίνοντας την κατάσταση που επικρατούσε στις βιβλιοθήκες του ΑΠΘ το 1988, με αυτήν του Μαΐου 1999, βλέπουμε ότι τα πράγματα βελτιώθηκαν σημαντικά. Αυτό σημαίνει όμως παράλληλα και την ύπαρξη μεγάλης έλλειψης βιβλιοθηκών μέχρι τότε στα ελληνικά ΑΕΙ. Η λειτουργία της εκπαίδευσης αντικατοπτρίζεται βέβαια σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής μιας χώρας.

Η αγωνία όμως που διακατείχε αυτούς που οργάνωσαν σήμερα τις βιβλιοθήκες των ΑΕΙ έχει απαλειφθεί διότι μεγάλο μέρος του προσωπικού τους έχει μονιμοποιηθεί το 2001. Οι βιβλιοθήκες οργανώνονται με τα σύγχρονα πρότυπα στα πλαίσια του ΕΠΕΑΕΚ II αξιοποιώντας τις δυνατότητες που προσφέρουν οι εξελίξεις στις Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών, συμβάλλοντας έτσι ουσιαστικά στην παροχή επιστημονικής πληροφόρησης στην ακαδημαϊκή κοινότητα.

Με τη βελτίωση των υπηρεσιών που παρέχουν οι βιβλιοθήκες σε συγκεκριμένα τμήματα των ΑΕΙ συντελείται σιωπηλά μία σημαντική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, οι καρποί της οποίας θα εμφανιστούν σε λίγα χρόνια. Γεννιέται έτσι μία δυναμική η οποία δεν υπήρχε μέχρι σήμερα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η νομοθεσία όμως παραμένει πίσω από την ανάπτυξη των βιβλιοθηκών και τη δυναμική που γεννιέται μέσα στην εκπαίδευση. Κανένας νεώτερος νόμος δεν ασχολείται με την εισαγωγή του συστήματος της βιβλιογραφίας που θα αντικαθιστούσε ή που θα συνόδευε το σύστημα του ενός συγγράμματος. Με τη λήψη τέτοιων και των άλλων συμπληρωματικών μέτρων που προαναφέραμε, θα μπορούσε η εκπαίδευση να πάρει το δρόμο του εκσυγχρονισμού. Βέβαια ο χρόνος που χάθηκε δεν μπορεί να καλυφθεί αναδρομικά. Ανοίγει όμως ο δρόμος για τις επόμενες γενιές. Ο ετεροχρονισμός που μας χώριζε από την υπόλοιπη Ευρώπη τείνει –έστω και με μεγάλη καθυστέρηση– προς τη σύγκλιση και αποκτά τελεολογική δράση όπως θα παρατηρούσε ο Max Weber.

Όσον αφορά τώρα την κοινωνική μεταβολή, το προσφιλέθιμα του Talcott Parsons, αυτή θα επηρεαστεί ευνοϊκά από την εκπαίδευση, εφόσον επέρχονται σημαντικές αλλαγές στους κανόνες που διέπουν τον τρόπο λειτουργίας της. Οι ιστορικοί της εκπαίδευσης του μέλλοντος ίσως γράψουν ότι ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής εκπαίδευσης επετεύχθη με τη βοήθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σημειώσεις

1. Για την έννοια ιδεότυπο και γενικότερα για το εννοιολογικό σπλοστάσιο του Γερμανού διανοητή Max Weber, χρήσιμο οδηγό αποτελεί για την ελληνόφωνη βιβλιογραφία το τρίτομο πόνημα του Παναζή Τερλεξή (1999) με τον γενικό τίτλο *Max Weber*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα. Στον πρώτο τόμο που φέρει τον τίτλο *Το ξεμάγεμα του κόσμου* αναλύονται οι έννοιες που χρησιμοποιούνται σ' αυτό το άρθρο. Για την έννοια ιδεότυπο βλ. σελ. 78 κ.ε. Επίσης για το ίδιο θέμα βλ. ακόμη Lehnhardt G., *Schule und bürokratische Rationalität*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1984, σελ. 104. Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, J.B. Mohr, Tübingen, 1972, σελ. 12.
2. Weber, *όπ. παρ.*, σελ. 12-13. Bottomore T.B., *Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα, 1974, σελ. 62-63. Lehnhardt G., *όπ. παρ.*, σελ. 104-105. Βλ. και Τερλεξής Π., τόμος Ι, *όπ. παρ.*, σελ. 387-393.
3. Tsougoroulos G., *Anmerkungen zur geistigen Produktion*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1969, σελ. 164.
4. Parsons T., *An Outline of the Socialsystem*, Athenäum, Königstein/Taunus, 1979, σελ. 30
5. Psychopedis K., *Geschichte und Methode*, Campus, Frankfurt/M., 1984, σελ. 23.
6. Wulf Chr., *Theorien und Konzepte der Erziehungswissenschaft*, Juventa, München, 1978, σελ. 198.
7. Münch R., *Die Struktur der Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1992, σελ. 127.
8. Münch R., *όπ. παρ.*, σελ. 134.
9. Adorno T., *Theorie der Halbbildung*, EVA, Frankfurt/M., 1973, σελ. 169.
10. Weber M., *Wissenschaft als Beruf*. Dunker und Humboldt, München und Leipzig, 1919, σελ. 34.
11. Ανδρόνικος Μ., *Παιδεία ή Υπνοπαιδεία*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1973, σελ. 14.
12. Münch, *όπ. παρ.*, σελ. 248-249.
13. Burschell F., *Schiller. Rororo*, Hamburg, 1970, σ. 99.
14. *Όπ. παρ.*, σελ. 99.
15. Münch, *όπ. παρ.*, σελ. 248-249.
16. Heydenreuter R., *Die erträumte Nation. Biering und Brinkmann*, München. 1993, σελ. 32.
17. Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*. Νέα Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1974, ντοκουμέντο 93.
18. Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1987, σελ. 28.
19. *Όπ. παρ.*, σελ. 28.
20. Χατζηστεφανίδης Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1986, σελ. 87.
21. *Όπ. παρ.*, σελ. 105.

22. Όπ. παρ., σελ. 107-108.
23. Όπ. παρ., σελ. 108-109.
24. Όπ. παρ., σελ. 109.
25. Anastassiou D., *Das griechische Unterrichtswesen und sein Abbau durch die Junta*, Melzer Verlag, Frankfurt/M., 1970, σελ. 164.
26. Μακεδονία της 24-7-1987, σελ. 1. Σκουρής Β., *Δίκαιο της Παιδείας*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 116
27. *Το Βήμα* της 21-6-1992, *Οι προτάσεις του Υπουργού*, σελ. ΣΤ-3.
28. Μακεδονία της 22-10-1995, σελ. 12.
29. Νόμος 2530 της 23-10-1995, σελ. 12.
30. Κακριδής Φ., Φιλοσοφία της παιδείας και εκπαιδευτική πολιτική: Έννοιες ασύμβατες, *Το Βήμα* της 29-9-1991, σελ. Β6.
31. Παπανούτσος Ε., *Η παιδεία το μεγάλο μας πρόβλημα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1976, σελ. 44-45.
32. Weber M., 1972, *όπ. παρ.*, σελ. 3.
33. Παπανούτσος Ε., *όπ. παρ.*, σελ. 344-345.
34. Μπαμπινιώτης Γ., *Δέσμοι του ενός βιβλίου*, *Το Βήμα* της 15-10-1992, σελ. Β4.
35. Μαρκάτος Ν., Η αλήθεια για τα συγγράμματα. *Το Βήμα* της 15-10-1995, σελ. Α20.
36. Σωτηρόπουλος Δ., Ο ρόλος της βιβλιοθήκης στην κοινωνική και οικονομική πρόοδο, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 31, Μάιος 1980, σελ. 36-38.
37. Habermas J., *Theorie und Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1974, σελ. 362.
38. Φέσσα Ρ., Πληροφόρηση και βιβλιοθήκη, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 46, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1981, σελ. 24.
39. Κοκκίνης Σ., Βιβλιοθήκες ΑΕΙ στην Ελλάδα, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 29, Μάρτιος 1980, σελ. 40-51.
40. Μπώκος Γ., Μανιάτη Γ., *Συνεργασία μεταξύ βιβλιοθηκών και συνεργασία με τις βιβλιοθήκες στην Ελλάδα. Προβλήματα και συνέπειες*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1984, σελ. 105.
41. Ζάχος Γ., *Αυτοματοποίηση στις ελληνικές πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες. Μύθοι, πραγματικότητα και προοπτικές*, 6ο συνέδριο Βιβλιοθηκariών, Ινστιτούτο GOETHE, Αθήνα, 22-23 Νοεμβρίου 1990, σελ. 47-48.
42. *Der Spiegel*, no 19, της 4-5 1998, σελ. 94-117.
43. Κλαψόπουλος Ι., *Σχεδιασμός βελτίωσης της σχέσης μεταξύ διοίκησης ΑΕΙ και πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης*, Έκτο συνέδριο ακαδημαϊκών, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 5-6 Νοεμβρίου 1997, σελ. 32.
44. Ζούλας Κ., Κοινωνικό έλεγχος της παιδείας, *Καθημερινή* της 16-11-1997, σελ. 26.
45. Αγγελιοφόρος της 12-11-1997, σελ. 1 και 7.
46. Κάτσικας Χ., Καβαδιάς Γ., *Η εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996, σελ. 56.
47. ΦΕΚ 212, της 23-1-1997, άρθρο 1.
48. *Το Βήμα* της 9.11. 1997, σελ. Β12.

Βιβλιογραφία

- Ανδρόνικος Μ., *Παιδεία ή Υπνοπαιδεία*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1976.
- Adorno T.W., *Theorie der Halbbildung*, in Adorno T.W., Horkheimer M., *Soziologica II*, EVA, Frankfurt/M., 1973.
- Anastassiou D., *Das griechische Unterrichtswesen und sein Abbau durch die Junta*, in: Sarte Jean Paul, Griechenland. Der Weg in den Faschismus, Melzer Verlag, Frankfurt/M., 1970.
- Bottomore T.B., *Κοινωνιολογία* (μτφρ.), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1974
- Burschell F., *Schiller*, Rororo, Hamburg, 1970.
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β', εκδ. Ερμής, «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», Αθήνα, 1974.
- Habermas, J., *Theorie und Praxis*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1974.
- Heydenreuther R. u.a., *Die erträumte Nation*, Briering und Brinkmann, München, 1993.
- Ζάχος Γ., *Αυτοματοποίηση στις ελληνικές πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες. Μύθοι, πραγματικότητα και προοπτικές*, Έκτο πανελλήνιο συνέδριο Βιβλιοθηκαρίων, Ινστιτούτο GOETHE, Αθήνα, 22-23 Νοεμβρίου 1990.
- Ζούλας Κ., «Κοινοτικός έλεγχος της παιδείας». *Καθημερινή* της 16.11.97
- Κακριδής Φ., «Φιλοσοφία της Παιδείας και εκπαιδευτική πολιτική: Ένοιες ασύμβατες», *Το Βήμα* της 29-9-1991.
- Κάτσικας Χ., Καβαδιάς Γ., *Η εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1996.
- Κλαψόπουλος Ι., *Σχεδιασμός βελτίωσης της σχέσης μεταξύ διοίκησης Α-ΕΙ και πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης*, Έκτο συνέδριο ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, 5-6 Νοεμβρίου 1997.
- Κοκκίνης Σπύρος, «Βιβλιοθήκες ΑΕΙ στην Ελλάδα», *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 29, Μάρτιος 1980.
- Lehnhardt G., *Schule und bürokratische Rationalität*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1984.
- Μαρκάτος Ν., «Η αλήθεια για τα συγγράμματα», *Το Βήμα* της 15-10-1995.
- Μπαμπινιώτης Γ., «Δέσμοι του ενός βιβλίου», *Το Βήμα* της 19-7-1992.
- Μπώκος Γ., Μανιάτη Γ., «Συνεργασία μεταξύ βιβλιοθηκών και συνεργασία με τις βιβλιοθήκες στην Ελλάδα. Προβλήματα και συνέπειες», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1984.
- Münch R., *Die Struktur der Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1992.
- Παπανούτσος Ε.Π., *Η παιδεία - το μεγάλο μας πρόβλημα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1976.
- Parsons T., *An Outline of the Social System*, in: Zapf W., *Theorien des sozialen Wandels*, Athenaem, Koenigstein Taunus, 1979.

- Psychopedis K., *Geschichte und Methode*, Campus, Frankfurt/M., 1984.
- Σκουρής Β., *Δίκαιο της παιδείας*, εκδ. Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1988
- Σωτηρόπουλος Δ., «Ο ρόλος της βιβλιοθήκης στην κοινωνική και οικονομική πρόοδο», *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 31, Μάιος 1980.
- Τερλεξής Π., *Max Weber*, τρίτομο, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.
- Thun H.-P., *Bibliotheken in Griechenland*, Deutsches Bibliothekinstitut, Berlin, 1985.
- Tsougoroulos G., *Anmerkungen zur geistigen Produktion*, in: Nikolinakos M. und Nikolaou K., *Die verhinderte Demokratie: Modell Griechenland* Suhrkamp, Frankfurt/M., 1969.
- Uni-Test Europa*, in: *Der Spiegel*, no 19, Hamburg, 4-5-1998.
- Weber M., *Wissenschaft als Beruf*, Dunker und Humblot, Munchen und Leipzig, 1919.
- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1972.
- Wulf Chr., *Theorien und Konzepte der Erziehungswissenschaft*, Juventa, München, 1978.
- Φέσσα Ρ., «Πληροφόρηση και βιβλιοθήκη», *ΔΙΑΒΑΖΩ*, τεύχ. 46, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1981.
- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1987.
- Χατζηστεφανίδης Δ.Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 1986.

Προσδιοριστικοί παράγοντες της επίδοσης των μαθητών της Γ' Λυκείου στις Γενικές Εξετάσεις 2000

Γιώργος Ψαχαρόπουλος* και Στέργιος Τασούλας**

Περίληψη

Τον Ιούνιο του 2000 πάνω από 70.000 τελειόφοιτοι της Γ' τάξεως λυκείου δοκιμάστηκαν στις γενικές εξετάσεις για εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Στην ανάλυση που ακολουθεί χρησιμοποιήθηκε ο πληθυσμός, και όχι δείγμα, της επίδοσης αυτών των μαθητών σε 4 γνωστικά αντικείμενα, τρεις κατευθύνσεις και δύο κύκλους, σε όλα τα λύκεια της χώρας, δημόσια και ιδιωτικά, ημερήσια και νυχτερινά.

Η βάση δεδομένων περιλαμβάνει τη γεωγραφική περιοχή της χώρας, το Νομό, και το όνομα του Λυκείου. Βάσει αυτών, προστέθηκε η μεταβλητή του κατά κεφαλήν εισοδήματος (ζεύξη στοιχείων Εθνικών Λογαριασμών) και του μέσου εκπαιδευτικού επιπέδου του Νομού (ζεύξη στοιχείων ΕΣΥΕ απογραφής πληθυσμού 1991). Με αυτόν τον τρόπο, προσεγγίζεται η κοινωνικοοικονομική προέλευση κάθε εξεταζόμενου.

1. Αποχή

Η βάση δεδομένων του Υπουργείου Παιδείας κατέγραψε τους βαθμούς των μαθητών της Γ' Λυκείου που συμμετείχαν στις εξετάσεις, όπως επίσης και τους μαθητές που ενώ ήταν εγγεγραμμένοι στο Λύκειο, απείχαν (για διάφορους λόγους). Η μελέτη του

* Καθηγητής Πανεπιστημίου και Βουλευτής Επικρατείας.

** Ερευνητής.

ποσοστού αποχής από τις εξετάσεις παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, όταν αυτή αναλυθεί με βάση τους Νομούς της Ελλάδας (Πίνακας 1).

Πίνακας 1
Αποχή ανά Νομό

Νομός	Αποχή (%)	N
Αττικής	8,3	31716
Ροδόπης	7,3	386
Δωδεκανήσου	7,2	1043
Κέρκυρας	7,1	664
Ξάνθης	6,9	419
Ευρυτανίας	6,5	92
Ημαθίας	5,7	969
Πιερίας	5,6	735
Φλώρινας	5,4	331
Λακωνίας	4,9	507
Χαλκιδικής	4,7	364
Χίου	4,5	375
Βοιωτίας	4,4	736
Κιλκίς	4,2	308
Λασιθίου	4,1	441
Κορινθίας	4,0	848
Καβάλας	4,0	809
Φθιώτιδας	3,9	1084
Καρδίτσας	3,9	749
Κυκλάδων	3,8	477
Θεσσαλονίκης	3,8	7594
Ζακύνθου	3,7	187
Καστοριάς	3,7	382
Αχαΐας	3,4	2274
Ηλείας	3,2	926
Μαγνησίας	3,2	1522
Κοζάνης	3,1	1114
Ευβοίας	3,0	1344
Θεσπρωτίας	2,9	241
Πέλλας	2,7	752
Ηρακλείου	2,6	1828
Ρεθύμνου	2,6	421
Έβρου	2,6	694
Χανίων	2,4	962
Κεφαλληνίας	2,4	213
Αργολίδας	2,2	693

Πίνακας 1
Συνέχεια

Νομός	Αποχή (%)	N
Αρκαδίας	2,1	561
Μεσσηνίας	2,0	1059
Λευκάδας	1,9	161
Δράμας	1,8	609
Πρεβέζης	1,7	463
Άρτας	1,6	437
Ιωαννίνων	1,6	1188
Αιτωλοακαρνανίας	1,6	1416
Τρικάλων	1,6	965
Λάρισας	1,5	1977
Γρεβενών	1,3	152
Σερρών	1,0	959
Φωκίδας	0,5	187
Σάμου	0,5	203
Λέσβου	0,4	547
Ελλάδα	5,4	75084

Η μέση αποχή ανά Νομό κυμάνθηκε στο 5,4%, δηλαδή περίπου 1 στους 20 μαθητές δεν προσήλθε στις εξετάσεις. Εντύπωση όμως προκαλεί το γεγονός πως η Αττική εμφανίζεται στην πρώτη θέση από πλευράς αποχής, φτάνοντας το 8,3%. Η αιτία για αυτό το φαινόμενο μπορεί να αναζητηθεί στις μεγάλες διαφορές που παρουσιάζουν οι Δήμοι της Αττικής, ως προς τα κοινωνικο-οικονομικά τους δεδομένα. Δηλαδή, την αποχή της Αττικής ανεβάζουν οι φτωχότεροι Δήμοι, που θεωρητικά θα έπρεπε να εμφανίζουν πολύ μεγάλα ποσοστά αποχής από τις εξετάσεις.

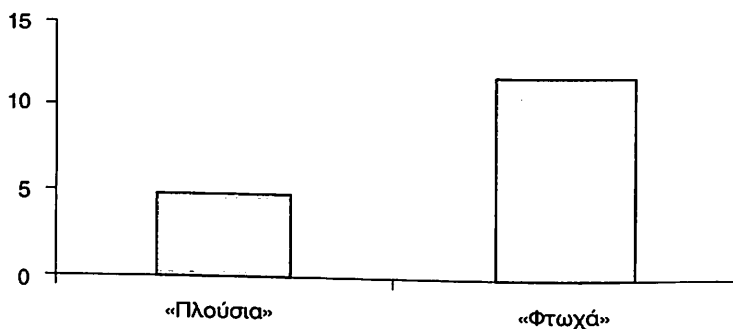
Την υποψία αυτή έρχεται να επιβεβαιώσει ο Πίνακας 2. Στη βάση δεδομένων, συγκρίναμε 10 δημόσια σχολεία της Αττικής σε «πλούσιες» συνοικίες όπως η Εκάλη, η Βάρη και η Βουλιαγμένη κ.ά., με 10 «φτωχότερα» δημόσια σχολεία του Ασπρόπυργου, της Δραπετσώνας και της Ελευσίνας κ.ά. Όπως δείχνει ο Πίνακας, η αποχή στα «φτωχότερα» δημόσια σχολεία προσεγγίζει το 12%, δηλαδή περίπου 1 στους 8 μαθητές δεν παίρνει μέρος στις εξετάσεις.

Πίνακας 2
Σύγκριση αποχής (%) σε δημόσια σχολεία «φτωχών»
και «πλούσιων» συνοικιών

Σχολεία	Αποχή
Σε «πλούσιες» περιοχές	4,8
Σε «φτωχές» περιοχές"	11,8

Σημείωση: Σύγκριση 10 σχολείων σε «πλούσιες» συνοικίες της Αττικής με 10 σχολεία σε φτωχές συνοικίες της Αττικής

Αποχή (%) ανά «πλούσια» και «φτωχά» σχολεία

Την πρωτοκαθεδρία του Νομού Αττικής στην αποχή απειλεί ο Νομός Ροδόπης, ο οποίος εμφανίζει αποχή 7,3%, λόγω της έντονης παρουσίας αλλόγλωσσων μαθητών. Ακολουθούν οι «τουριστικοί» Νομοί των Δωδεκανήσων και της Κέρκυρας, στους οποίους τα παιδιά έχουν λιγότερα κίνητρα να τελειώσουν το Λύκειο, λόγω της ενασχόλησής τους με τον τουρισμό. Ο φτωχότερος Νομός της Ελλάδας (Ευρυτανίας) κάνει επίσης την εμφάνισή του στους πρώτους Νομούς από πλευράς αποχής.

Μία ακόμη σημαντική καταγραφή της αποχής μπορεί να γίνει με βάση το δίπτυχο ημερήσιο-εσπερινό σχολείο (Πίνακας 3). Η αποχή στα εσπερινά σχολεία ανέρχεται στο 65% των μαθητών, δηλαδή 6-7 στους 10 μαθητές των εσπερινών Λυκείων δεν προσέρχονται στις εξετάσεις. Αντίθετα, το ποσοστό αποχής στα ημερήσια Λύκεια διαμορφώνεται στο 4,4%. Όσον αφορά την αποχή στις κατευθύνσεις, η 2η κατεύθυνση (Θετική) έχει μόλις το μισό της αποχής των άλλων δύο Κατευθύνσεων (1η, 3η), με μόλις 3,3%. Τέ-

λος, η αποχή σημειώνεται μεγάλη στα ιδιωτικά σχολεία (9,6%), έναντι 5,1% των δημόσιων, ενώ δε διαφέρει σημαντικά στα πρώην τεχνικά Λύκεια, συγκρινόμενη με τα Ενιαία Λύκεια.

Πίνακας 3
Αποχή ανά τύπο Λυκείου και κατεύθυνση

Ημερήσια/Εσπερινά Λύκεια	Αποχή (%)	N
Εσπερινά	64,5	1264
Ημερήσια	4,4	73820
Κατεύθυνση		
Θεωρητική	6,8	29869
Θετική	3,3	25648
Τεχνολογική	6,2	19567
Δημόσια/Ιδιωτικά Λύκεια		
Ιδιωτικά	9,6	5163
Δημόσια	5,1	69921
Ενιαία/«τεχνικά» Λύκεια		
Ενιαίο Λύκειο	5,4	74538
Πρώην τεχνικό Λύκειο	5,1	546

2. Επίδοση

Οι μαθητές των Ενιαίων Λυκείων, ανεξαρτήτου Κατεύθυνσης συμμετείχαν στα 4 μαθήματα Γενικής Παιδείας που έχουν καταγραφεί στη βάση δεδομένων (Ελληνικά, Ιστορία, Μαθηματικά, Φυσική). Έτσι μπορούμε να αναλύσουμε την επίδοση σε αυτά τα 4 μαθήματα, παίρνοντας υπόψη αρκετές παραμέτρους.

Ο Πίνακας 4 παρουσιάζει τη μέση επίδοση ανά Νομό. Όπως μπορεί κάποιος να παρατηρήσει, υπάρχει μεγάλη συσχέτιση στη μέση επίδοση μεταξύ των μαθημάτων στους Νομούς, καθώς οι Νομοί με μεγάλη επίδοση σε ένα μάθημα, συνήθως παρουσιάζουν επίσης καλές επιδόσεις στα άλλα.

Πίνακας 4
Επίδοση στα μαθήματα γενικής παιδείας, ανά νομό

Νομός	Ελληνικά	Ιστορία	Μαθηματικά	Φυσική	N
Αιτωλοακαρνανίας	13,8	14,3	14,6	15,7	1394
Αργολίδας	13,9	14,2	14,6	15,6	678
Αρκαδίας	15,2	15,3	14,9	15,9	549
Άρτας	13,9	15,2	15,5	16,2	430
Αττικής	13,8	14,2	14,5	15,4	29073
Αχαΐας	14,2	14,3	14,8	16,0	2196
Βοιωτίας	14,5	14,5	14,8	15,7	704
Γρεβενών	14,4	16,2	15,1	16,3	150
Δράμας	14,0	14,9	15,4	16,4	598
Δωδεκανήσου	13,0	13,8	14,2	15,6	968
Έβρου	14,1	14,5	15,1	16,1	676
Ευβοίας	13,6	13,7	14,6	15,4	1304
Ευρυτανίας	12,9	14,6	14,1	14,5	86
Ζακύνθου	14,3	14,7	14,1	15,8	180
Ηλείας	14,3	14,3	13,9	15,4	896
Ημαθίας	13,6	14,2	14,6	15,7	914
Ηρακλείου	13,0	14,2	14,4	15,6	1780
Θεσπρωτίας	13,3	14,3	14,0	14,6	234
Θεσσαλονίκης	13,4	14,3	15,0	15,7	7308
Ιωαννίνων	14,8	14,8	15,0	16,1	1169
Καβάλας	13,5	14,7	14,4	15,5	777
Καρδίτσας	14,7	14,9	15,0	16,1	720
Καστοριάς	14,2	14,5	14,5	15,4	368
Κέρκυρας	12,9	13,9	14,2	15,6	617
Κεφαλληνίας	13,8	14,8	13,4	14,9	208
Κιλκίς	13,7	14,4	14,4	15,6	295
Κοζάνης	14,0	14,9	15,1	16,1	1079
Κορινθίας	13,7	14,2	14,3	15,3	814
Κυκλάδων	13,2	13,6	13,9	14,8	459
Λακωνίας	14,8	15,2	13,9	14,8	482
Λάρισας	14,5	15,4	15,1	15,9	1948
Λασιθίου	11,9	13,7	14,8	15,7	423
Λέσβου	13,5	14,1	14,6	15,8	545
Λευκάδας	14,1	14,7	14,8	15,2	158
Μαγνησίας	14,4	14,8	14,7	15,5	1473
Μεσσηνίας	13,8	14,5	14,9	15,8	1038
Ξάνθης	13,3	14,6	14,7	15,6	390
Πέλλας	13,6	15,0	14,6	15,5	732
Πιερίας	15,0	15,2	14,6	15,8	694
Πρέβεζας	13,3	14,0	14,4	15,6	455
Ρεθύμνου	11,7	13,0	14,2	15,2	410

Πίνακας 4
Συνέχεια

Νομός	Ελληνικά	Ιστορία	Μαθηματικά	Φυσική	N
Ροδόπης	13,4	15,3	15,2	15,9	358
Σάμου	13,4	13,7	13,9	14,7	202
Σερρών	13,2	14,4	14,9	15,8	949
Τρικάλων	14,7	15,1	15,4	16,4	950
Φλώρινα	13,7	15,6	14,8	16,0	313
Φθιώτιδας	13,6	15,0	14,8	15,9	1042
Φωκίδας	14,0	14,3	14,7	16,1	186
Χαλκιδικής	13,6	14,5	14,2	15,1	347
Χανίων	11,8	13,2	14,7	15,5	939
Χίου	13,4	14,1	14,4	15,7	358
Ελλάδα	13,8	14,3	14,6	15,6	71016

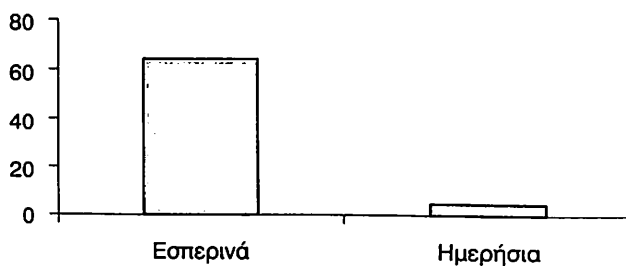
Ο Πίνακας 5 συγκρίνει τις επιδόσεις στα ημερήσια και τα νυκτερινά σχολεία. Τα ημερήσια σχολεία εμφανίζονται πολύ καλύτερα και στα 3 μαθήματα για τα οποία γίνεται σύγκριση (τα εσπερινά Λύκεια δεν έχουν εξετάσεις στην Ιστορία). Η διαφορά τους είναι 0,7 της μονάδας στα Ελληνικά, 2,5 μονάδες στα Μαθηματικά και 2,6 μονάδες στη Φυσική. Στον Πίνακα 6 εξετάζεται η στατιστική σημαντικότητα αυτής της διαφοράς με t-test. Όπως δείχνει το στατιστικό test, και οι 3 διαφορές είναι σημαντικές και μάλιστα στο επίπεδο του $p=0.00$.

Πίνακας 5
Επίδοση στα ημερήσια και εσπερινά σχολεία

Ημερήσια/Εσπερινά Λύκεια	Μαθηματικά	Ελληνικά	Ιστορία	Φυσική
Εσπερινά	12,1	13,1	*	13,0
Ημερήσια	14,6	13,8	14,4	15,6

* Στα εσπερινά Λύκεια δεν υπάρχουν εξετάσεις στη Γενική Ιστορία

Αποχή (%) στα ημερήσια και τα εσπερινά Λύκεια

Πίνακας 6

T-test για την επίδοση ημερήσιων και εσπερινών σχολείων

* Οι μαθητές των εσπερινών Λυκείων δεν εξετάζονται στην Ιστορία

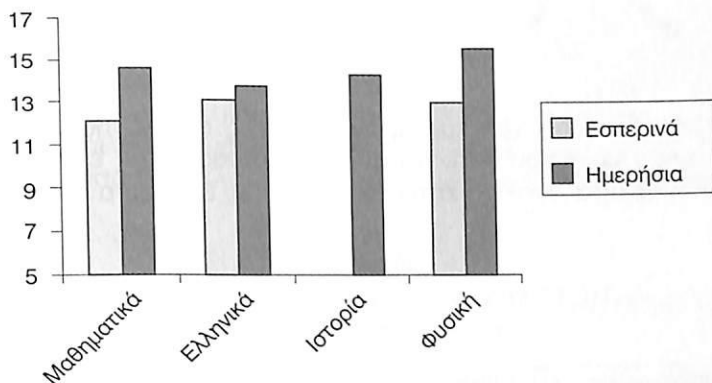
Μαθήματα	Βαθμός	Διαφορά	P	N
Ελληνικά				
Εσπερινά	13,1			449
Ημερήσια	13,8	+0,7	0.00	70567
Φυσική				
Εσπερινά	13,0			449
Ημερήσια	15,6	+2,6	0,00	70566
Μαθηματικά				
Εσπερινά	12,1			449
Ημερήσια	14,6	+2.5	0.00	70554
Ιστορία				
Εσπερινά	*	*	*	*
Ημερήσια	14,4	*		70567

Έχουν τα ιδιωτικά σχολεία καλύτερες επιδόσεις στα Γενικά Μαθήματα από τα Δημόσια; Όπως δείχνει ο Πίνακας 7, πράγματι τα ιδιωτικά σχολεία εμφανίζουν και στα 4 μαθήματα καλύτερες επιδόσεις σε σύγκριση με τα δημόσια. Η μικρότερη διαφορά παρατηρείται στα Ελληνικά (0,8) ενώ η μεγαλύτερη στα Μαθηματικά (1,8). Και οι τέσσερις διαφορές είναι στατιστικά πολύ σημαντικές, όπως φαίνεται στον Πίνακα 8.

Πίνακας 7
Επίδοση σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία

Δημόσια/Ιδιωτικά Λύκεια	Μαθηματικά	Ελληνικά	Ιστορία	Φυσική
Ιδιωτικά	16,3	14,5	15,5	17,0
Δημόσια	14,5	13,7	14,2	15,5
Σύνολο	14,6	13,8	14,3	15,6

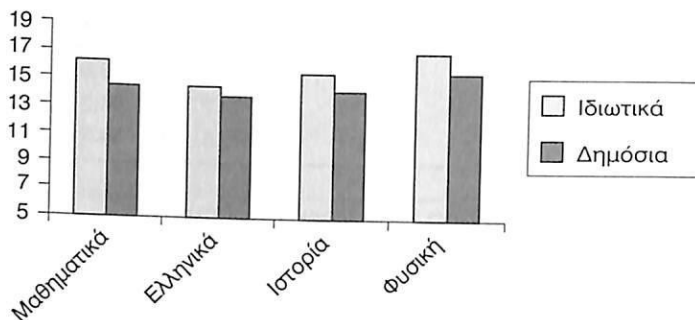
Επίδοση στα γενικά μαθήματα
σε ημερήσια-εσπερινά σχολεία

Πίνακας 8
T-test για την επίδοση σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία

Μαθήματα	Βαθμός	Διαφορά	P	N
Ελληνικά				
Ιδιωτικά Σχολεία	14,5	+0,8	0,00	4666
Δημόσια Σχολεία	13,7			66350
Ιστορία				
Ιδιωτικά Σχολεία	15,5	+1,3	0,00	4666
Δημόσια Σχολεία	14,2			66350
Φυσική				
Ιδιωτικά Σχολεία	17,0	+1,5	0,00	4666
Δημόσια Σχολεία	15,5			66349
Μαθηματικά				
Ιδιωτικά Σχολεία	16,3	+1,8	0,00	4654
Δημόσια Σχολεία	14,5			66349

Επίδοση στα γενικά μαθήματα
σε δημόσια-ιδιωτικά σχολεία

Ένας από τους χρησιμότερους δείκτες αξιολόγησης των εκπαιδευτικών μονάδων είναι η μαθητική επίδοση στις εξετάσεις. Υπάρχουν αρκετά σχολεία στην Ελλάδα που ξεχώρισαν όσον αφο-

Πίνακας 9
Τα 10 καλύτερα και χειρότερα σχολεία
στην επίδοση στα Ελληνικά

Τα καλύτερα σχολεία	Βαθμός	N	Τα χειρότερα σχολεία	Βαθμός	N
Αρσάκειο Ενιαίο Λύκειο	16,9	65	8ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων	9,3	45
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Παλλάδιο	16,8	43	7ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων	10,7	215
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Ράππου	16,5	35	Ενιαίο Λύκειο Κισσάμου	10,9	55
4ο Ενιαίο Λύκειο Ιωαννίνων	16,2	97	Ενιαίο Λύκειο Νεαπόλεως Λασιθίου	10,9	31
7ο Ενιαίο Λύκειο Βόλου	16,1	47	1ο Ενιαίο Λύκ. Ρεθύμνου	11,1	139
3ο Ενιαίο Λύκειο Τριπόλεως	15,9	112	1ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων	11,1	44
Ενιαίο Λύκειο Γερμανικής Σχολής Αθηνών	15,9	96	2ο Ενιαίο Λύκειο Ιεράπετρας	11,4	77
7ο Ενιαίο Λύκειο Αμαρουσίου	15,9	47	Ενιαίο Λύκειο Περαμ. Μυλοποτάμου	11,4	30
3ο Ενιαίο Λύκειο Ιωαννίνων	15,8	127	Ενιαίο Λύκειο Επιβατών	11,5	74
Ενιαίο Πειραματικό Λύκ. Πανεπιστημίου Πατρών	15,8	50	Ενιαίο Λύκειο Επανομής	11,7	44

ρά τη μαθητική επίδοση. Για τη σύγκριση αυτή, λάβαμε υπόψη μόνο τα σχολεία που είχαν περισσότερους από 30 μαθητές.

Όπως δείχνει ο Πίνακας 9, τις 3 πρώτες θέσεις στην επίδοση στα Ελληνικά καταλαμβάνουν ιδιωτικά σχολεία, με μέση επίδοση που ξεπερνά το 16,5. Πολύ καλά τα καταφέρνουν και μερικά μεγαλύτερα δημόσια, όπως αυτό της Τριπόλεως (3ο Ενιαίο) και των Ιωαννίνων (3ο Ενιαίο). Στη λίστα σχολείων με τη χειρότερη επίδοση παρατηρούμε εκπαιδευτικές μονάδες από την Κρήτη, ενώ καμία από την Αττική ή τη Ροδόπη. Ειδικά το 7ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων με 215 μαθητές, έχει μέσο όρο στα Ελληνικά 10,7, ενώ το 1ο Ενιαίο Λύκειο Ρεθύμνου με 139 μαθητές έχει μέση επίδοση 11,1.

Στον Πίνακα 10, παρατηρούμε την εδραιωμένη υπεροχή των ιδιωτικών σχολείων στην επίδοση στα Μαθηματικά. Στα δέκα πρώτα σχολεία στην Ελλάδα, παρατηρούμε μερικά γνωστά ιδιωτικά σχολεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (Γερμανική Σχολή, Ανατόλια), και μόνο ένα Ενιαίο Δημόσιο Λύκειο (Καστριτσίου). Στον αντίποδα, παρατηρούμε πως τα χειρότερα σχολεία στα Μαθηματι-

Πίνακας 10
Τα 10 καλύτερα και χειρότερα σχολεία στην επίδοση στα μαθηματικά

Τα καλύτερα σχολεία	Βαθμός	N	Τα χειρότερα σχολεία	Βαθμός	N
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Ράππου	18,4	35	1ο Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Αθηνών	10,3	36
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Παλλάδιο	18,2	43	3ο Ενιαίο Λύκειο Θήβας	10,6	31
Ενιαίο Λύκειο Γερμανικής Σχολής Αθηνών	18,1	96	Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Πατρών	11,6	65
Ενιαίο Πειραματικό Λύκειο Πανεπιστημίου Πατρών	17,9	50	14ο Ενιαίο Λύκειο Περιστερίου	11,9	40
1ο Ενιαίο Λύκειο Ανατόλια	17,8	85	1ο Ενιαίο Λύκειο Δάφνης	11,9	55
Ενιαίο Λύκειο Αρσακείου Πατρών	17,8	73	3ο Ενιαίο Λύκειο Κομοτηνής	11,9	51
Ενιαίο Λύκειο Κατριτσίου	17,5	35	34ο Ενιαίο Λύκειο Αθηνών	11,9	40
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Γερμανικής Σχολής	17,5	63	2ο Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Αθηνών	12,0	37
2ο Ενιαίο Λύκειο Ανατόλια	17,5	88	2ο Ενιαίο Λύκειο Νίκαιας	12,0	98
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Απόστολος Παύλος	17,5	108	Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Καλαμάτας	12,0	40

κά είναι εσπερινά και μερικά από τις Δυτικές συνοικίες της Αθήνας (Νίκαια, Περιστερί), καθώς και ένα Λύκειο στην Κομοτηνή.

Μεγάλη όμως πώλωση στις επιδόσεις μπορεί να παρατηρήσει κάποιος και στα δημόσια σχολεία. Ενώ δηλαδή υπάρχουν κάποια με επιδόσεις που ίσως ζήλευαν μερικά ιδιωτικά σχολεία, παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση άσχημων επιδόσεων σε άλλα. Χαρακτηριστικό είναι πως μεταξύ του 4ου Ενιαίου Λυκείου Ιωαννίνων, που είναι το καλύτερο δημόσιο σχολείο στην Ελλάδα στα Ελληνικά και του 8ου Ενιαίου Λυκείου Χανίων (χειρότερο), υπάρχει μια διαφορά 7 μονάδων! Η διαφορά αυτή αποκτά τεράστιες διαστάσεις, αν στη σύγκριση συμπεριληφθούν ορισμένα άλλα δημόσια σχολεία, με μικρότερο από 30 αριθμό μαθητών – που έχουν παλαιωθεί από τη μελέτη.

Πίνακας 11

Τα 10 καλύτερα και χειρότερα δημόσια σχολεία στα Ελληνικά

Τα καλύτερα σχολεία	Βαθμός	N	Τα χειρότερα σχολεία	Βαθμός	N
4ο Ενιαίο Λύκειο Ιωαννίνων	16,2	97	8ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων	9,3	45
7ο Ενιαίο Λύκειο Βόλου	16,1	47	7ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων	10,7	215
3ο Ενιαίο Λύκειο Τριπόλεως	15,9	112	Ενιαίο Λύκειο Κισσάμου	10,9	55
7ο Ενιαίο Λύκειο Αμαρουσίου	15,9	47	Ενιαίο Λύκειο Νεαπόλεως Λασιθίου	10,9	31
3ο Ενιαίο Λύκ. Ιωαννίνων	15,8	127	1ο Ενιαίο Λύκ. Ρεθύμνου	11,1	139
Ενιαίο Πειραματικό Λύκ. Πανεπιστημίου Πατρών	15,8	50	1ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων	11,1	44
3ο Ενιαίο Λύκειο Καρδίτσας	15,7	73	2ο Ενιαίο Λύκειο Ιεράπετρας	11,4	77
4ο Ενιαίο Λύκειο Κατερίνης	15,7	152	Ενιαίο Λύκειο Περαιμ. Μυλοποτάμου	11,4	30
1ο Ενιαίο Λύκ. Κατερίνης	15,6	99	Ενιαίο Λύκειο Επιβατών	11,5	74
1ο Ενιαίο Λύκειο Τριπόλεως	15,6	34	Ενιαίο Λύκειο Επανομής	11,7	44

Ολοκληρώνοντας την αξιολόγηση των σχολείων με βάση την επίδοση των μαθητών της Γ' Λυκείου στα Γενικά Μαθήματα, μπορεί κάποιος να συνοψίσει την επίδοση σε ένα μέσο όρο. Δηλαδή, να αξιολογήσουμε τα σχολεία με βάση το μέσο όρο της μαθητικής επίδοσης στα τέσσερα μαθήματα. Αυτό κάνει ο Πίνακας 12.

Πίνακας 12

Τα 10 καλύτερα και χειρότερα σχολεία με βάση το μέσο όρο επίδοσης στα γενικά μαθήματα

Τα καλύτερα σχολεία	Βαθμός	N	Τα χειρότερα σχολεία	Βαθμός	N
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Παλλάδιο	17,9	43	1ο Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Αθηνών	8,7	36
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Ράππου	17,9	35	Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Καλαμάτας	9,3	40
Αρσάκειο Ενιαίο Λύκειο	17,6	65	2ο Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Αθηνών	9,5	37
Ενιαίο Λύκειο Γερμανικής Σχολής Αθηνών	17,4	96	1ο Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Θεσσαλονίκης	10,1	53
Ενιαίο Πειραματικό Λύκ. Πανεπιστημίου Πατρών	17,2	50	Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Πατρών	10,1	65
Ενιαίο Λύκειο Αρσακείου Πατρών	17,0	73	Εσπερινό Ενιαίο Λύκειο Αγ. Αναργύρων	10,2	31
4ο Ενιαίο Λύκ. Ιωαννίνων	16,9	97	8ο Ενιαίο Λύκειο Χανίων	11,9	45
Ενιαίο Πειραματικό Λύκ. Πατρών	16,9	61	Ενιαίο Λύκειο Κισσάμου	12,3	55
Ενιαίο Πειραματικό Λύκ. Αναβρύτων	16,6	109	10ο Ενιαίο Λύκ. Αθηνών	12,3	112
Ιδιωτικό Ενιαίο Λύκειο Γερμανικής Σχολής	16,6	63	3ο Ενιαίο Λύκειο Θήβας	12,5	31

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 12, τα καλύτερα σχολεία της Ελλάδας είναι ή ιδιωτικά ή πειραματικά – με την εξαίρεση ενός δημόσιου Ενιαίου Λυκείου. Αντίθετα, τα χειρότερα σχολεία είναι τα εσπερινά και κάποια από την Κρήτη. Δημιουργείται λοιπόν το εύλογο ερώτημα για τους ενδοσχολικούς παράγοντες που κάνουν τα ιδιωτικά και τα πειραματικά Λύκεια τόσο καλά στην επίδοση και τα εσπερινά τόσο άσχημα...

3. Συσχετισμοί μεταξύ μαθημάτων

Τελειώνοντας την ανάλυση στο επίπεδο της εκπαιδευτικής μονάδας, αξίζει να μεταφέρουμε τη μελέτη και στο επίπεδο του ατόμου. Η βάση του Υπουργείου Παιδείας δεν έχει κρατήσει άλλες ενδιαφέρουσες ατομικές μεταβλητές ώστε να τις συσχετίσουμε

με την επίδοση. Εκείνο όμως που μας επιτρέπει η βάση να κάνουμε, είναι να συσχετίσουμε τις ατομικές βαθμολογίες μεταξύ τους. Όπως δείχνει ο Πίνακας 13, η Φυσική και τα Μαθηματικά παρουσιάζουν πολύ μεγάλη συσχέτιση μεταξύ τους, ενώ αναμενόμενα υψηλή είναι και η συσχέτιση μεταξύ Ιστορίας και Ελληνικών. Ικανοποιητική είναι και η συσχέτιση και στα «ανομοιογενώς» συγκρινόμενα μαθήματα, όπως μεταξύ Μαθηματικών και Ελληνικών.

Πίνακας 13
Συντελεστές συσχέτισης επίδοσης

Μαθήματα	Ιστορία	Φυσική	Μαθηματικά
Ελληνικά	0,62**	0,48**	0,45**
Ιστορία		0,56**	0,53**
Φυσική			0,82**

** Στατιστικώς σημαντικός συντελεστής συσχέτισης, επίπεδο $p=0.01$

4. Παλινδρομήσεις

Εκτός από τις λίγες μεταβλητές που κρατά το Υπουργείο Παιδείας στη βάση δεδομένων του, επιχειρήσαμε να συνδέσουμε τον κάθε Νομό με κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές. Ο Πίνακας 14 παρουσιάζει την παλινδρόμηση του βαθμού των Γενικών Ελληνικών σε σχέση με τις μεταβλητές «Δημόσιο/Ιδιωτικό», «Πρωινό/Εσπερινό», «Χρόνια Εκπαίδευσης Νομού», «Ποσοστό % πληθυσμού Νομού με πτυχίο Πανεπιστημίου και πάνω» και «Κατά Κεφαλή Εισόδημα Νομού». Όπως φαίνεται από τον Πίνακα, όλες οι ανεξάρτητες μεταβλητές έχουν στατιστικώς σημαντική επίδραση στο βαθμό και μάλιστα με $p=0.00$. Οι Πίνακες 23,24 και 25 παρουσιάζουν τις αντίστοιχες παλινδρομήσεις για τα υπόλοιπα Γενικά Μαθήματα.

Πίνακας 14
Παλινδρόμηση για την επίδοση στα Ελληνικά

Μεταβλητή	Συντελεστής Β	t
Σταθερά	16,723	64,10
Ημερήσιο/Εσπερινό Σχολείο	0,746	6,27
Δημόσιο/Ιδιωτικό Σχολείο	-0,847	-21,79
Ποσοστό% Πτυχιούχων ΑΕΙ Νομού	0,262	15,66
Κατά Κεφαλήν Εισόδημα Νομού	0,0007	25,72
Χρόνια Εκπαίδευσης Ανά Κάτοικο Νομού	-0,722	-17,36

$R^2 \leq 0,020$ N= 71016

Όπως δείχνει ο Πίνακας 15, και οι πέντε μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν στην παλινδρόμηση είναι στατιστικά σημαντικές στην παλινδρόμηση και μάλιστα με $p=0.00$. Από αυτές, οι καλύτεροι προσδιοριστικοί παράγοντες για την επίδοση στα Ελληνικά είναι ο τύπος του σχολείου (δημόσιο ή ιδιωτικό, υπέρ του ιδιωτικού) και ο χρόνος διδασκαλίας (ημερήσια ή εσπερινά, υπέρ της ημερήσιας διδασκαλίας). Το ίδιο παρατηρούμε και στον Πίνακα 24 για τα Μαθηματικά, μόνο που εδώ το κατά κεφαλήν εισόδημα του Νομού δε συνεισφέρει καθόλου στην παλινδρόμηση. Οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σημαντικοί, στο ίδιο επίπεδο του p . Ανάλογα είναι τα συμπεράσματα και στα άλλα δύο μαθήματα (Φυσική και Ιστορία), όπου οι παράγοντες αυτοί διαμορφώνουν σε υπολογίσιμο βαθμό την επίδοση.

Πίνακας 15
Παλινδρόμηση για την επίδοση στα μαθηματικά

Μεταβλητή	Συντελεστής Β	t
Σταθερά	16,906	40,01
Ημερήσια/Εσπερινά Σχολεία	2,392	12,35
Δημόσια/Ιδιωτικά Σχολεία	-1,860	-29,33
Ποσοστό % Πτυχιούχων ΑΕΙ Νομού	0,131	4,79
Χρόνια Εκπαίδευσης Ανά Κάτοικο Νομού	-0,470	-6,94

$R^2 \leq 0,015$ N= 71003

5. Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα της ανάλυσης της επίδοσης των μαθητών της Γ' Λυκείου δείχνουν πως:

- Η εξεταστική αποχή στο Νομό Αττικής είναι η υψηλότερη στην Ελλάδα, εξαιτίας των μεγάλων κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων στις περιοχές της Αθήνας.
- Οι μαθητές των ιδιωτικών σχολείων τα πηγαίνουν πολύ καλύτερα στις εξετάσεις από τους μαθητές των δημοσίων, ακόμη και με σταθερό το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο. Δηλαδή, με τις άλλες συνθήκες σταθερές, η φοίτηση στο ιδιωτικό σχολείο συνεπάγεται και καλύτερη επίδοση στις εξετάσεις.
- Το παραπάνω συμπέρασμα ισχύει και για τους μαθητές των ημερησίων Λυκείων, έναντι αυτών των εσπερινών. Οι μαθητές που φοιτούν στις εσπερινές εκπαιδευτικές μονάδες υπολείπονται σε επιδόσεις, όπως επίσης και στις πιθανότητες εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.
- Οι μαθητές από Νομούς με υψηλότερο κοινωνικοεκπαιδευτικό επίπεδο εμφανίζουν καλύτερες επιδόσεις στις εξετάσεις – και επομένως μεγαλύτερες πιθανότητες εισαγωγής στα ΑΕΙ. Μια ατομική μεταβλητή «εκπαιδευτικού επιπέδου γονιού» που δεν είχαμε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε εδώ, μπορεί να δείξει ισχυρότερη σχέση.
- Η επίδραση του κατά κεφαλήν εισοδήματος του Νομού στην επίδοση στα Ελληνικά είναι ασθενής αλλά στατιστικώς σημαντική. Ίσως τα ατομικά δεδομένα εισοδήματος γονέων συσχετιζόμενα με τη μαθητική επίδοση φωτίζουν καλύτερα αυτή την πτυχή στο μέλλον.
- Τα καλύτερα σχολεία στη μαθητική επίδοση στην Ελλάδα είναι τα ιδιωτικά, ενώ από τα δημόσια ξεχωρίζουν τα πειραματικά και τα μεγάλα σε μέγεθος.

Βιβλιογραφία

Σχετικά με τη μαθητική επίδοση και τους παράγοντες που την επηρεάζουν, ο αναγνώστης μπορεί να κοιτάξει και τις ακόλουθες πηγές:

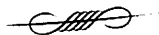
Hanuskek E., «Conceptual and Empirical Issues in the Estimation of Edu-

- cational Production Functions», *Journal of Human Resources* 14 (3), Summer 1979, σελ. 351-388.
- Heckman J., «Sample Selection Bias as a Specification Error», *Econometrica* 47 (1), Jan. 1979, σελ. 153-61.
- Kostakis A., «Differences among School Outputs and Educational Production Functions», *Sociology of Education* 60 (4), 1987, σελ. 232-241.
- NY Times, «Study Finds Higher Test Scores Among Blacks with Vouchers», *New York Times*, 29 August 2000.
- Papas G. and G. Psacharopoulos, «The Determinants of Educational Achievement in Greece», *Studies in Educational Evaluation* 17 1991, σελ. 405-18.
- Papas G. and G. Psacharopoulos, «Student Selection for Higher Education: The Relationship between Internal and External Marks», *Studies in Educational Evaluation* 19 (4) 1993, σελ. 397-402.
- Psacharopoulos G. and Tassoulas S., «Achievement at the Higher Education Entry Examinations in Greece: A Procrustean Approach», *Higher Education*, 2002, in press.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας Π-1
Μέσοι όροι και τυπική απόκλιση των μεταβλητών

Μεταβλητές	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση	N
DAY Ημερήσιο ή Εσπερινό σχολείο	0,98	0,13	75084
KYKLOS Κύκλος της 3ης Κατεύθυνσης	2,68	0,58	75084
KATEF Κύρια Κατεύθυνση	1,86	0,80	75084
PUBLIC Δημόσιο ή Ιδιωτικό σχολείο	0,93	0,25	75084
ELLIGEN Γενικά Ελληνικά	13,75	2,532	71016
ISTORGEN Γενική Ιστορία	14,33	3,819	71016
PHYSGEN Γενική Φυσική	15,58	3,589	71015
MATHGEN Γενικά Μαθηματικά	14,62	4,118	71003
UNIVF % Πληθ. Νομού με πτυχίο AEI	7,40	2,7732	75084
ISTOR1 Ιστορία 1ης Κατεύθυνσης	13,75	3,673	27852
MATH2 Μαθηματικά 2ης Κατεύθυνσης	13,25	5,096	24806
MATH31 Μαθηματικά Κατεύθυνσης 3,1	12,07	5,357	863
MATH32 Μαθηματικά Κατεύθυνσης 3,2	9,84	4,992	17493
PHYS32 Φυσική Κατεύθυνσης 3,2	9,96	4,419	17493
PHYS2 Φυσική 2ης Κατεύθυνσης	14,38	4,607	24806
PHYS31 Φυσική Κατεύθυνσης 3,1	12,34	4,968	863
SF Χρόνια εκπαίδευσης ανά Κάτοικο Νομού	8,261	1,112	75084
ABSENT Αποχή	5,42	0,22	75084
YP94 Κατά Κεφαλή Εισόδημα Νομού	1426,01	306,78	75084

Μιχάλη Ψαλιδόπουλου

Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη.

Διεθνές εμπόριο και εθνικό συμφέρον

17ος-20ός αιώνας

Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, 2003

«Δύο είναι οι αιτίες του πολέμου: η επιθυμία για κυριαρχία και η επιθυμία για κέρδη». Η πρώτη αναφέρεται στη διάθεση των κρατών για επέκταση πέραν των συνόρων τους, ενώ η δεύτερη «ξεπηδάει από την εμπορική τάξη (και την πίεση που ασκεί στην κάθε κυβέρνηση) αλλά και από το ιδιωτικό συμφέρον των κατασκευαστών όπλων». Το παραπάνω απόσπασμα από τη σελίδα 179 του βιβλίου αναφέρεται στις αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αναλύσεις ενός σημαντικότατου στην εποχή του οικονομολόγου, του Arthur Cecil Pigou. Θα μπορούσε ωστόσο νά'χε γραφτεί την επομένη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ή την επομένη των Ναπολεόντειων πολέμων, ή ακόμη και χθες, την επομένη του Β΄ Αμερικανό-Ιρακινού πολέμου! Το καίριο ζήτημα της μελέτης του Καθηγητή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μιχάλη Ψαλιδόπουλου, αφορά ακριβώς σε αυτήν την κοινή σε όλους τους σύγχρονους πολέμους διαπίστωση.

Στον τελευταίο πόλεμο του Ιράκ, οι πάντες διαπίστωναν έναν

προφανή λόγο, το πετρέλαιο της Μέσης Ανατολής. Είναι αλήθεια τόσο προφανής η σχέση μιας διεθνούς στρατιωτικής σύγκρουσης και των ποικίλων -ιδιωτικών τε και κρατικών- οικονομικών συμφερόντων; Εάν ναι, γιατί τα κράτη επιλέγουν τη σύγκρουση για την επίλυση των οικονομικών διαφορών τους; Μήπως τελικά «συμφέρει» ο πόλεμος; Γιατί τότε οι οικονομολόγοι, κυρίως της επικρατούσας Νεοκλασικής Σχολής, που εξυμνούν τις δυνατότητες της αγοράς και του ελεύθερου ανταγωνισμού, εξορκίζουν τον πόλεμο ως ακραία ανορθολογική πράξη; Γιατί, ποιος συνεπής φιλελεύθερος θα έθετε ποτέ το δίλημμα της επιλογής μεταξύ ειρήνης, ευημερίας, ελεύθερου εμπορίου και πολέμου, δηλ. της ακρότατης μορφής στέρησης της ελευθερίας του άλλου; Κάτι τέτοιο, όπως και όταν ρωτάς «τα λεφτά σου ή τη ζωή σου», αντιβαίνει στην ουσία της φιλελεύθερης σκέψης που είναι η δυνατότητα ατομικής επιλογής.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον και δραματικά επίκαιρο βιβλίο του

Ψαλιδόπουλου, επαναφέρει στο επίκεντρο της τρέχουσας συζήτησης την παμπάλαια σχέση πολέμου και οικονομίας, ή –διαφορετικά– διεθνών συγκρούσεων και οικονομικών συμφερόντων, ή –αν προτιμάτε– εθνικών συμφερόντων και οικονομικών ανταγωνισμών. Το βιβλίο αυτό έρχεται να θυμίσει σε όσους το ξέχασαν και να πληροφορήσει όσους δεν γνωρίζουν, από το στενά συνδεδεμένο είναι αυτό το δίπολο του εμπορικού με τον πολεμικό ανταγωνισμό από τότε που εμφανίστηκε ο καπιταλισμός ως κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας καταγράφει με την αρμόζουσα ακαδημαϊκή ψυχρότητα από το 1600 και ύστερα, εκατόν εβδομήντα επτά σημαντικές διεθνείς θερμές συγκρούσεις! Από αυτές, οι εξήντα τουλάχιστον αναφέρονται σε οικονομικές κυρίως διενέξεις με αφορμή το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, τον έλεγχο των πρώτων υλών και τον αποικιακό ανταγωνισμό. Διαπιστώνει μάλιστα κανείς ότι οι διεθνείς συγκρούσεις αυξήθηκαν κατά την «ειρηνική» περίοδο μετά το 1945! Μπορεί να έλειψαν οι παγκόσμιοι πόλεμοι, δεν έλειψαν όμως οι «μικροί» πόλεμοι, με αποτέλεσμα να μετράμε ήδη μέχρι το 1986, σε σαράντα χρόνια υποτιθέμενης ειρήνης, 20 εκατομμύρια νεκρούς, ενώ στον φονικότατο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχαμε «απλώς» τους διπλάσιους.

Στο δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος παρουσιάζονται οι οικονομικές απόψεις για τον πόλεμο.

Την περίοδο του λεγόμενου «εμπορικού» καπιταλισμού, από το 1600 μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, κυριαρχούσαν οι ιδέες προστασίας με κάθε μέσον της εθνικής παραγωγής έναντι των ξένων προϊόντων: «να πουλάμε στους ξένους, να μην παίρνουμε απ'αυτούς τίποτα» ήταν ο κανόνας που καθοδηγούσε τη σκέψη των ηγεμόνων και των συμβούλων τους. Οι Φιλελεύθεροι, δηλ. οι Γάλλοι «economistes» και οι Βρετανοί γύρω από τον Adam Smith, προσπάθησαν μετά το 1750 να ανατρέψουν αυτή τη λανθασμένη δοξασία, επικαλούμενοι τη φυσική αρμονία κάθε συστήματος, αρμονία που διαταράσσεται από τις ανθρώπινες παρεμβάσεις. Με αυτήν την λογική, ο πόλεμος είναι ένα κοινωνικά και οικονομικά καταστροφικό φαινόμενο που σπαταλά πολύτιμους πόρους και οδηγεί σε οικονομική καθυστέρηση και υπέρογκες δημόσιες δαπάνες για καθαρά αντιπαραγωγικούς σκοπούς. Για αυτόν το λόγο, ο Smith θεωρούσε ότι όσο πιο προηγμένα οικονομικά και πολιτισμικά είναι μια χώρα, τόσο λιγότερο επιθετική γίνεται στους γείτονές της.

Ωστόσο, παρόλη την επιρροή των φιλελευθέρων ιδεών, το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των εθνών ήταν μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας κατά το 19ο αιώνα, όπως τόσο εύστοχα έδειξε και ο Ελβετός ιστορικός Paul Baigoch. Αντί της κατάργησης των νόμων που περιόριζαν το διεθνές εμπόριο που διακήρυττε ο David Ricardo, κυριαρχούσαν

οι επιταγές του πρωθυπουργού Sir William Pitt: «η πολιτική της Βρετανίας είναι το βρετανικό εμπόριο». Έτσι οι διεθνείς συγκρούσεις όχι μόνο δεν αποφεύχθηκαν, αλλά η απόλυτη κυριαρχία της Βρετανικής ναυτικής ισχύος γέννησε νέα εθνικιστικά πάθη και αποικιοκρατικές βλέψεις. Αποτέλεσμα, σε πείσμα της βαθιάς πίστης του John Stuart Mill στην αντίστροφη σχέση μεταξύ διεθνούς εμπορίου και εθνικισμού, ο 19ος αιώνας τέλειωσε όπως άρχισε, με την πλήρη επικράτηση του επιθετικού προστατευτισμού. Ο Ψαλιδόπουλος εύστοχα επιμένει στην ανάλυση των ιδεών των Αμερικανών και των Γερμανών πατριωτών παρεμβατιστών που, όχι άδικα είναι αλήθεια, έβλεπαν τη ρητορική περί ελεύθερου εμπορίου, ως μία συγκάλυψη της επεκτατικής πολιτικής της Βρετανίας.

Η αυγή του 20ου αιώνα χαρακτηρίστηκε εύστοχα κατά τη γνώμη μου ως η εποχή του ιμπεριαλισμού. Είτε συμφωνεί κανείς είτε διαφωνεί με τις λενινιστικές απόψεις, οφείλει να παραδεχθεί ότι οι επισημάνσεις του για τα αίτια του «Μεγάλου Πολέμου» ήταν σε μεγάλο βαθμό σωστές. Αντιστρέφοντας τη λογική του Sombart που θεωρούσε ότι «ο καπιταλισμός δεν θα υπήρχε χωρίς τον πόλεμο», ο Lenin θεωρούσε ότι ο πόλεμος είναι το αποτέλεσμα της όξυνσης του διεθνούς καπιταλιστικού ανταγωνισμού: η εξάντληση των ορίων συσσώρευσης στο εσωτερικό των μεγάλων εθνικών οικονομιών,

τις οδήγησε σε έναν ανηλεή ανταγωνισμό για την κατάκτηση νέων εδαφών με ανεκμετάλλετους πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Όπως επεσήμανε η Rosa Luxembourg, «ο μιλιταρισμός ήταν ο δίδυμος αδελφός του ιμπεριαλισμού», και οι δυο παιδιά του ώριμου καπιταλισμού.

Το ειρηνικό διάλειμμα του μεσοπολέμου επανέφερε στο προσκήνιο τις φιλελεύθερες ιδέες μαζί με την επικράτηση της νεοκλασικής σχολής του Marshall, του Pigou και του Robbins. Η μεγάλη κρίση του '29 και οι συνακόλουθες κοινωνικές επιπτώσεις κλόνισαν γρήγορα και καιρία την ούτως ή άλλως μικρή εμπιστοσύνη του κόσμου στη φιλελεύθερη φυσική πρόνοια. Η άνοδος των φασισμών στην Ευρώπη ήταν η άμεση συνέπεια της κοινωνικής αποδιοργάνωσης που επέφερε η μεγάλη κρίση. Το «αυγό του φιδιού» επώαστηκε εκεί όπου οι συνέπειες της κρίσης ήταν μεγαλύτερες και απαιτούσαν δυναμικές και «καθαρές» λύσεις. Ο Ψαλιδόπουλος μας θυμίζει πόσο σημαντική ήταν η αντικαπιταλιστική και ταυτόχρονα φιλοαγροτική-παραδοσιακή ρητορική για την άνοδο του Hitler στην εξουσία.

Καθόλου περίεργα η κεύθισανή πολιτική του Κράτους-καθοδηγητή της οικονομίας γεννήθηκε ακριβώς αυτήν την περίοδο. Όσο και να ξενίζει τους μη ειδικούς, ο Keynes ήταν η μοναδική σοβαρή φιλελεύθερη απάντηση στον οικονομικό και πολιτικό ολοκληρωτισμό της Ευρώπης του μεσοπο-

λέμου. Από μία άλλη δε άποψη, θα υποστήριζε κανείς ότι η Πολιτική Οικονομία του Keynes ήρθε απλώς να συγκροτήσει σε μία ολοκληρωμένη θεωρητική σύλληψη την πραγματιστική πολιτική του New Deal. Η μείζων διεθνής σύγκρουση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έφερε ουσιαστικά σε αντιπαράθεση δύο μοντέλα οικονομικής οργάνωσης: τον κρατικό φιλελευθερισμό του Προέδρου Roosevelt και του Λόρδου Keynes με την «πειθαρχημένη οικονομία» της ολοκληρωτικής Ευρώπης.

Όπως και να διαβάσει κανείς το βιβλίο του Καθηγητή Ψαλιδόπουλου, είτε ως ειδικός, είτε ως τεχνοκράτης, είτε ως πολιτικός, είτε απλώς ως πολιτικώς σκεπτόμενος, θα κερδίσει από τη συγκροτημένη του συνθετική παρουσίαση. Και αν μένει στον αναγνώστη μία αίσθηση *deja vu*, είναι ίσως γιατί η μνήμη του είναι ασθενής. Η μέγιστη συνει-

σφορά του βιβλίου είναι κατά τη γνώμη μου ότι επιτυγχάνει τον κύριο στόχο του: αναδεικνύει την αξία της ιστορικής αναδρομής στις οικονομικές ιδέες του παρελθόντος, ως κύρια πηγή προβληματισμού για την ανάλυση της τρέχουσας πραγματικότητας. Ποιος δεν θα σκεφθεί διαβάζοντας το βιβλίο, τις αναλογίες της βρετανικής παντοκρατορίας του 1900 με την αντίστοιχη αμερικανική του 2000, ή ακόμη του ανερχόμενου μιλιταρισμού του 1914 με την ανεξέλεγκτη επίλυση των διεθνών διαφορών με στρατιωτικά μέσα το 2003; Αν μας ενδιαφέρει να μην επαναλαμβάνουμε τα λάθη μας, καλόν είναι να τα γνωρίζουμε. Το βιβλίο αυτό, εκτός των άλλων, είναι ένα καλό μάθημα αυτογνωσίας.

Μιχάλης Ζουμπουλάκης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Stavros Perentidis

Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec. Quatre études d'anthropologie historique et juridique

Publications de l'Université Paul-Valéry Montpellier III, 2002.
XIV + 143 σελ. + 9 εικόνες εκτός κειμένου. ISBN 2-84269-533-X

Το βιβλίο προσεγγίζει το θέμα του γάμου στην Αρχαία Ελλάδα και τις ενδεχόμενες επιβιώσεις του στον χριστιανικό κόσμο του Βυζαντίου, μέσα από την οπτική της ιστορικής και νομικής ανθρωπολογίας. Απαρτίζεται από τέσσερις μελέτες, αρθρωμένες σε δύο μέρη: στο πρώτο μέρος

(L'anthropologie du voile nuptial et nuances de continuité et de rupture), που συγκεντρώνει τις τρεις πρώτες μελέτες, στο κέντρο του ενδιαφέροντος του συγγραφέα βρίσκεται η γαμήλια τελετή, και πιο συγκεκριμένα, η εμβληματική τελετουργική χειρονομία της αποκάλυψης του καλυμ-

μένου με πέπλο προσώπου της νύφης. Το δεύτερο μέρος (Uperupture: la polyandrie) συγκροτείται από τη μεγαλύτερη και πιο σύνθετη μελέτη, σχετική με τον περίφημο θεσμό της πολυανδρίας στη Σπάρτη. Η πολυανδρία αποτελεί μια ριζικά αρχαϊκή μορφή κοινωνικού δεσμού και απαντά απομονωμένη στον ελληνικό κόσμο.

Τρεις από τις μελέτες (οι υπ. αριθμόν 1, 3 και 4) αυτές έχουν ήδη εκδοθεί, αλλά στην παρούσα έκδοση έχουν ξαναδουλευτεί σε μεγάλο βαθμό, ώστε να θεωρούνται δεύτερες εκδόσεις.

Η πρώτη μελέτη (Araulia-Eraulia - anakalypteria : Definition et fonction des rites et des dons nuptiaux), σημαντικότερη αυτών του πρώτου μέρους, εστιάζει στο τελετουργικό του γάμου στην αρχαιότητα, έναν τομέα έρευνας σχετικά παραμελημένο. Ο συγγραφέας θέτει δύο στόχους: να παρουσιάσει μια κατά το δυνατόν συγκεκριμένη εικόνα της διαδοχής των τελετουργιών του εορτασμού του γάμου στην αρχαία Ελλάδα και να φωτίσει τον ρόλο της καθεμίας στην πορεία της ολοκλήρωσης της γαμήλιας τελετής. Το υλικό αντλείται από τις δύο περιοχές όπου οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες είναι επαρκείς, τα νησιά των Κυκλάδων και την Αθήνα της κλασικής περιόδου.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι προγενέστεροι μελετητές απέτυχαν να ορίσουν επακριβώς το ρόλο της καθεμίας από τις κυρίαρχες τελετές του τριήμερου

εορτασμού του γάμου, είτε διότι βασίστηκαν στις παραφθαρμένες εκδοχές σχολίων και λεξικογραφικών λημμάτων που συντάχθηκαν από βυζαντινούς λογίους που δεν είχαν καθαρή εικόνα του ζητήματος που πραγματεύονταν, είτε γιατί επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τα έθιμα που επικρατούσαν στο γερμανικό κόσμο, απ'όπου έλκουν την καταγωγή τους οι περισσότεροι πρώιμοι μελετητές του αρχαίου ελληνικού γάμου. Αντίθετα από τον χριστιανικό γάμο, ο ελληνικός γάμος δεν ολοκληρώνεται νομικά και θρησκευτικά σε μία και μόνο συμβολική τελετή και πράξη, αλλά αποτελεί ένα σύνολο τελετουργιών που κορυφώνονται με τα ανακαλυπτήρια, την αποκάλυψη του προσώπου της νύφης με την αφαίρεση του νυφικού πέπλου.

Η πρώτη μέρα του γάμου, η απαύλια, σηματοδοτείται από ένα περίεργο έθιμο, κατά το οποίο ο νυμφίος πηγαίνει στο σπίτι του μελλοντικού πεθερού του και κοιμάται μ'ένα μικρό κορίτσι του οποίου οι δυό γονείς βρίσκονται εν ζωή (παις αμφιθαλής). Αντίστοιχα, η νύμφη κατά τη δεύτερη ημέρα των γάμων, την επαύλια, μεταφέρεται με πομπή στο σπίτι του νυμφίου, και εκτελεί ένα ανάλογο τελετουργικό, κοιμάται δηλαδή μ' ένα μικρό αγόρι του οποίου οι γονείς βρίσκονται εν ζωή. Ο όρος επαύλια αποδίδεται επίσης στα δώρα που λαμβάνει το ζευγάρι. Η ερμηνεία των δύο τελετουργικών από τον συγγραφέα ως τελετουργίες χω-

ρισμού, σύμφωνα με το κλασικό ανθρωπολογικό πρότυπο των τριμερών διαβατήριων τελετών, όπως ορίστηκε από τον Van Gennep, είναι ελκυστική, και πολύ πειστικότερη από τις προηγούμενες θεωρίες (αποτρεπτικός και γονιμικός-μαγικός χαρακτήρας). Ενδέχεται δε, σε ορισμένες περιπτώσεις (ο συγγραφέας βρίσκει παράλληλα κυρίως από τον δωρικό κόσμο), η τελετή του αποχωρισμού να συνοδεύεται από την υιοθέτηση των χαρακτηριστικών εκείνων που διαφοροποιούν τον μούμενο από το φύλο του: για να γίνει κανείς οριστικά άνδρας ή γυναίκα, πρέπει να περάσει ένα μεταβατικό στάδιο κατά το οποίο θα υιοθετήσει τον ρουχισμό, ή ακόμη και τις συμπεριφορές του άλλου φύλου.

Η κυριότερη τελετή της δεύτερης ημέρας, είναι η μεταφορά της νύφης από το πατρικό της στο νέο της σπίτι. Η νύφη είναι καλυμμένη με τον πέπλο, ενώ η πομπή είναι νυκτερινή, υπό το φώς πυρσών. Εδώ οι πηγές που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για την αποκωδικοποίηση των τελετουργιών είναι κυρίως εικονογραφικές, προερχόμενες από αττικά αγγεία του 5ου αι. π.Χ., άρα πιο κοντά στην περίοδο ενδιαφέροντος, και, παρά το παραμορφωτικό πρίσμα της καλλιτεχνικής δημιουργίας, αξιόπιστες. Το τελετουργικό ερμηνεύεται με λαμπρό τρόπο, ως δηλωτικό μιας φάσης όπου η νύφη, χωρίς να ανήκει πια στον οίκο του πατρός της, δεν έχει ενταχθεί ακόμη στον οίκο του συζύγου της, καθώς ο

γάμος δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Γι' αυτό και θα περάσει τη νύχτα αυτή με τον πατέρα αμφιθαλή. Εφόσον λοιπόν η νύφη είναι μακριά από το βλέμμα των άλλων, σ' ένα συμβολικό επίπεδο μπορεί να θεωρηθεί ως ανύπαρκτη. Είναι η περίοδος όπου η νύφη είναι περιθωριακή, καθώς δεν ανήκει σε καμμία συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, αλλά και ταυτόχρονα ιερή. Η ημέρα αυτή, σημαντική για τη νύφη, τίθεται υπό την αιγίδα της Αρτέμιδος και της Εκάτης.

Η ανακαλυπτήρια τελετή και τα ανακαλυπτήρια δώρα που τη συνοδεύουν, κλείνουν τον τελετουργικό κύκλο του γάμου κατά την τρίτη ημέρα. Η ανακαλυπτήρια τελετή ξαναφέρει τη νύφη στον κόσμο, μέσω του βλέμματος των άλλων: επιστρέφοντας στον «ορατό» κόσμο, η νύφη ξαναγεννιέται, αποκτώντας έναν νέο κοινωνικό ρόλο, αυτόν της συζύγου. Ενδεικτικά, οι θεότητες που «πρυτανεύουν» την τελετή είναι ο Ζεύς τέλειος και η Ήρα τελεία, το αρχετυπικό ζευγάρι που πρώτο τέλεσε τους γάμους του με βάση τη συγκεκριμένη τελετουργία, με βάση ένα κοσμολογικό ποίημα του Φερεκύδη της Σύρου. Εδώ ολοκληρώνεται το τριμερές σχήμα της διαβατήριας τελετής, με την εισδοχή της νύφης στον νέο της κοινωνικό ρόλο. Η ολοκλήρωση της τελετής αυτής σηματοδοτεί την ορθή τέλεση του γάμου. Τυχόν διακοπή της διαδικασίας σε οποιαδήποτε φάση πριν την ανακάλυψη, καθιστά το γάμο ατελή και άκυ-

ρο. Από νομική άποψη πάντως, η νομιμότητα του γάμου πιστοποιείται τελεσιδικά τρεις μήνες μετά, κατά την Τρίτη ημέρα των Απατουρίων, όταν η νύφη γίνεται δεκτή ως γνήσιο μέλος στην φρατρία όπου ανήκει η οικογένεια του συζύγου της.

Σύμφωνα με τον καθ. Περεντίδη, η ολοκλήρωση του γάμου δε σχετίζεται με τη σεξουαλική ένωση. Ας σημειωθεί πάντως ότι η νομοθεσία που αποδίδεται στο Σόλωνα, ελάμβανε την πρόνοια να θεωρεί έγκυρους τους γάμους μεταξύ επικλήρων κορών και συγγενών τους, μόνο στην περίπτωση που τουλάχιστον τρεις φορές το μήνα υπήρχε σεξουαλική πράξη. Μια τέτοιου είδους νομική εξασφάλιση της σωματικής ολοκλήρωσης του γάμου σημαίνει, ότι, παρά την τελετουργική ιερότητά του, ο γάμος στην αρχαιότητα θα μπορούσε κάποτε να είναι και «λευκός».

Στη δεύτερη μελέτη του (Saint Jean Chrysostome *defenseur des pratiques nuptiales paiennes ?*), ο συγγραφέας στρέφεται σ'ένα κείμενο του Ιωάννη Χρυσόστομου, όπου ο πέπλος της νύφης και ο στέφανος του γάμου αποκτά, μέσα από μια ιδιαίτερα περίτεχνη διανοητική κατασκευή, ένα νέο συμβολικό περιεχόμενο, στο πλαίσιο του θριαμβεύοντος χριστιανισμού του 4ου αι. π.Χ. Ο Ιωάννης διαμαρτύρεται για την ελαφρότητα της γαμήλιας πομπής, ακόμα και σε χριστιανικούς γάμους, εν μέσω «αισχρών» ασμάτων προς τιμήν της Αφροδίτης, φωνασκιών και οινοποσίας.

Στόχος του Ιωάννη είναι να απαλειφθούν όλα τα κατάλοιπα του παγανιστικού παρελθόντος από τη γαμήλια τελετή και αυτή να αποτελεί μια αυστηρή, σεμνή και χριστιανική τελετή. Κατά παράδοξο τρόπο, προτείνει την επαναφορά του κλασικού προτύπου, με τη νυκτερινή πομπή να συνοδεύει τη νύφη καλυμμένη από τον πέπλο και προστατευμένη από τα βλέμματα των αδιακρίτων. Πλέον, ο ρόλος του πέπλου είναι να επιτείνει τη σεμνότητα της παρθένου και δεν κατέχει την κεντρική θέση που του αποδίδεται στα ανακαλυπτήρια της κλασικής Αθήνας. Η γαμήλια ένωση πλέον πρέπει να οικοδομηθεί πάνω στο πρότυπο της ένωσης του Χριστού με την εκκλησία, και, σε αντίθεση με τον γάμο στην Αρχαία Ελλάδα, η τελετουργική ολοκλήρωσή του επέρχεται κατά τη διάρκεια μίας μόνον τελετής, όταν οι σύζυγοι ανταλλάσσουν τους νυφικούς στεφάνους. Οι στέφανοι θεωρούνται από τον Χρυσόστομο σύμβολα της νίκης των δύο μελλοντικών συμβίων επί της σαρκικής ηδονής. Ας σημειωθεί εδώ παρενθετικά, ότι η παρομοίωση των πιστών που μάχονται για την αγνότητα με τους αθλητές είναι αρκετά συχνή στην πρώιμη χριστιανική λογοτεχνία (πρβλπ. Παύλος, Προς Κορινθίους 1, 24-27, Ιωάννης Χρυσόστομος, Επιστολές, αρ. 6, Σούδα, s.v. Ιώβ).

Η τρίτη μελέτη (*Devoilement rituel et cadeau nuptial en Grece et en Byzance: continuite ou rupture?*) ασχολείται αναλυτικότερα

με τα ανακαλυπτήρια, την τελετουργία της αποκάλυψης του προσώπου της νύφης κάτω από τον πέπλο, αλλά και τα δώρα που η τελευταία δέχεται, καθώς και με τη χρήση, από ορισμένους σχολιαστές, του βυζαντινού όρου *θεώρητρα*, ως συνώνυμου. Στη βυζαντινή νομική ορολογία, υπάρχει και ο όρος *θεώρητρον*, η «τιμή της παρθενίας», που αντιστοιχεί στο 1/12 της προίκας, και που δίδονταν από το σύζυγο στη σύζυγο σαν προσωπικό περιουσιακό στοιχείο. Η συγκριτική μελέτη των ανακαλυπτηρίων με τα *θεώρητρα* αποδίδει αρνητικά αποτελέσματα: βασισμένος και στην εικονογραφία της βυζαντινής περιόδου (παραστάσεις των γάμων της Κανά), ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι ο πέπλος και η απομάκρυνσή του από το πρόσωπο της νύφης δεν ανήκει στο τελετουργικό του χριστιανικού γάμου της περιόδου. Στην πραγματικότητα, η φιλολογική ανάλυση αποδεικνύει ότι η προτεινόμενη συνωνυμία των δύο όρων είναι αποτέλεσμα σύγχυσης των βυζαντινών συγγραφέων του 12ου αι. μ.Χ., και ιδιαίτερα του λογίου Εμμανουήλ Μοσχόπουλου.

Η πολυανδρία, με την οποία ασχολείται ο συγγραφέας στην τελευταία μελέτη του βιβλίου (*Reflexions sur la polyandrie a Sparte dans l'Antiquite*), είναι ο γαμήλιος δεσμός που θεσπίζεται από μία γυναίκα και δύο ή περισσότερους άνδρες, τις περισσότερες φορές για δεδομένο χρονικό διάστημα, με στόχο την τεκνοποίηση. Δεν αποτελεί πλή-

ρη γάμο, καθώς δεν αγγίζει απαραίτητα ζητήματα συγκατοίκησης και ιδιοκτησίας περιουσιακών στοιχείων, παρολαυτά είναι θεσμοθετημένη σε ορισμένες αρχαϊκές κοινωνίες, αρκετά απομακρυσμένες μεταξύ τους στο χώρο και στο χρόνο. Αποτελεί, με λίγα λόγια, μια αποδεκτή κοινωνική πρακτική που καλείται να λύσει ένα συγκεκριμένο πρόβλημα επιβίωσης της κοινωνίας, την κατά το μέγιστο βαθμό δυνατότητα των μελών της να αναπαράχθουν φυσικά. Πρόκειται για την σπανιότερη μορφή πολυγαμίας.

Οι πηγές για την πολυανδρία στη Σπάρτη, παρά την ποικιλία τους (*Ξενοφών*, *Πολύβιος*, *Νικόλαος της Δαμασκού* και *Πλούταρχος*) και τη χρονική απόσταση που τις χωρίζει (4ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.), συγκλίνουν στο να θεωρούν ότι η πρωτοβουλία για τη σύναψη δεσμού πολυανδρίας βρίσκεται στους ίδιους τους άνδρες (κάτι που τονίζει ο συγγραφέας στις σελ. 88-89): είτε ένας γέρος καλεί στο σπίτι του έναν νέο άνδρα για να κάνει παιδιά με τη γυναίκα του, είτε ένας άνδρας που επιθυμεί παιδιά, συνεννοείται με το σύζυγο μιας μητέρας υγιών τέκνων και συνευρίσκεται μαζί της χωρίς υποχρέωση συγκατοίκησης. Άλλοτε είναι δύο ή περισσότερα αδέρφια που μοιράζονται την ίδια γυναίκα, και θεωρούν τα παιδιά τους κοινά, ή ένας σύζυγος που προσφέρει τη γυναίκα του, ήδη μητέρα υγιών και όμορφων παιδιών, σε κάποιο φίλο του για να αποκτήσει απογόνους. Σύμφωνα με μια τρίτη μαρτυρία,

οι Σπαρτιάτες ωθούν τις γυναίκες τους να κάνουν παιδιά με τους ωραιότερους συντοπίτες τους, αλλά και ξένους. Τα τέκνα θεωρούνταν νόμιμα τέκνα του συζύγου της πολυγάμου, και είχαν πλήρη κληρονομικά δικαιώματα. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι απλώς απότοκο της καθημερινής πρακτικής, αλλά αποδίδεται στη νομοθεσία του Λυκούργου.

Στην πραγματικότητα, διακρίνονται δύο είδη πολυανδρίας στη Σπάρτη: η πολυανδρία μεταξύ δύο ανδρών με σκοπό η σύζυγος του ενός να προσφέρει τέκνα στον άλλο, και η πολυανδρία των αδελφών ή μεταξύ φίλων, που μοιράζονται την ίδια σύζυγο, στον ίδιο οίκο.

Η πρακτική της σπαρτιατικής πολυανδρίας αντιμετωπίζεται θετικά από τους φιλο-λακεδαιμόνιους συγγραφείς. Ο συγγραφέας αναφέρεται στο γεγονός ότι η εμπειρία δεν ήταν εντελώς άγνωστη στους υπόλοιπους Έλληνες, είτε μέσω της μνήμης αναλόγων πρακτικών στο απώτερο παρελθόν, είτε μέσω της περιστασιακής εφαρμογής του σε περιόδους μεγάλης δημογραφικής κρίσης (Αθήνα του 413 π.Χ.), είτε τέλος μέσω των εθνογραφικών παρατηρήσεων συγγραφέων όπως ο Ηρόδοτος σχετικά με εξωτικούς βάρβαρους.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο της συζήτησης είναι η εξαίρεση από την πολυανδρία των βασιλικών οικογενειών, για τα τέκνα των οποίων δεν έπρεπε να υπάρχει η παραμικρή αμφισβήτηση της πατρότητάς τους.

Ο συγγραφέας παρακολουθεί το φαινόμενο της πολυανδρίας σε μια σειρά λαών της Αφρικής, της νοτίου Αμερικής και του Θιβέτ, παρατηρώντας ανάλογα φαινόμενα σχετικά με την πατρότητα των τέκνων που προκύπτουν από το έθιμο: τα παιδιά της πολυανδρίας αναγνωρίζονται ως γνήσια τέκνα του συζύγου, αλλά το κυριότερο ενδιαφέρον της σύγκρισης προκύπτει από το γεγονός ότι τέτοιες κοινωνίες αποδίδουν μεγαλύτερη έμφαση στην συλλογική (από μέρους της κοινότητας ή της οικογένειας) «πατρότητα» των τέκνων εις βάρος της βιολογικής, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που αυτό θεσμοθετήθηκε από τον Λυκούργο στη Σπάρτη, και που είναι επίσης ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της ουτοπικής πολιτείας των Νόμων του Πλάτωνα, μεγάλου θαυμαστή της Σπάρτης.

Ο ρόλος της πολυανδρίας, είτε στην απλή μορφή της είτε στην μορφή της πολυανδρίας μεταξύ αδελφών, έχει τις ρίζες του στις ιδιότυπες κοινωνικές, πολιτικές και οικογενειακές πρακτικές που χαρακτηρίζουν τη σπαρτιατική κοινωνία. Στρατιωτική οργάνωση, συχνή απουσία των ανδρών και απώλειά τους στον πόλεμο, ανάγκη για δημογραφική αύξηση των πολιτών εις βάρος των πολυάριθμων ειλωτών και περιοίκων, και ξεχωριστός ρόλος της γυναίκας σε σχέση με ό,τι ισχύει στις υπόλοιπες πόλεις-κράτη της Ελλάδας.

Οι μελέτες αυτές καταδεικνύουν τον κεντρικό ρόλο του θε-

σμού του γάμου, αλλά και των παρεμφερών ιδιότυπων πρακτικών, για τη γνώση των στενά πατριαρχικών κοινωνιών της αρχαίας Ελλάδας. Η ικανότητα του συγγραφέα να χειριστεί με εξίσου δημιουργικό τρόπο τα συμπεράσματα της φιλολογικής έρευνας για την αρχαιότητα αλλά και το Βυζάντιο, τις εικονογραφικές μαρτυρίες και τα εθνολογικά παράλληλα από πολύ διαφορετικούς λαούς, αποδεικνύει, εκτός από την εντυπωσιακή ευρυμάθειά του, την ισχύ του μοντέλου της διεπιστημονικής προσέγγισης των αρχαίων κοινωνιών. Αν και το βιβλίο προορίζεται για τον εξειδικευμένο μελετητή σε θέματα της κοινωνίας της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου, η ευρύτητα των πεδίων που θίγει και η κεντρικότητα των ζητημάτων που εγείρει, το καθιστά απαραίτητο όχι μόνο για τους μελετητές της αρχαιότητας, αλλά και για κάθε κοινωνικό επιστήμονα που ενδιαφέρεται για τις δομές των παραδοσιακών κοινωνιών.

Η έκδοση, σε μικρό σχήμα, είναι πολύ προσεγμένη αν και τα τυπογραφικά λάθη δεν λείπουν (σελ. 13: *coutre* αντί για *courte*. Σελ. 27: *de ce que L. Gernet...*, αντί για *de que L. Gernet*. Σελ. 55: *soi-disant* αντί για *sproi-disant*. Ένα σημαντικότερο εμφανίζεται στην σελ. 108, καθώς ένα τμήμα της τελευταίας παραγράφου επαναλαμβάνεται στη σελ. 109). Η βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη και πλήρως ενημερωμένη (ως το 1998), ενώ η έκδοση συμπληρώνεται μ'ένα πολύ χρήσιμο γλωσσάριο τεχνικών όρων και με ευρετήριο πηγών αρχαίων συγγραφέων.

Δημήτρης Γ. Παλαιothόδωρος
Διδάσκων Κλασικής
Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
paleo@fhw.gr

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στο προηγούμενο τεύχος, η κριτική του βιβλίου του Σπύρου Μακρή, «Η θεωρία των διεθνών σχέσεων την εποχή της παγκοσμιοποίησης», των εκδόσεων Παπαζήση, έγινε από τον κ. Κυριάκο Μικελή.

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (32 έως και 36)

Τεύχος 32, Μάιος 2002

Κυριάκος Σουλιώτης: «*Η κατανάλωση ιδιωτικών υπηρεσιών στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία*», σελ. 5-34.

Το άρθρο συγκρίνει τη στάση των πολιτών απέναντι στις ιδιωτικές υπηρεσίες υγείας στην Ελλάδα και τη Μεγάλη Βρετανία, με δεδομένο ότι η χρήση των παροχών ιδιωτικής περίθαλψης είναι σημαντικά υψηλότερη στην Ελλάδα, αλλά αυξάνεται σταθερά και στις δύο χώρες. Επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα της σχετικής βιβλιογραφίας με τη στατιστική επεξεργασία δεδομένων που αφορούν στο εισόδημα αυτών που πληρώνουν για υπηρεσίες υγείας, στο είδος των υπηρεσιών που καταναλώνουν και στους λόγους για τους οποίους χρησιμοποιούν τον ιδιωτικό τομέα. Καταλήγει στη διαπίστωση ότι η οικονομική κατάσταση είναι σημαντικός καθοριστικός παράγοντας στη χρησιμοποίηση της ιδιωτικής περίθαλψης, αλλά επιπλέον υπάρχουν και άλλοι συμβάλλοντες παράγοντες που συνδέονται με τις ανάγκες των ασθενών, τη διαθεσιμότητα των υπηρεσιών και το επίπεδο ικανοποίησης από αυτές.

Κωνσταντίνος Αναγνωστόπουλος: «*Συμβάσεις και ορθολογικός συντονισμός*», σελ. 35-55.

Οι συμβάσεις είναι κεντρικής σημασίας για τη ρύθμιση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, επειδή αίρουν τις αμφισημίες σε καταστάσεις που χαρακτηρίζονται αφενός από σύγκλιση των συμφερόντων των εμπλεκομένων προσώπων και, αφετέρου, από στρατηγική αβεβαιότητα και έλλειψη επικοινωνίας. Η καθιέρωση των συμβάσεων αποδεικνύει ότι η ορθολογικότητα των δρώντων είναι ανεπαρκής όταν επιδιώκουν να συντονίσουν τη δράση τους. Στην εργασία, αφού αναλυθούν οι καταστάσεις συντονισμού και η μοντελοποίησή τους με τα παίγνια συντονισμού, σχολιάζονται οι ιδιότητες των συμβάσεων. Εξετάζονται επίσης οι γνωστικές διεργασίες καθώς και ορισμένες δυναμικές πτυχές του συντονισμού της δράσης σε καταστάσεις συνεργασίας.

Δημήτρης Ψύλλας: «*Ο αντικομμουνισμός στο μεσοπόλεμο (1922-1940)*», σελ. 57-90.

Σκοπός της παρούσας ανάλυσης είναι να εξετάσει το φαινόμενο του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, οριοθετούμενου από

τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922), μέχρι την είσοδο της χώρας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940).

Το φαινόμενο του αντικομμουνισμού εξετάζεται και αναλύεται στα πλαίσια των αντεπιδράσεων αστικού κράτους κομμουνιστικού κινήματος, ως προς την ιδεολογική, νομοθετική και υλική του έκφανση.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι εσωτερικοί και εξωγενείς παράγοντες του φαινομένου. Στο εσωτερικό έχουμε αλλαγή κυρίαρχης ιδεολογίας, από το μεγαλοϊδεατισμό στον αντικομμουνισμό, σχηματοποίηση και δράση της ομάδας πρόκλησης, κοινωνικές παραμέτρους, και νέες οικονομικές συνθήκες με την είσοδο του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής (Κ.Τ.Π.) και προοπτική οικονομικής κρίσης από το 1931.

Ως εξωγενείς παράγοντες, εντοπίζουμε τα ρεύματα της εποχής του μεσοπολέμου (σοβιετικό μοντέλο, φασισμός, εθνικοσοσιαλισμός, κοινοβουλευτισμός) και τα συνδέουμε με τις αντίστοιχες εσωτερικές δυνάμεις που επηρεάζονται από αυτά. Όλα αυτά έχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις στην έξαρση του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού στην Ελλάδα.

Ε. Παπαδημητρίου: *«Παγκοσμιοποίηση και τουρισμός»*, σελ. 91-114.

Στο άρθρο εξετάζονται ορισμένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της παγκοσμιοποίησης και η επίδρασή τους στον τομέα του τουρισμού. Υποστηρίζεται ότι τόσο οικονομικοί όσο και κοινωνικοί παράγοντες συμβάλλουν στο να αναπτύσσει η παγκοσμιοποίηση μία ιδιαίτερη δυναμική δημιουργώντας έτσι διαρκώς και νέες προκλήσεις για την πολιτική. Ταυτόχρονα, οι ίδιοι αυτοί παράγοντες μεταβάλλονται ραγδαία υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης και σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τις δυνατότητες, που αυτή παρέχει, δημιουργούν νέες τάσεις στην κοινωνία, καθώς επίσης και μία νέα οργάνωση αλλά και αντίληψη του κόσμου. Η συγκρότηση μίας αντίληψης των επιμέρους διεργασιών και εξελίξεων βοηθάει στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, φέρνει όμως στο φως και ερωτήματα σχετικά με τις μελλοντικές εξελίξεις και τις τάσεις στον τομέα του τουρισμού, πολλά από τα οποία ίσως σήμερα δεν είναι δυνατό να απαντηθούν ικανοποιητικά.

Δέσποινα Μακρίδου-Μπούτσιου: *«Η έρευνα στη διδασκαλία των οικονομικών, στα σχολεία και τα πανεπιστήμια»*, σελ. 115-137.

Το άρθρο αυτό αφορά την έρευνα στην περιοχή της Οικονομικής Εκπαίδευσης - Διδακτικής των Οικονομικών. Επιχειρεί να καταγράψει αυτό που συντελέστηκε στις ΗΠΑ και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και να δείξει ότι έχει γίνει σημαντική ερευνητική δουλειά στα πεδία αναφοράς. Το άρθρο δεν προτίθεται να αναφερθεί διεξοδικά στη διεθνή βιβλιογραφία, αλλά επιλεκτικά, με στόχο να προσφέρει έναν οδηγό για τη σχετική έ-

ρευνα, καθώς η ελληνική βιβλιογραφία πάνω στο θέμα είναι περιορισμένη.

Ευφροσύνη Μπαλάσσα-Φλέγκα: *«Ο ρόλος της UNESCO στην προετοιμασία ενός βιώσιμου μέλλοντος μέσω της Ανωτάτης Εκπαίδευσης»*, σελ. 139-166.

Ο σκοπός αυτής της μελέτης είναι να επισημάνει το σημαντικότερο ρόλο της Ανωτάτης Εκπαίδευσης στην προετοιμασία των νέων γενιών για ένα «βιώσιμο μέλλον», υπό την καθοδήγηση του Ο.Η.Ε.- UNESCO· στηρίζεται δε στις εκθέσεις, τα επιχειρήματα, τις προτάσεις και στις ανταλλαγές εμπειριών εντός του Πανεπιστημίου ή μεταξύ Πανεπιστημίων κατά την τελευταία δεκαετία, καθώς και στις Εκθέσεις του Ο.Η.Ε. UNESCO, μετά από τη Διάσκεψη Κορυφής «Πλανήτη Γη» στο Rio de Janeiro το 1992.

Ακόμη, η παρούσα μελέτη θέτει ορισμένα ερωτήματα που αναφέρονται 1) στην κατάλληλη μέθοδο προώθησης της έρευνας και των διεπιστημονικών οικολογικών προγραμμάτων, 2) στο ρόλο των Πανεπιστημίων για την ανάδειξη της «αντίληψης της διαρκούς ανάπτυξης» και 3) στις βασικές διαδικασίες (διοικητικές, θεσμικές) της ένταξης των οικολογικών, δημογραφικών, οικονομικών προβλημάτων στα προγράμματα σπουδών. Τέλος, προτείνει στρατηγικές για το μέλλον υποδεικνύοντας δραστηριότητες κλειδιά, προορισμένες να καλύψουν το χάσμα μεταξύ θεωρίας και πρακτικής (ιδανικά και πραγματικότητα), με στόχο τη δημιουργία ενός «βιώσιμου μέλλοντος».

Κατερίνα Μιχαλοπούλου: *«Μουσειακή εκπαίδευση και επικοινωνιακός λόγος στην προσχολική και σχολική ηλικία»*, σελ. 167-186.

Τα μουσειακά αντικείμενα, ως πολυσημικά, δε συνδέονται μόνο με συγκεκριμένους τομείς γνώσης, αλλά είναι ανοικτά σε πολλαπλές εναλλακτικές ερμηνείες και σημασίες.

Μπορούν να προσφέρουν πολλές δυνατότητες για εναλλακτικές μεθόδους μάθησης, μπορούν να προσεγγιστούν πολύπλευρα, έτσι ώστε να αποτελέσουν πεδίο για τη δόμηση της γνώσης, την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, την καλλιέργεια της φαντασίας και της δημιουργικότητας των παιδιών, την παραγωγή προσωπικού λόγου.

Ο στόχος αυτός μπορεί να επιτευχθεί με τη χρήση διαφόρων σχεδίων δράσης που μπορούν να οργανωθούν μέσα στα μουσεία (και άλλους πολιτισμικούς χώρους) αλλά και στη σχολική τάξη, κατάλληλα σχεδιασμένων ώστε να ωθούν τα παιδιά να αναπτύξουν προσωπικό διάλογο με τα μουσειακά αντικείμενα.

Οι προγραμματισμένες επισκέψεις των παιδιών στα μουσεία που βασίζονται σε τέτοια σχέδια δράσης, παρέχουν άριστες καταστάσεις επικοινωνίας και γλωσσικών ανταλλαγών, προφορικού και γραπτού λόγου.

Τεύχος 33, Σεπτέμβριος 2002

Ανδρέας Στεργίου: *«Το Ελληνικό Εργατικό Κίνημα. Παθογένειες και Προοπτικές»*, σελ. 5-34.

Στο άρθρο αυτό γίνεται προσπάθεια να εξετασθούν οι παθογένειες του ελληνικού εργατικού κινήματος, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην πάροδο του χρόνου. Η ανάλυση των ιστορικών εμπειριών που αποκόμισε το εργατικό κίνημα καταδείχνει, κατά την άποψη του συγγραφέα, ότι η κύρια αιτία παράλυσης του συνδικαλιστικού κινήματος είναι η κηδεμόνευσή του από κράτος και κόμματα, με τις επιλογές των οποίων ταυτίστηκαν συχνά οι ηγέτες του. Η σύμπλεξη κράτους και συνδικαλισμού δημιούργησαν σταδιακά τον λεγόμενο κρατικό συνδικαλισμό που ευθύνεται κατά κύριο λόγο για την αναξιοπιστία του επίσημου συνδικαλισμού σήμερα. Παράλληλα περιγράφονται οι προοπτικές του θεσμοθετημένου συνδικαλισμού στη νέα παγκοσμιοποιημένη οικονομία και προτείνονται μορφές πολιτικής στάσης και δράσης στο νέο αυτό πλαίσιο.

Νίκος Δριτσάκης: *«Παραγωγικότητα του τομέα υγείας στην Ελλάδα»*, σελ. 35-45.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται ένα υπόδειγμα που αποβλέπει στη σχέση μεταξύ των δεικτών θνησιμότητας, προσφοράς υπηρεσιών υγείας και κοινωνικο-οικονομικών και υγειονομικών παραγόντων. Το υπόδειγμα βασίζεται στη μαθηματική μορφή της συνάρτησης Cobb - Douglas. Οι εκτιμήσεις των συναρτήσεων του υποδείγματος έγιναν με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων, χρησιμοποιώντας στοιχεία της περιόδου 1960 έως και 2000 και το πακέτο Microfit 4.0. Τα αποτελέσματα της εργασίας αυτής έδειξαν ότι οι κυριότεροι παράγοντες που επιδρούν στη βελτίωση του επιπέδου υγείας είναι η εκπαίδευση και το διαθέσιμο εισόδημα και λιγότερο οι άλλοι κοινωνικο-οικονομικοί και υγειονομικοί παράγοντες.

Μιχάλης Ψημίτης: *«Κοινωνική και πολιτισμική συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων»*, σελ. 47-80.

Το άρθρο, αξιοποιώντας στοιχεία από την πρόσφατη ευρωπαϊκή παράδοση της «θεωρίας των νέων κοινωνικών κινημάτων» και ειδικότερα την «κονστρουξιονιστική» εκδοχή της, επιχειρεί να διερευνήσει ορισμένες όψεις μιας δυναμικής σχέσης που σήμερα αναπτύσσεται στην Ευρώπη. Αυτή η σχέση συνδέει τις δομικές διαδικασίες οικονομικής, τεχνολογικής, πολιτικής και θεσμικής ολοκλήρωσης με πολιτισμικά και συμβολικά κίνητρα για τη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης. Το άρθρο εστιάζει την προβληματική του στην ανάδειξη του ρόλου που τα νέα κοινωνικά κινήματα μπορούν να παίξουν στο σύγχρονο ευρωπαϊκό χώρο. Επισημαίνει τις καινούριες συνθήκες συλλογικής δράσης που διαμορφώνονται στην Ευρώπη ως αποτέλεσμα των κοινωνικών και πολιτισμικών όψεων

της παγκοσμιοποίησης και εξετάζει τις δυνατότητες των κοινωνικών δρώντων να αναλάβουν αναστοχαστική δράση, διαμέσου μιας πολιτισμικής επεξεργασίας των ταυτοτήτων τους. Για το λόγο αυτό, γίνεται αναφορά στις συνέπειες που έχουν οι πολιτικές παγκοσμιοποίησης στην οικοδόμηση μη ορθολογικών ή 'αντι-ορθολογικών' μορφών συλλογικής δράσης, καθώς επίσης και στη συγκρότηση νέας μορφής ταυτότητας. Εν κατακλείδι, υποστηρίζεται ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα πρέπει να ερμηνευθούν ως μέσα μιας 'δημιουργικής' απάντησης ποικίλων πολιτισμικά προσδιορισμένων κοινωνικών ομάδων, σε δομικές συνθήκες που αποξενώνουν τις διαδικασίες διαμόρφωσης των πολιτισμικών ταυτοτήτων τόσο από τα κράτη-έθνη, όσο και από τις απόπειρες παγκόσμιας ή περιφερειακής ολοκλήρωσης.

Ιωάννης Καμαριανός: *«Γονεϊκές πρακτικές και Εκπαιδευτικές Στρατηγικές»*, σελ. 81-109.

Η οικογένεια και το εκπαιδευτικό σύστημα αποτέλεσαν και αποτελούν θεμέλιους λίθους της κοινωνικής δόμησης. Αυτό το άρθρο σκοπό έχει να αναλύσει την οικονομική και ιδεολογική διάσταση των γονεϊκών στρατηγικών και των εκπαιδευτικών πρακτικών ως αλληλοσυμπληρούμενες μεταβλητές, που συμβάλλουν στην κατανόηση της καθημερινής ζωής στη σχολική τάξη. Όπως προκύπτει από την ανάλυση, ένα ουσιαστικό πλέγμα παραγόντων επηρεάζει την 'ενεργοποίηση των γονιών', όπως το πολιτισμικό κεφάλαιο, η αντίληψη για τη γνώση και το σχολείο, η συνειδητοποίηση της αξίας ή η απαξίωση του 'εκπαιδευτικού αγαθού'.

Θεόδωρος Ιωσηφίδης: *«Η χρήση Η/Υ στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας»*, σελ. 111-131.

Το άρθρο στοχεύει σε μια εισαγωγική παρουσίαση ορισμένων παραμέτρων της αυξανόμενης χρήσης προγραμμάτων και λογισμικού ηλεκτρονικών υπολογιστών στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας, με έμφαση σε δεδομένα με τη μορφή κειμένου (ατομικές συνεντεύξεις, σημειώσεις έρευνας πεδίου, κείμενα από έρευνα με focus groups κτλ). Το άρθρο εστιάζει σε μερικές από τις πιο σημαντικές φιλοσοφικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές διαμάχες που προκάλεσε και συνεχίζει να προκαλεί η επέκταση της χρήσης ειδικού λογισμικού επεξεργασίας και ανάλυσης δεδομένων ποιοτικού χαρακτήρα και στη συνέχεια προχωρά στην παρουσίαση μερικών από τις πιο βασικές κοινές δυνατότητες και αρχές λειτουργίας των προγραμμάτων αυτών.

Μάρκος Τσουκαλάς, Χαράλαμπος Σταχτέας: *«Η πληροφορική στο σύγχρονο εκπαιδευτικό περιβάλλον που υπαγορεύει η κοινωνία της πληροφορίας»*, σελ. 133-154.

Η εξέλιξη της πληροφορικής διεθνώς δημιούργησε αντίστοιχες ανά-

γκες για εκπαίδευση σε αυτήν, καθώς και για την χρήση της όπως και σε άλλους τομείς στον τομέα της εκπαίδευσης. Η εξέλιξη της που θα είναι δραματική κατά τα προσεχή έτη ωθεί και την εκπαιδευτική τεχνολογία να ακολουθήσει παρόμοιο δρόμο. Η παρούσα εργασία διερευνά την εισαγωγή της πληροφορικής ως μέσου ενίσχυσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία παράλληλα θα μειώσει το έλλειμμα διείσδυσης της πληροφορικής στην κοινωνία και θα βοηθήσει την ενεργό συμμετοχή του σημερινού μαθητή και αυριανού πολίτη στην κοινωνία της πληροφορίας. Επίσης υπογραμμίζει την αναμενόμενη αλματώδη ανάπτυξη του πεδίου αυτού τα προσεχή έτη.

Βιβλιοκριτικές

Thiele Burkard: «1. Die Bildungspolitik der Europäischen Gemeinschaft: Chancen und Versäumnisse der EG-Bildungspolitik zur Entwicklung des Europas der Bürger», «2. Schleicher, Klaus/Weber, Peter J. (Hrsg.). Zeitgeschichte Europäischer Bildung 1970-2000. Bd. I: Europäische Bildungsdynamik und Trends», 2000.

Τεύχος 34, Δεκέμβριος 2002

Α.Γ. Καρασαββόγλου: «Διεύρυνση της Ε.Ε. προς ανατολάς και αναμενόμενες μεταναστευτικές ροές», σελ. 5-26.

Ένα από τα βασικά ζητήματα που συσχετίζονται με την προς ανατολάς διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι το μέγεθος και η ένταση των αναμενόμενων μεταναστευτικών ροών. Μετακινήσεις προς τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. θα υπάρξουν πέραν κάθε αμφισβήτησης. Σ' αυτό συνηγορούν οι μεγάλες αποκλίσεις στα επίπεδα ευημερίας, τα κοινά σύνορα και η ύπαρξη μεταναστευτικών δικτύων στις χώρες υποδοχής. Εκτιμάται δε ότι οι βασικές χώρες-στόχος των μεταναστών θα είναι η Γερμανία και η Αυστρία.

Διευκρινίζεται, ωστόσο, ότι μακροπρόθεσμα, τα μεταναστευτικά ρεύματα από τις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες δεν πρόκειται να προκαλέσουν σημαντικά προβλήματα στις οικονομίες υποδοχής, αφού οι επιδράσεις δε θα είναι έντονες, δε θα προκαλέσουν ανισορροπίες και πάντως δε θα οδηγήσουν σε απορύθμιση του οικονομικού και κοινωνικού ιστού των χωρών υποδοχής.

Χαράλαμπος Κολύμπαλης: *«Η οικονομία του αθλητισμού»*, σελ. 26-58.

Η έρευνα έχει κύριο στόχο να εξετάσει το κατά πόσο ο κλάδος αθλητισμός μπορεί να αναλυθεί σε βάθος, ώστε στο μέλλον με την εφαρμογή ανάλογων στρατηγικών και πολιτικών παρεμβάσεων στο πλαίσιο λειτουργίας του, να αξιοποιηθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελέσει μια δυναμική αγορά η οποία θα συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της χώρας. Ο όρος «αθλητισμός» ερευνάται στην ευρύτερή του έννοια ώστε να συμπεριληφθούν όλες οι οικονομικές δραστηριότητες των εταιριών του δημοσίου και ιδιωτικού φορέα, όπως π.χ. των κατασκευαστών αθλητικών ειδών, των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, των οργανισμών προώθησης αθλητικών στοιχημάτων αλλά και του κράτους, ως διοργανωτή των προγραμμάτων μαζικής άθλησης.

Σοφία Αυγητίδου: *«Μεθοδολογικά ζητήματα στην έρευνα της παιδικής ηλικίας»*, σελ. 59-82.

Το άρθρο αυτό εξετάζει τις ερευνητικές διαδικασίες και τις μεθοδολογικές επιλογές στη μελέτη της παιδικής ηλικίας. Το ποιοτικό ερευνητικό παράδειγμα αποτελεί το ευρύτερο πλαίσιο των αναλύσεων και των επιστημόνων του άρθρου. Υποστηρίζεται ότι τα παιδιά, όπως και οι ενήλικες, πρέπει να εκλαμβάνονται ως: α) υποκείμενα και, ακόμα περισσότερο, συμμετέχοντα στην έρευνα, β) φορείς κοινωνικής δράσης και ενεργητικά στην παραγωγή της γνώσης που τα αφορά και γ) μια εσωτερικά διαφοροποιημένη παρά μια ομοιογενή κοινωνική κατηγορία. Οι ισχυρισμοί αυτοί συνδέονται τόσο με τις θεωρίες για την παιδική ηλικία όσο και με πρακτικά ζητήματα στη διεξαγωγή ερευνών με παιδιά.

Μαρίνα Παπαστεργίου, Χριστίνα Σολομωνίδου: *«Πώς χρησιμοποιούν το διαδίκτυο τα παιδιά και τι αναπαραστάσεις σχηματίζουν με αυτό;»*, σελ. 83-111.

Στη σημερινή Εποχή της Κοινωνίας της Πληροφορίας, ένας από τους στόχους της εκπαίδευσης στην Πληροφορική είναι να εφοδιάσει τα παιδιά με βασικές γνώσεις και δεξιότητες χρήσης του Διαδικτύου. Σύμφωνα με την εποικοδομητική αντίληψη για τη μάθηση, προκειμένου να σχεδιαστούν κατάλληλες διδασκαλίες, είναι αναγκαίο να διερευνηθεί προηγουμένως το πώς τα παιδιά χρησιμοποιούν και αντιλαμβάνονται το Διαδίκτυο. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη των χρήσεων του Διαδικτύου από μαθητές και μαθήτριες, καθώς και των αναπαραστάσεών τους σε σχέση με αυτό. Επτά παιδιά 10-14 ετών έλαβαν μέρος σε δύο δομημένες συνεντεύξεις. Από την επεξεργασία των δεδομένων προέκυψε ότι χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο κυρίως ως παιχνίδι εκτός σχολείου και ότι σχηματίζουν συγκεκριμένες αναπαραστάσεις σε σχέση με το Διαδίκτυο και τα βασικά του χαρακτηριστικά.

Γεωργία Κακούρου-Χρόνη: *«Μουσεία: Νέοι τρόποι marketing και νέα κριτήρια επιτυχίας»*, σελ. 113-128.

Το marketing στο μουσείο συνήθως στοχεύει στην αύξηση του αριθμού των επισκεπτών. Το άρθρο αυτό εξετάζει την αναθεώρηση αυτής της αντίληψης κάτω από την πίεση της Νέας Μουσειολογίας και της σημερινής πραγματικότητας, η οποία επιβάλλει: προσδιορισμό, διεύρυνση, κατηγοριοποίηση του κοινού των μουσείων και ανάλογες προς το είδος του κοινού ποιοτικές παροχές. Δύο μελέτες περίπτωσης από τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Κουμανταρείου Πινακοθήκης Σπάρτης, Παραρτήματος της Εθνικής Πινακοθήκης, επιχειρούν να καταδείξουν τον τρόπο με τον οποίο η Πινακοθήκη προσπαθεί να ανταποκριθεί στις σύγχρονες απαιτήσεις του marketing.

Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή: *«Ποίηση» και αυτονομία»*, σελ. 129-142.

Το ανθρώπινο υποκείμενο έχει να επιλέξει ανάμεσα στην αναγκαιότητα και στην υπαρκτική του ελευθερία. Καθεμιά από τις δύο επιλογές συνοδεύεται από συγκεκριμένες παραδοχές και πρακτικές στο χώρο της οντολογίας, της πολιτικής και της γλωσσικής σημαντικής. Η πρώτη εκβάλλει σε οντολογικό μονισμό, ντετερμινιστικές παραμυθίες, πολιτική ετερονομία, πρόκριση του κριτηρίου της κοινωνικής λειτουργικότητας και υπαρκτική εμμένεια, ενώ η γλώσσα έρχεται, με τη σειρά της, να υποστηρίξει τη φαντασίωση. Στη δεύτερη περίπτωση, μιλούμε για ένα ποιητικό υποκείμενο, δηλαδή, για ένα υποκείμενο που καταφέρνει να αυτονομηθεί από κάθε προκαθορισμό και στατικότητα. Χαρακτηριστικά του είναι η απροσδιοριστία και η πρισματικότητα που ακουμπούν σε μια γλωσσική έκφραση ανοιχτή, σε ένα νόημα διαρκώς αναθεμελιούμενο, το οποίο εν τέλει οδηγεί στη διαρκή αναθεμελίωση του ίδιου του υποκειμένου που το εκφέρει.

Νικόλαος Τσίρος: *«Η κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas»*, σελ. 143-158.

Το άρθρο παρουσιάζει την κριτική του Παναγιώτη Κονδύλη στη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Jürgen Habermas. Η κριτική αυτή αναφέρεται τόσο στην επιστημολογία όσο και στο περιεχόμενο της θεωρίας του γερμανού φιλόσοφου. Επισημαίνονται εκείνα τα σημεία που καθιστούν ευάλωτη τη χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία λόγω της απουσίας ουσιαστών ανθρωπολογικών προϋποθέσεων. Παράλληλα, σκιαγραφείται η περιγραφική θεωρία της απόφασης του Κονδύλη και η «κοινωνιοντολογία» του, ως απόπειρα ερμηνείας της κοινωνικής σχέσης. Συμπερασματικά, επισημαίνονται τα θεωρητικά πλεονεκτήματα αλλά και τα μειονεκτήματα της ανάλυσης των δυο κορυφαίων στοχαστών.

Τεύχος 35, Μάιος 2003

Μαρία Κωπούλα: «Μεταμοντέρνος κόσμος. Η κοινωνία των πολιτών και οι πρόσφυγες της παγκοσμιοποίησης», σελ. 5-26.

Η διαμόρφωση του πολιτικού προτύπου στη σύγχρονη Δύση οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό της εθνικής, πολιτισμικής και οικονομικής ταυτότητας καθώς και σε αλλαγές στην κατανομή των κοινωνικών πόρων στα διαφορετικά κράτη της Ευρώπης. Νέα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ευρώπη είναι ο περιορισμός του κοινωνικού κράτους που οδηγεί στη συρρίκνωση του παρονομαστή κοινωνικής συνοχής στον κόσμο της ευημερίας. Ο αναπροσδιορισμός της έννοιας του κράτους δικαίου και η συμπερίληψή του στην κοινωνική πολιτική της Δύσης αποτελεί ένα θέμα δημόσιας συζήτησης, στα πλαίσια της τάσης για μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία στο στάδιο των θεσμικών διαπραγματεύσεων.

Σπύρος Ράσης: «Η κοινωνιολογία στην υπηρεσία του καπιταλισμού. Η περίπτωση των ΗΠΑ», σελ. 27-59.

Η δεύτερη φάση της βιομηχανικής επανάστασης προκαλεί ριζικές αλλαγές και δραματικές ανακατατάξεις σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής του τέλους του 19ου αιώνα, που μεταμορφώνουν στην κυριολεξία τις προ-βιομηχανικές κοινωνίες. Σ' αυτή την ιστορική συγκυρία, η μεγαλοαστική τάξη, η οποία αναδεικνύεται σε κυρίαρχη στη θέση της αριστοκρατίας, βρίσκεται στην ανάγκη να εδραιώσει την ισχύ της, να νομιμοποιήσει την ηγεμονική της θέση και να διασφαλίσει τα συμφέροντά της. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να καταδειχθεί αυτή η αλήθεια για τη μεγαλοαστική τάξη των Η.Π.Α., με την παρακολούθηση της πορείας των Κοινωνικών Επιστημών γενικά και της Κοινωνιολογίας ειδικότερα, σε μια διαλεκτική σχέση τους με την επιστημονικά οργανωμένη Φιλανθρωπία, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Θανάσης Μπράβος: «Παθογένεια και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας στην Ελλάδα», σελ. 61-80.

Το παρόν άρθρο προσπαθεί να ανιχνεύσει πάγιες δυσλειτουργίες και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας στην Ελλάδα βασιζόμενο, από τη μια μεριά, στις οξυδερκείς παρατηρήσεις των Βρετανών διπλωματικών αντιπροσώπων των αρχών της δεκαετίας του '30 και από την άλλη στα συμπεράσματα της πρόσφατης βιβλιογραφίας. Η ύπαρξη μιας ατελέσφορης Δημόσιας Διοίκησης και η ανυπαρξία μιας αποτελεσματικής ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας σίγουρα ευθύνονται για την αδυναμία ανάληψης και εκτέλεσης μακροπρόθεσμων προγραμμάτων, ενώ η ιδιόρρυθμη σχέση (υποτέλειας-μίσους) με το ξένο κεφάλαιο δεν επέτρεψαν την απρόσκοπτη ροή των επενδύσεων στη χώρα.

Θανάσης Αλεξίου: *«Όψεις κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: Ιστορικο-θεωρητικά μαθήματα», σελ. 81-114.*

Ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ο τύπος της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, δεν επέτρεψαν τη γενίκευση της μισθωτής εργασίας και την προλεταριοποίηση του πληθυσμού, παράγοντας που θα καθιστούσε, μαζί με τη μετάβαση σε φορντικές-τεϊλορικές συνθήκες παραγωγής, αναγκαία την εμπέδωση ενός κράτους πρόνοιας. Η ανάληψη από το κράτος των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας αναπτύσσεται μέσα από την απώθηση αλλά και τη διατήρηση αυτοπαραγωγικών συστημάτων, ενώ, όταν διευρύνεται η μισθωτοποίηση και διαμορφώνεται μια πλατιά βάση μισθωτών εργαζομένων, τίθεται και το ζήτημα νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας (μετά το 1974, κυρίως όμως στη δεκαετία του '80) μέσα από μέτρα κοινωνικής πολιτικής (μερική κοινωνικοποίηση του κόστους αναπαραγωγής).

Δημήτρης Σακκής: *«Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου-Παναγή Τσαλδάρη: Αντιπαράθεση και συναίνεση», σελ. 115-144.*

Στις αρχές του 1929, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Παναγής Τσαλδάρης, επικεφαλής των δύο μερίδων που αντιπροσώπευαν τα δύο κύρια πολιτικο-ϊδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα, επικοινωνήσαν αλληλογραφώντας για ένα μείζον θέμα: αν οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 που προχώρησαν στην εκτέλεση των Έξι έχουν, υπό το βάρος των γεγονότων, ακέραια ή μειωμένα πολιτικά δικαιώματα. Οι διαφορετικές εκτιμήσεις, ως αποτέλεσμα της διαφορετικής πολιτικοϊδεολογικής θέσης των εκπροσώπων του διπολικού πολιτικού κόσμου της εποχής, θα αμβλυνοθούν και ο Βενιζέλος θα μεταβεί στην Άγκυρα για την υπογραφή της ελληνoturκικής Συνεννόησης του 1930, εδραιώνοντας το όραμά του: "Και μετά την Μικρασιατική καταστροφήν δύνανται ακόμη ν' ανατείλουν διά την Ελλάδα ευτυχείς ημέραι". Το πλαίσιο των πολιτικών αντιπαραθέσεων οδήγησε στα τέλη του 1929 σε συναινετικό κλίμα με την ελπίδα ότι θα επιτραπεί στους δυο λαούς, ύστερα από μακρά περίοδο αιματηρών συγκρούσεων, να συνυπάρξουν αρμονικά υπό όρους καλής γειτονίας.

Δόμνα Κακανά, Παναγιώτα Μεταλλίδου, Ιωάννης Καμариανός: *«Η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των εφήβων», σελ. 145-160.*

Το άρθρο αυτό αποσκοπεί να μελετήσει την επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των εφήβων. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 1163 μαθητές/ μαθήτριες της β' και γ' λυκείου αντίστοιχα. Τους ζητήθηκε να απαντήσουν σε ερωτηματολόγιο που διερευνούσε ποιο επάγγελμα επιλέγουν, με τι κριτήρια το επιλέγουν καθώς και ποιες είναι οι πηγές πληροφόρησής τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας δεί-

χνουν ότι η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των εφήβων είναι έμμεση και σε στενή συσχέτιση με το μορφωτικό/ επαγγελματικό επίπεδο του πατέρα. Ακόμη φάνηκε ότι ο παράγοντας 'φύλο' επηρεάζει σημαντικά τις επαγγελματικές επιλογές των νέων, καθώς αντανακλά στερεότυπες απόψεις σχετικά με το ρόλο τους στην αγορά εργασίας.

Δημήτρης Βεργίδης: «*Η εξειδίκευση των εκπαιδευτών: Απόψεις στελεχών της εκπαίδευσης ενηλίκων και καταρτιζομένων*», σελ. 161-180.

Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος «Στρατηγικές βελτίωσης της εκπαίδευσης ενηλίκων σε περιφερειακά πλαίσια» (SAEDA), που πραγματοποιήθηκε το 1998-2000, μελετήθηκαν οι απόψεις στελεχών της εκπαίδευσης ενηλίκων και καταρτιζομένων στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος για προβλήματα της συνεχιζόμενης κατάρτισης και οι προτάσεις τους για την ποιοτική της βελτίωση.

Από τις απόψεις των στελεχών και των καταρτιζομένων διαμορφώνεται το περίγραμμα ενός τύπου εκπαιδευτή ενηλίκων που χαρακτηρίζεται από υψηλό επίπεδο γνώσεων και καλή προετοιμασία του αντικειμένου κατάρτισης, από υψηλού επιπέδου διδακτικές ικανότητες και από την ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους καταρτιζόμενους. Επίσης, διαπιστώθηκε η ανάγκη εξειδίκευσης των εκπαιδευτών ενηλίκων.

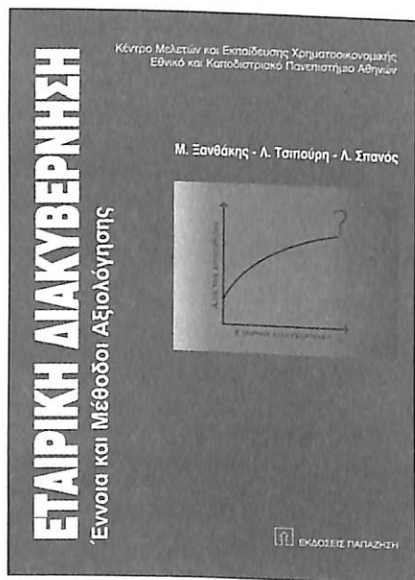
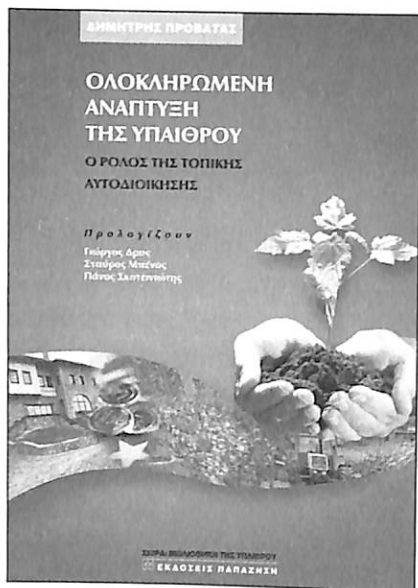
Βιβλιοκριτικές

Σπύρος Μακρής: «*Η θεωρία των διεθνών σχέσεων στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Κονστρουκτιβισμός vs ρασιοναλισμός*», 2002.

Νίκος Δεμερτζής: «*Πολιτική Επικοινωνία: Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*», 2002.

Victor Davis Hanson: «*Σφαγή και πολιτισμός*», 2002.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Summaries

George E. Halkos, Dimitrios S. Salamouris

*Repatriation and Social Exclusion:
social aspects and policy issues*

The purpose of this study is to examine the demographic and social characteristics of Ethnic Greeks from the former USSR and the extent to which these characteristics resulted in to factors affecting their socio-economic integration into the Greek labor market. In a sample of 6,994 respondents, the demographic statistics show a healthy population from a demographic point of view (age pyramid), with satisfactory professional experience and a high level of education. The unemployment rates for all population age groups in both sexes are quite higher than the average level of unemployment in Greece. One of the most important reasons for the high unemployment rate seems to be the inadequate knowledge of the Greek language and the difficulty of adaptation to the reality of the free market in Greece. The results show in general that this population group presents acute signs of social exclusion.

George Magoulios

*IntroBalkan External Trade during
the first decade of Transition*

The paper examines the external trade of the Balkan countries during the first decade of transition, 1989-1999. In particular, the paper examines the results of the implementation of stabilization programs in the external trade of Balkan countries, the degree of extroversion of their economies, the degree of regional trade integration and the trade relations of the Balkan countries with EU.

From the analysis of the data one concludes that the rapid liberalization of markets worsened the terms of external trade and increased the trade deficits. In spite of the progress, the regional trade integration of the Balkans has been delayed, contrary to the trade integration with the EU which is rapidly developing.

Mary Geitona

*Longitudinal Analysis of Social Expenditure
in Greece 1975-2000*

This paper examines the trends in social expenditure in Greece from 1975 to 2000.

The results indicate higher annual rates in the evolution of social expenditure than the GDP as well as substantial increases in health and welfare expenditure compared to pension expenditure. 75% of social security expenditure is covered by social insurance funds, while the remainder is covered from the state budget. It is a fact that social security in this country has shown little success in the prevention of social hazards and the coverage of social needs due to the fragmentary growth of the welfare state. The substantial organizational and managerial weaknesses lead to a dysfunctional coordination of the social services. Recent reforms aim both at improving the macroeconomic efficiency of the social security system and at the regional reconstruction and operational integration of the National Health System and the National Organization for Social Care.

Dimitris Sotiropoulos

Stereotypes and some social agents of diffusion

Stereotypes codify emotionally laden opinions which often are not documented and yet negatively characterize a social category (e.g., race, gender, ethnic group) as a whole. The construction of stereotypes is owed to a number of reasons. The most important reasons reflect relations of domination of a social category or a group over another. There are stereotypes in racist, sexist and nationalist discourse. The cause of the spread of stereotypes is not the authenticity of their content, but the status of the agent who spreads them. Negative stereotypes coexist in society today with other principles, such as equality or tolerance, which go against the negative uniformity imposed by stereotypes on the 'Other'. Schools and the mass media are obvious agents of diffusion of stereotypes. There are possibilities to actively counter diffused stereotypes, with the help of policy measures, such as interaction among adolescents belonging to different social categories or groups, and adult education. Such measures are useful but will remain ineffective to the extent that they are not accompanied by society-wide policies to fight stereotypes.

Tzanakis Manolis and Savakis Manos

The concept of place as a symbol of social margins and sociocultural antiparadigm: Spinalonga and Leros

This article aims to theoretically discuss and empirically ground the concept of the place as a symbol of social margins and as a culturally intermediated historic-social anti-paradigm. Two particular prominent places (Spinalonga, Leros) are examined. Spinalonga and Leros are both conceptualized as reversed paradigmatic places, as significant areas that were connected to negative social semantics. The analysis focuses on the enterprises of managing these prominent places within a framework of problematization of their stigmatized past. This process of problematization emphasizes the contribution of Spinalonga and Leros to the production of reversed images of health and regularity.

Grigorios Karafillis

Philosophical conceptions of Charles Peirce and John Dewey for educational theory

In this paper we examine some aspects of C.S. Peirce and of J. Dewey which are concerned with the experience and the allied foundation of insight, and their possible application in educational theory. Specific reference is assumed on typical logical methods of Peirce in relation with the meaning of words and their application as learning tools to valid pragmatic concepts for the sake of improvement learning abilities. Research methods are examined as an approach. In addition to these, quality categories, interpretation and analysis of Peirce can be related into a Theory of Education. Moreover, we examine the parameters of Dewey's philosophical aspect and his proposal about the uses of philosophy in education. The sociolinguistic view is underlined here as much as the rationalization and the scale of research. He also proposes the method and the distinction between science and ethics. In conclusion, we investigate Dewey's position on education and democracy and the role of freedom in terms of the individuals' democratic constitution and in correspondance to involvement in educational procedures.

Savas Mavridis

Libraries, textbooks and Higher Education in Greece

Education, is for all societies and periods of time both the most important developmental pivot and profitable investment. This article looks into the function of Greek third-grade education within the context of the ideal type (model) of teleological action i.e. the rational association between means and goals, as it has been stated by Max Weber and other theorists.

The learning process in Greek third-grade education has been based, even today, to a large degree, on the so-called system of one and only one textbook, in contrast to the bibliographical system which was adopted in the Central Europe states from as early as the 18th century.

From Schiller to Adorno and from Papanoutsos to Andronickos this type of education was, one way or another, a subject of criticism.

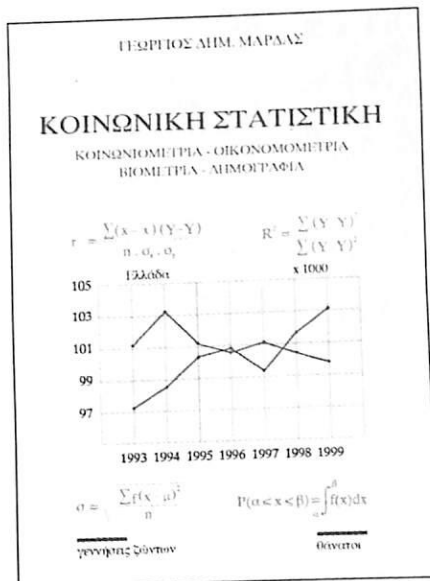
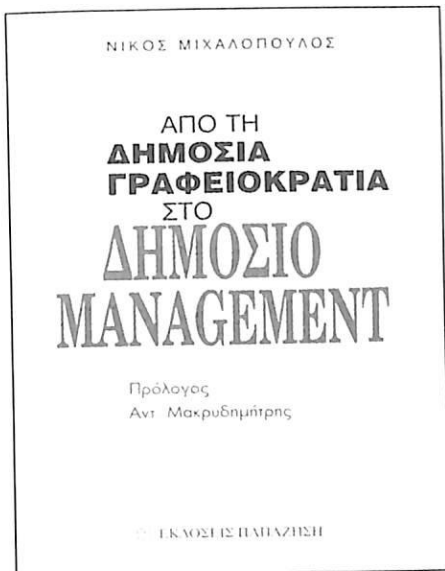
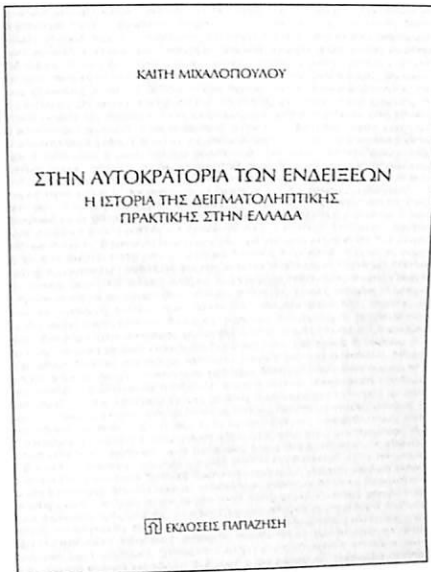
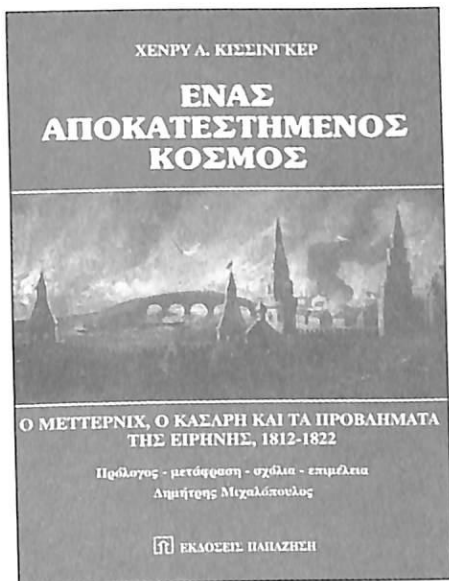
For a long period of time, in Greece, the reform towards the bibliographical system has foundered due to the lack of libraries. However, over the past years university libraries have significantly improved with the assistance of European Union funds. In any case, there is a lack of an institutional framework for an essential and structural reform. Perhaps, the future historians of education might express the view that the Greek educational system was modernized with the contribution of the European Union.

George Psacharopoulos, Stergios Tasoulas
*Factors determining success in High School
graduates final exams*

In June 2000, over 70000 High School students participated in the final exams leading to their entry to University.

In the following analysis we refer to the entire student population, of every Greek High-School, public or private, and their results in four different subject matters. Our data basis includes the geographical region, the county and the name of the High School. We have added two more additional variables, income per capita and the level of education in the county. In this way, we obtain a clear image of the socioeconomic origins of the students.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

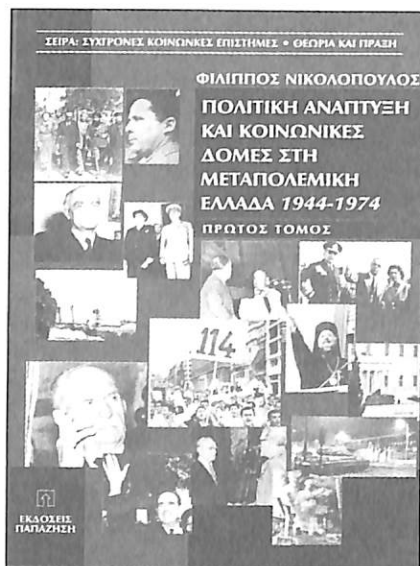
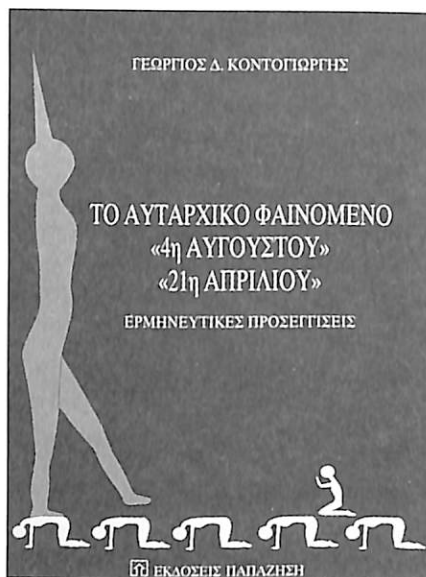
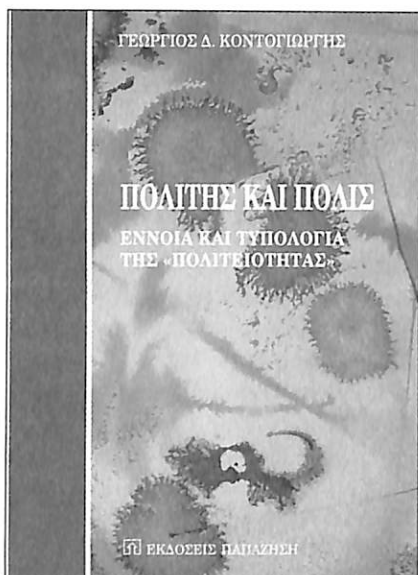

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΤΟΜΟΙ 2

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

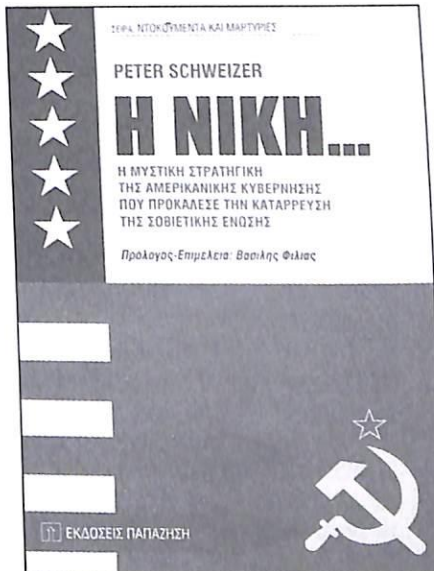
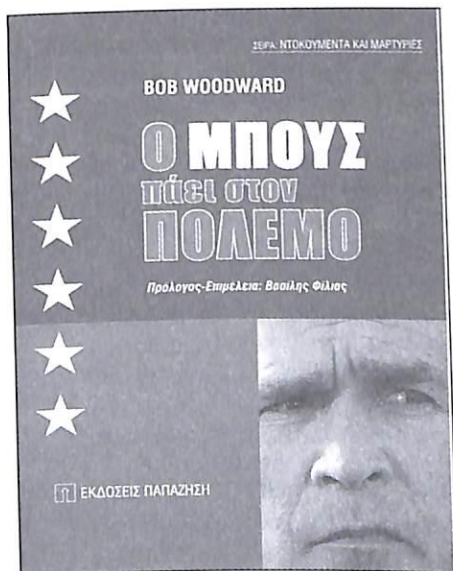
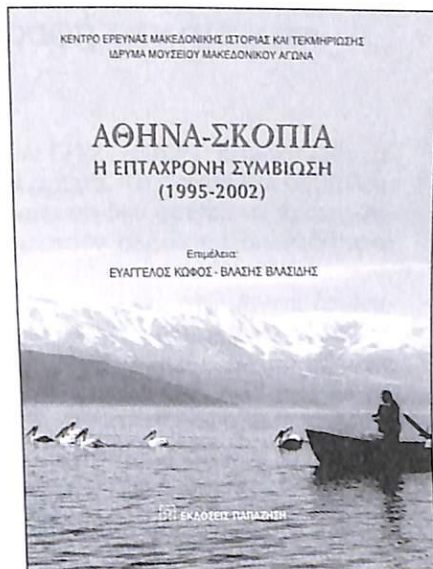
ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 3216 148 fax: 3313 074